

HOLMI

11. évfolyam 10. szám

1990. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Göncz Árpád, Kenedi János,
Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván,
Megyesi Gusztáv (publicisztika), Pető Iván (történelem), Petri György,
Tar Sándor, **Vági Gábor** (szociológia), Várady Szabolcs (vers), Vásárhelyi Júlia.
Tordelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Rába György*: A dorong nekrológja • 1087
Őszi versenyek • 1088
Athéni iskola • 1088
- Kunt Ernő*: Emlékezés és felejtés,
avagy a halál három kalapja • 1089
- Pilinszky János*: A szerelem sivataga • 1102
- Lator László*: Személyes, személytelen • 1102
- Komoróczy Géza*: Bezárkózás a nemzeti
hagyományba • 1107
- Eörsi István*: Öregedésem jelenlegi stádiumában • 1116
- Milan Kundera*: Cervantes alábecsült öröksége
(Réz Pál fordítása) • 1117
- Vladimir Nabokov*: Gyér világ (Részlet.
Várady Szabolcs fordítása) • 1125
- Karátson Endre*: Van-e az irodalmi
szövegnek túlvilága? • 1129
- Villányi László*: Faun • 1141
- Kicsi Sándor András*: A magyar nyelv alapszínnevei • 1142
Csigaevők-e a magyarok? • 1146
- Várady Szabolcs*: Incidens a föld alatt • 1151
- Pető Tóth Károly*: a latin tintahal • 1151
a hopi pecsét • 1152
- Magyar László András*: Süketfajd • 1152
Giliszta • 1152
Őssejt • 1153
- Jólesz György*: Rémtörténet • 1153
- Bajor Andor*: Münchhausen báró utolsó kalandja • 1154
- Podmaniczky Szilárd*: Tündérpocak • 1154

- Bodor Béla*: Azt mondta, • 1156
A vérnősző barom eksztázisa • 1156
Kukoricaszazon • 1157
- Fodor Ákos*: Mérsékeltén szelíd xéniák • 1157
Most • 1158
- Székely János*: A demokrácia esélyei • 1158
- Orbán Ottó*: Két szó között, a résen • 1169
- Nyíri Kristóf*: Történeti tudat
az információ korában • 1170
- Lukácsy Sándor*: Egy szekvencia három időben • 1179
- Tandori Dezső*: Mégis, mégse • 1186
- Imre Flóra*: A holdfényben • 1188
Ambroziánus dalok • 1188

FIGYELŐ

- Fodor Géza*: Mészöly Miklós:
Wimbledoni jácint • 1190
- Károlyi Csaba*: „Mi volt, hogyan volt”
(Mészöly Miklós:
Wimbledoni jácint) • 1196
- Angyalosi Gergely*: Bevezetés a Jóistenbe (Esterházy
Péter: Hrabal könyve) • 1199
- Beck András*: Vég, kifejelet nélkül (Márton László:
Tudatalatti megálló) • 1202
- Márton László*: „Élőkről rosszat vagy semmit”
(Hermann Burger: Tractatus
logico-suicidalis) • 1205
- Boldizsár Ildikó*: Traktor tér és Utas üdítő
(Békés Pál: Törzsi viszonyok) • 1207
- Bilek István*: Végzetes végjáték
(Vladimir Nabokov regényéről) • 1208
- Vámos Tibor*: Féligazságok öröme és bosszúsága
(Theodor Roszak: Az információ kultusza,
avagy a számítógépek folklórja és
a gondolkodás igaz művészete) • 1209

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Rényi Gábor, a Novotrade Rt. vezérigazgatója
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR),
Budapest XIII., Lehel u. 10/A, 1900, közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra
Előfizetési díj 1/4 évre 147 Ft, 1/2 évre 294 Ft
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Rába György

A DORONG NEKROLÓGJA

Csupasz csupasz csupasz
a két kezem
így vonultam át
fél évszázadon
az első lepke gesztusokat
nem is számítom
ezért a módszeres bunkóütést
töprenghettem szegény rokon
vissza hogy adjam
az ólmos érvet volt fogadni gondom
hogy szikrázzak feleletet
hisz ott ríttak zsugorodtak enyésztek
s nem szűnt nem csöndesült
a suhogás a reccsenés
semmibe vettem a dorongot
megsajnáltam az is mulandó
azt is serény idő erezte
bővízü évgyűrű aszály jegyezte
rá is az én olcsó napom sütött
elemek kénye-kedvének kitett
verő szolgálatában meghasadt
hogy szántam lestem husángszünetekben
csak meg ne roppanjon az árva
s amikor újra sujtott
a törékenyt aggódva vártam
a csontrepesztő beh gyöngé esendő
s csapását neveztem simogatásnak
lett volna könnye akkorra zokog
belesatnyult belekopott
mint minden önkény a kudarcba
ki végszóra úr tört szilánkká
a túlélő meg hol nevet
hol elfogja a részvét
egy felsőbbség veszíti részét
s a bélyegzett rangrejtve jár-kel
elnyerve a *millió* nevet

ŐSZI VERSENYEK

Ez ez a győzelem
gyeplőszárra fogott
csikorgó izuleteken
a zablát harapó
lazuló fogakon
folytasd testem-lelkem
fegyencgyarmatom

Dideregve kelek
a vetetlen hagyott
fölszántott magányból
annyi elszakadás
után asztaltól ágytól
meggyűr már az emelkedő
nap ahogy viháncol

Volt pedig volt bizony
dombvidék kaptatóul
s a nekifeszülő
célhoz ért horkanása
s bár elmúlt a vágta
lépésben is az izmok
kirajzolják mi jó
örök noha másnak
talán magamnak is
októberi megújulásnak

ATHÉNI ISKOLA

Álltukban is mintha mozognának
igét ropogtat síkalakjuk ajka
előtérben feszítenek a bölcsek
ahol tavaly mások domborítottak
elődeik arcát füst szétharapta
de a páras háttérből tömörülni
hasonlókká mester-helyettesekké
jönnek követők sok buzgó tanítvány

a csoportfőket tán lemeszelik
és egyetlené válhatnak jövőre
ám ebben a festett történelemben
hol lelek helyet hová kuporodjam
a lépcső egyik kikopott fokára
ezt bizony tőlem el nem marja senki
s itt mulathatok az előadáson
érkeznek sorra-rendre főszereplők
a jelenet legfőbb igaztevői
s a középpontból már lökdösik őket
még újabbak igaznál igazabbak
húzódok inkább a felhők alá
a festő egy zugot emberszabásút
hagyott láthatnom más jobb iskolákra
száz egyidejű igehirdetésre
s az egymást túlharsogó kórusok
többszólamú értetlen bölcsessége
a megcsúfolt mű elévülhetetlen
üzenete

Kunt Ernő

EMLEKEZÉS ÉS FELEJTÉS, AVAGY A HALÁL HÁROM KALAPJA*

A magyar parasztság mulandósággal kapcsolatos szokásait vizsgálva a késő őszi hetek évtizedeken keresztül rendszeresen falun töltöttem. Így az 1980-as években többször is megfordultam egy északkelet-magyarországi faluban, ahol egy régi parasztházban béreltem szállást. A ház a település központjában volt, a templom és a tanácsháza közelében. Méreteiből, elrendezéséből – bár lényegében a helyi építészeti hagyományokat követte – jól látszott, hogy valaha módos gazda építtethette. Mára azonban alaposan megváltozott a bentlakók helyzete, mert az épületen a legszükségesebb javításokat is csak néhol végezték el: a tető megrokkant, a cserepek helyel-hellyel hiányoztak, a vakolat lehullott, s a talajvíz nedvessége jól láthatóan felhúzódott az ablakokig a falakban. A lakóházhoz kapcsolódó nagy gazdasági udvar – ha lehet – még inkább tanúsította a ház lakóinak szegénységét. A nagy istállóépületnek már csak a gerendaváza állott a teteje helyén, s az ólak, a kocsiszín is dűledeztek magukra hagyott gazdátlan-ságukban.

* Ez az írás az MTA–Soros-alapítvány támogatásával készült, amelyet itt is megköszönök.

A házat három idős asszony lakta. Gonddal foltozott fekete ruhájukon látszott, visszahúzódó, csendes viselkedésükön érződött, hogy valaha jobb napokat láthattak, de most a legalacsonyabb tsz-nyugdíj töredékén tengődhetnek, ezért is választottam szállásomul ezt a helyet. Azt gondoltam, a hónapos szoba bérleti díjára most igazán szükségük lehet. De a porta csendessége is vonzott. Beszélgetésekkel töltött adatgyűjtő útjaimról jólesett ebbe a némaságba visszahúzódni, hiszen a falusi élet nyilvános és közösségi vitelét városi létemre még mindig nem sikerült igazán megszoknom. S a dohos szobában háborítatlanul gondolhattam végig és jegyezhettem le a tanulmányozandó témámról folytatott beszélgetések nem könnyű tartalmát: a mulandóságra vonatkozó paraszti ismereteket. Házigazdám soha, véletlenül sem nyitottak be hozzám, s életüket oly természetes és feloldhatatlan zárkózottságban élték, hogy – bár csak egy ajtó választott el tőlük – neszezésüket is alig hallottam, halk és ritka beszélgetésük tartalmát pedig, bár olykor igyekeztem fülelni, nem tudtam kivenni. Abban is reménykedtem, amikor szállásomat itt választottam, hogy témámról tőlük talán többet tudhatok meg, hiszen a haldokló körüli feladatok elvégzése az idős asszonyok dolga volt. De ismételt beszélgetéskezdeményezéseim elől mindig kitértek. Pár udvarias mondat után visszahúzódtak áthatolhatatlannak tetsző hallgatásukba. S e hallgatáson csak annyi változást érzékeltem az idő múltával, hogy az első hónapokban inkább elutasító és gyanakvó, később pedig – úgy éreztem – elveszítette reám vonatkozatható irányát, s visszaállt eredeti, megváltoztathatatlan, de elviselendő mivoltába. Beláttam, semmi reményem sincs arra, hogy a három asszonyhoz közelebb kerüljek. Még kevésbé arra, hogy állapotuk okait megismerhessem. Megértettem, hogy tartózkodásuk arra int, magam is tartózkodóan viselkedjem. Ehhez tartottam magamat. Munkám természete és témája éppen eléggé igénybe vett ahhoz, hogy szívesen osztozzam magam is a házat betöltő csenden.

Halottak estéjén – november elején – a harangszóval a környék temetőit jártam. A korán leszálló esthen a síroknál gyertyát gyújtó, őszirózsát, fenyőt rendezgető, halottaikra emlékező családokat fényképeztem, vettem fel hangszalagra imáikat, énekeiket s beszélgetéseiket. A harangszó megszűntével az emberek házaikba tértek. Csendesen szemerkélt az eső. A művirágok vizesen tükrözték vissza a sercegő gyertyafényt. Az alászálló nedves köd elborította a falu kevés fényét. A domboldali temető gyertyái világítottak a csillagok helyett.

Hazatérve szobámba meglepetéssel vettem tudomásul, hogy be van fűtve. A ropogó tűz melege annál inkább jólesett, mivel át voltam ázva. Letörölve felszerelésemet, indultam át a tisztaszobába, hogy megköszönjem a háziak gondoskodását, amikor még inkább elcsodálkozva láttam, hogy szobájuk mindig csukott ajtaja nyitva van. A tágas szobában a két, utcára néző ablak közötti sublóton, a feszület s a tükör alatt gyertya égett, s – ami különös volt – a mestergerenda alatt a földön is három gyertya lobogott. Az alulról jövő fény különös hatással világította meg összekulcsolt kezüket: maszkszerűvé tette arcukat, s magasan a mennyezetre vetítette hatalmasra megnövelt árnyékukat. Az ajtóban állva maradvam bámultam ezt a rendkívüli hatású képet. Szerettem volna lefényképezni, de nem akartam megzavarni őket még moccanással sem. Úgy tetszett számomra, hogy a gyertyafénynél imádkozó három asszony változáson megy keresztül: mintha egyébként botra kulcsolódó kezük imára kulcsolódva biztosabb támaszra talált volna; mintha öreg, törődött testüket belső erő járná át, s tartást merítenének abból; mintha egész lényüket méltóság hatná át. De miért a földön vannak a gyertyáik? S miért éppen a mestergerenda alatt? Felnézve ekkor vettem észre a mes-

tergerenda alsó lapjában a keresztet s az építetés évszámát: 1924. Ahogy az építető nevét betűzgettem, úgy láttam, mintha valami még lógna ott fent, a mestergerenda tulsó oldalán. Önkéntelenül beljebb léptem, hogy jobban lássam. Kalapok lógtak ott egymás mellett. A mennyezet deszkáihoz szorítva felső karimájukat. Három poros, pókhálós, kopott kalapon villódzott a három gyertya fénye, s ezek alatt imádkozott halottak estéjén a három asszony. A gyertyák tövig égtek. Három fekete folt maradt utolsó lobbanásuk után a foldes padlón.

Másnap – halottak napján – magyarázatot kértem az előző este látottakra. Vonakodás nélkül felváltva mesélni kezdtek. A különös méltóságteljesség most is megfigyelhető volt viselkedésükben. De halk és természetesen folyó beszédjük szavai mégis mintha a csendet növelték volna, s a tehetetlenség és kilátástalanság érzetét.

*

1919-ben egy fiatalember érkezett a faluba. Erdélyben a Székelyföldön nevelkedett tősgyökeres családban. Az első világháborúban katonaként bejárta az Osztrák–Magyar Monarchia főbb hadszíntereit, sebesültként kórházból kórházra küldve megismerte Magyarországot. Amikor a trianoni békediktátum következtében Magyarország elvesztette eredeti területének kétharmadát, s vele a fiatalember szülőföldjét, Erdélyt is elszakították hazájától, úgy döntött, hogy nem hagyja magát *egy kalap alá* vonni olyanokkal, akikkel eleddig sem találta meg sem ő, sem ősei a barátságot. Nem kívánt idegen törvényű, idegen nyelvű, idegen ország idegen polgárává válni, hanem *vette a kalapját*, s búcsút véve szüleitől s a szülői háztól, megfogytakozott hazájában próbálta meg szerencséjét. Így érkezett a faluba, amelynek hegyes-dombos határa gyermekkorára megszokott vidékére emlékeztette.

Büszke és dacos természetű volt ez a fiatalember. Egyéniségét szembetűnően kifejezte az a mód, ahogyan a kalapját viselte. Hamarosan benősült a falu egyik legmódosabb családjába, ahol igen nagy szükség volt a férfikézre, mert a gazda s a fia a háborúban odavesztek. Ugyanakkor mégis gyarapodott a család, mert a háború után tőlük a második falunál húzták meg az ország északi határvonalát, s a korábban odaházasodott húga és sógora visszatelepülve náluk keresett menedéket. Az ifjú férj szerencsés kézzel fogott a gazdálkodáshoz, s nem is maradt el az eredmény. Néhány év múltán új házat építtethetett hősi halott apósa ősi portáján a régi ház helyébe. A tetőre kovácsolt keresztet tétetett, az oromfalon és az utca felőli két ablak közé is keresztet formáltatott a kőművesekkel. „Annyi kereszt van ezen a házon, mint egy koporsón!” – vélekedtek a falubeliek. A mestergerendába maga véste bele a kereszt jelét, a maga nevét mint családfőét és gazdáét és az építetés dátumát. A ház tágas mivolta megengette, hogy időközben megözvegyült édesapját is magukhoz hívja. Hiszen apja magára maradván még inkább hazátlannak érezte magát szülőföldjén. De elhagyni nem akarta a szüleit, nagyszüleit, őseit nevelő földet. Nem hitte, hogy neki kell mennie. Amikor aztán fiától megérkezett a harmadik sürgetés, hogy költözzön hozzájuk, úgy döntött, mégis elmegy. Hátha hasznára lehet még gazda fiának. *Kalaplevéve állt felesége sírjánál*, aztán a sírhanthba rejtette az elhagyott ház kulcsát.

Felejteti azonban a fiánál sem tudott. Pedig lett volna minek örvendenie. A porta szép, a gazdaság virul. Fiát a falu befogadta. Az első gazdák között tisztelik. *Kalapot emelt előtte a fél falu*. S a fia is azon volt, hogy hasznára legyen a befogadó közösségnek. Nemcsak munkát tudott adni a nincsteléneknek, rászorulóknak, de – gyermekáldás eleddig elkerülvén házasságát – feleségével nagy részt vállalt a templom újításában,

új harangot ajándékoztak, s – ami eddig nem fordult elő – az elemi iskolát is támogatták adományaikkal. Tehát az apa úgy ítélte, méltán maradhat: nem lesz a fia terhére. S hamarosan megtalálta hasznosulásának módját a lovak körül, a ház mögötti istálló építését az ő irányításával végezték el, s maga válogatta, gondozta, nevelte a három pár lovat is benne.

De igazában csak nem szokott meg. Hiába a gyarapodás, hiába az elismerés, hiába paripáinak szemet gyönyörködtető járása. A lovak színét másként nevezik az itt lakók, mint ők odahaza. A szerszám nevei is másként hangzanak itten. Sőt még az állatokat is más szavakkal terelték, biztatták, mint ahogy azt ő gyerekkorában megszokta. Ha nagy ritkán elment a kocsmába, s dalolni támadt kedve, senki nem tudott vele énekelni, mert a keservesek szövege és dallama is idegen volt az ittenieknek. Az istállóban, érezte a legjobban magát, ha lovai közt lehetett. Csenedesebbé vált a szokottnál is. Borát estelente a fiával itta meg, aztán meg félrehúzódva már csak magában. Igaz öröme – mint az egész házé – az volt, amikor unokája megszületett. Amikor megmutatták neki, elcsodálkozott: „Oly kicsiny ez a gyermek, tán a kalapomban elférhetne!” – mondta. A keresztelővel is igyekezni kellett, de azért reménykedtek. Olyannyira, hogy az öreg nagyapó magához intette a zenekart a keresztelői lakomán, s féltő örömeiben énekelni kezdett. A prímás figyelte, igyekezett is kedvére húzni az öregnek, de az első strófa után leengedte a vonót: nem tudta kísérni a szokatlan tagolású idegen dallamot. Az öreg aztán többet nem is énekelt. A gyermeket, akit az ő s a fia nevével neveztek, hamarosan eltemették. De a temető is idegen volt, s a sírjelek is más formájúak. Haza nem mehetett, megszokni nem tudott. A lovakhoz is elfogyott a türelme, de azért igyekezett hasznára lenni a gazdaságnak. Dolgozott, mint mindenki, napestűg. Egy reggel valamelyik cselédre bízta, hogy hajtsa ki a lovakat. Este menyé, a tisztaszobába lépve, a két ablak közötti sublóton a tükör s a feszület alatt találta az öreg kalapját, ezt a kalapot soha el nem hagyta magától apósa. Még hazulról hozta, s nem volt hajlandó újat sem vásárolni itten. A menyecske rosszat sejtve szólt az urának. Az apja keresésére indult. Az istállóban találta meg. Azon a gerendán függött, amelyet ideérkeztekor maga emeltetett be a lóállás fölé. Nem tudott megszokni az öreg, s csak így tudott szabadulni. Örökre.

Tisztelességgel félravatalozták. A kalapot is odatették melléje. A pap vonakodott eltemetni. Elment hozzá a gazda a plébániára:

– Tedd le a kalapot, fiam, ha velem beszélsz!

– Leteszem, ha tudom, ki előtt.

– Ismersz te engem igen jól.

– Nem én. Nem tudom, pap vagy-e vagy ember!?

– Hát papi ember vagyok.

– Akkor én meg nem tisztelhetlek. Ha ember volnál, akkor megemelném a kalapom, de így nem. De még a harangomat is levételem, s alája temetem az apámat.

Aztán a pap csak engedett, s szép harangszóval búcsúztatták el az öreget.

Egy év múltán még szebben szólt a harang: szerte az egész országban. A bécsi dontés értelmében visszakerült Erdély egy része a hazához. Vele az egykor elhagyott szülőföld is. A fiú már nem kívánt visszatérni, de apját illően temettette édesanyja mellé. „Bár egy esztendő tudtál volna várakozni, apám!” – mondta a sír felett.

S a következő esztendőben még nagyobb örömről szólt a harang: fiuk született. Erős, egészséges fiú, akit apja s nagyapja nevére kereszteltek. „Hát mégiscsak meglett, aki nagyapád kalapját viselhetne volna” – mondta az apa, s igen örült családjával együtt.

S még nagyobb kedvvel és sikerrel fogott a gazdasághoz. A háború még akkor messze zajlott. De azért a szele csak becsapott hozzájuk is. Felesége hűgának a férje első között esett el a keleti fronton. Sógornőjét magukhoz vették. A harangot leemeltették a toronyból, s elvitték beolvasztani ágyúnak. Jó lovai alig tudták kihúzni a szekeret az őszi sárban a vasútállomásig. Aztán a gazdának is be kellett vonulnia. Nem láthatta, miként rekvirálják el az apja kezén nemesedett szép lovait.

Otthon maradt a két asszony s a gyermek. És a mind terhesebbé váló gazdaság. „De ha nincs itthon az ember, *hát viselem én a kalapot!*” – fogadkozott az asszony, s emberül helytállt a nehéz időkben. Ám az idők még nehezebbek lettek. A háború véget ért, de a béke nem hozott megkönnyebbülést. A férfi négyévi hadifogság után tért haza. Lassan megerősödött. Átvette feleségétől a gazdaságot. Napszámost nem fogadott, fiával járt ki a földre. S örömet lelte a fiuban. A gyerek akart s tudott dolgozni, s kevés szavú volt, mint a nagyapja.

De a béke csak nem hozott nyugalmat. Súlyos hírek jöttek a faluba. Aztán idegen emberek. Városi ruhát viseltek, pantallót és sildes sapkát. Micisapkát. Beültek a jegyzőségből átalakított, tanácsházának feliratozott épületbe, s számba vették, kinek miye van, s figyelték, ki kivel kocsmázik, ki kivel barátkozik, s ki jár templomba. Úgy járták a falut, mintha otthon lennének benne. Megkezdődött a tszcs-szervezés.

Az Erdélyből származó gazda háza szemben állt az ő irodájukkal, s szemet szűrt nekik. Annál is inkább, mert ő *nem emelt kalapot* nekik, mint a faluban egyre többen a férfiak. Elhívatta egy reggel a párttitkár a tanácsirodára. Visszaüzent, hogyha elvégezte a napi munkáját, este majd átmegegyen. Napszálltakor meg is jelent odaát. Ott voltak bent az irodában mind az agitátorok. Kék sapkáik ott heverték a poharak között az asztalon. Ülőhelyet mutattak neki, elhárította. Itallal kínálták, nem fogadta. *Helyet mutattak a fogason kalapjának*, nem vette le. Sokadszor biztatták, tanácsolták, kérték, parancsolták már neki, lépjen be a tszcs-be. Sokadszor is elhárította.

– Ha aláírja, azt mondjuk a többieknek, akik már beléptek, hogy maga írta alá először. Maga nagygazda, jó gazda. Maga lesz az elnök. A többiek mennek maga után.

– Nem közösödöm.

– Nem?

– Nem. S az időn sem osztozom tovább. Az állatok után kell néztek.

– Nem megy sehova! *S a kalapját ki húzta úgy a fejébe!?* Nem tudja levenni!?

– Nincs kinek megemeljem itten.

– Nincsen?! Pedig *beleszarik még maga a kalapjába!* Állítsátok a kályha mellé! Tüzeljete fainul! Te meg eredj át a feleségéhez, és mondd meg, a legjobb bundáját küldje át, ha jót akar az urának! Meg bort is küldjön! *Beleszarik még maga a kalapjába!*

Legmelegebb bundájában odaállították a tüzes vaskályha mellé, folyt róla a veríték. A kalap karimájáról s az orra hegyéről csöpögött, fekete foltokat hagyva a simított földpadlón. Azok meg ingujjra gyürkőzve, félmeztelenül ültek, ittak, terveztek, szerveztek, s káromkodva biztatták, hogy írja alá, mert innen meg nem szabadul.

Az asszony az utcára néző két ablak között járva leste, mikor eresztik már el az urát. Közben a feszülethez imádkozott. Sötét volt a szobában. Elmúlt éjféli. Sötét volt a faluban, csak az átelleni tanácsirodán világított a villanyfény. Hajnalban ájtott hozzá két ingujjas, s átkísérték:

– Beszéljen az urával! Hátha magát megéri! Megéri, hogy vele hajlik a falu, s ha nem hajlik, hát vele török!

Az asszony hallgatott. Nézte a férfiakat. Az urát a bundába csavarva, átkötve, a tüzes kályha mellett. Fehér arca már nem is világított, csak a szeme parázsolt a kalap karmájának árnyékából. Ha elájul, összeégeti magát az izzó vason. S nézte a férfiakat, akik az ő borukat isszák, s el-eldültek a fáradtságtól. Az éppen elmúlt háború jutott az eszébe. Emlékezett, és tudta: nincs menekvés. Kérlelni kezdte az urát. Az hallgatta, s nézte-nézte az asszonyt. S ő is tudta: nincs menekvés. Aztán, amikor a nap felkelt, fakó hangon elküldte az asszonyt, hogy lássa el az állatokat, s menjen ki a fiúval folytatni a szántást. Az asszonyt elengedték. Az agitátorok fáradtak voltak, de tudták, nem mehetnek el innen dolgukvégezetlen. Nincs menekvés: sem nekik, sem ennek az embernek, sem a falunak. S reggel – amikor a harangszó ellenében felharsantak a tanácsiroda tetejére erősített hangosbeszélőből az indulók – a férfi előretántorodott, megtámaszkodott az asztalon, s odaírta nevét a belépési nyilatkozat borától foltos, verejtékétől gyürott lapjának aljára.

Az asszony napszálltakor érkezett haza a földekről. A lovakat a gyerekre bízta, maga a házba ment. Hallotta már a határban, hogy a férjét elengedték reggel. Őt kereste. Ágya vetetlen volt. Az első szobában pillantása a két utcai ablak között álló komódra esett. A férje kalapja ott hevert a tükör előtt a feszület alatt, ahol valaha az apósáé. A tükörben pedig ott látta a férje csizmás lábát. A mestergerendába a neve mellé bevert kovácsoltvas szegen függött. Neki nem kellett hátramennie az istállóba. Ő, a gazda, megengedhette, hogy a úsztaszobában találja meg megváltását.

Az öreg pap maga jött át leoldani a kötélről. S szépen csendben eltemették. Kevesen búcsúztatták. Éppen akkor tartották a tszcs alakuló közgyűlését. A harangszó nem akaszthatta meg a tanácsiroda hangszórójából recsegve bomboló indulók és jelszavak ömlését. A tort a hátsó szobában tartották. Az első szobát lefoglalták tsz-irodának. A lovakat, teheneket, szekeret, vetőmagot még a temetés hetén a tszcs tulajdonába vették. A frissen megözvegyült asszony s a régen özvegy húga a hálókamra ablakából nézték, hogyan hajszolják állataikat, hogyan düljék hajnaltól napestig a portájukat, a falut.

Aztán két év múlva elköltözött az iroda. Visszakapták a tisztaszobát. A bútorokat visszatették a helyükre. A komódot – amelyen a Lenin-szobor állt – lesikálták. Az ablakok közti falra – ahol a vezérek képei függtek – visszaakasztották a törött tükröt s a feszületet. Anyja széket hozott a mestergerenda alá, s fölállva rá felakasztotta a kovácsoltvas szögre apja kalapját.

Azóta az emberekről ott emlékeztek meg, mert nagyapjuk sírjához útlevél nélkül nem utazhattak, s apjukéhoz, a halottak napja ültva lévén, nem mehetek siratni.

Múltak az évek. A két asszony a tszcs földjére járt napszámba, a fiú iskolába. Jól tanult, tudott is, akart is tanulni. A tanító csendben biztatta a továbbtanulásra. Nem szólt még azért sem, hogy a fiú gyakran tanítás alatt is fején tartotta kalapját. De az évről évre annál inkább elképedt ezen a Megyei Úttörőbizottságtól érkezett elnök: „Vetessétek le azt az otrombaságot a fejről annak a suhancnak! Még a veres nyakkendőjét sem lehet rendesen látni tőle!” Az ünnepség ezalatt megkezdődött. A fiú makacskodott, egyszer csak földhöz vágta a kalapját: „Basszák meg maguk az iskolájukat!”, felkapta a kalapot, és elrohant. Tovább semmiképpen nem tanulhatott. A közeli bányába vették fel, előbb csillésnek, aztán a föld alatt dolgozott. De hiába figyelmeztették, tanácsolták, büntették, nem viselte a munkavédelmi előírások szerint kötelező kemény bőr védősapkát. A kalapjában dolgozott, mindig mélyen a szemébe húzott kalapban, az apja legénykori kalapjában. Munkatársai is, a vájár is, a diszpécser is, a

mérnök is, az szb-tűtkár is csak így hívta: „Kalap.” Egyszer, bányásznapon a párttűtkár azt ajánlotta, hogy teleönti neki sörrel, ha leveszi. Sütött a nap a tisztáson, rotyogott a kondérban a gulyás, s biztatták a söröshordó mellől a félmeztelenre vetkőzött, föld alatt fehérre szikkadt bőrű bányászok. Nem vette le, hazament. S átaludta a napot. Hajnalban, mint mindennap, indult dolgozni.

Tizenhét éves volt, amikor az egyik őszi hajnalban átöltözés közben felhangosította a diszpécser a rádiót. „Ellenforradalmi csöcselék csapatai kelnek át a Lánchídon...” „No, Kalapkám, ez nem kicsi dolog! Meglehet, sok minden fordul meg még Pesten!” – mondta a segédvájár. Aztán leszálltak az aknába. Délután odafenn attól zúgott minden iroda, hogy forradalom van Pesten. Forradalom! És segítség kell nekik. Segítség! Magasra dobta kalapját az öltöző előtti kis téren, és azt kiáltotta: „Gyerünk!” Kapták magukat még néhányan, s a fakaruszt, amellyel hazaszállították őket a faluikba, megpakolták dinamittal, paxittal, robbantózsínókkal, csákányokkal. Belezsúfolódtak vagy negyvenen. Irány Budapest! Az utolsók között ugrott fel. Messzire kihajolt az ajtóban szorongó fejek felett, s úgy kiabált vissza a rángatva gyorsuló kocsiból a falujabelieknek: „Mondjátok meg anyámnak, hogy elmentem!” S még sokáig lehetett látni, amint *kalapját lengetve integet.*

Halottak napján a két asszony magára maradt. S nem hallottak semmi hírt a fiúról a következő év halottak napján sem. Nem mondhattak hát semmi vigasztalót annak a leánynak sem, akinek a fiú az utóbbi időben udvarolt, s aki előbb estelente, majd napközben is ájtott az asszonyokhoz segíteni. Mert hiányzott a férfikéz, s ők maguk már mind kevésbé bírták a tennivalókat. Halottak estéjén hárman álltak a két gyertya felett a tisztaszobában.

Decemberben csomagot hozott a postás. Az elrongyolódott papíron az Országos Büntetésvégrehajtó Parancsnokság pecsétjét betűzték ki feladóként. Kibontva a csomagot, az anya azt a kalapot vette ki belőle, amelyikben a fiú utoljára elment munkába hazulról. Ahogy anyja felemelt kézzel megpróbálta formára igazítani, egy cédula hullott ki belőle: a leltári szám. Az anya szeget s kalapácsot hozott, a sógornője a széket tette a mestergerenda alá, s fogta erősen a leánnyal együtt, amíg az anya beverte a szöveget a mestergerendába, s felakasztotta a fiú kalapját a nagyapjéé és édesapjéé mellé.

*

A történet, melyet a nyolcvanas évek derekán az északkelet-magyarországi határszéli faluban végighallgathattam, oly sűrítve foglalja magába mindazt, amit mint társadalomkutató meg akartam ismerni népünkéről, s oly változatos formában – életvitelben és beszédben, cselekvésekben és öltözködésben, viselkedésben és szimbólumokban, világképben és értékrendben, változásban és állandóságban, tragédiákban és azok elviselni tudásában –, hogy hosszú ideig nem is tudtam igazán megragadni a benne levő tartalmakat. P. Bordieau és Clifford Geertz „sűrű leírását” megismerve értettem meg mindinkább, hogy mennyire szükséges a hagyományos magyar néprajzkutatás eszköztárát bővíteni ahhoz, hogy hitelesen rögzíthessem, megérthessem és értelmezhessem a körülöttem forgó s vizsgálatom témájául választott, illetve kínálkozó társadalmi eseményeket. Különösen örültem hát, amikor a Német Néprajzi Társaság felkérésére „Emlékezés és felejtés – családi mítoszképződés a személyes tárgyi környezet kapcsán” címmel felkérést kaptam előadásra 1989 októberében a göttingai nemzetközi konferenciára. A szakmánkban szokatlan megközelítésmód – az adatokat és a megfigyelés szempontjait az emlékezés és felejtés kölcsönösen egymásra utalt szempontjai – a szo-

veg mélyebb rétegeit tárták fel előttem. A jelen kilátásaira is érzékeny társadalomvizsgálati eljárások korábban is segítettek munkámban: amikor a hagyományos magyar néprajzi kutatás egyik jellegzetes témakörét, az ún. „temetkezési szokásokat” a pszichológia, a thanatológia és a perimortális betegellátás szakmánkon kívüli vonatkozásában vizsgálhattam meg; amikor az ún. „népművészetet” a művészettudományok, a szemiotika, a szimbolikus antropológia és a jungiánus jelképelemzés szempontjait megismerve sikerült megértenem; amikor a paraszti életvitel, a leélt élet egyéni és egyénített részmegnyilvánulásait bátorított megfigyelni és megragadni az életmódkutatás, a mindennapi élet antropológiája és a jelenkutatás elmélete. De biztatást merítettem akár az olyan távoli, közvetetten hozzám eljutó konferenciák témaválasztásaiból is, mint a franciák által rendezett tanácskozásból, amelyen a véletlen kultúrába vonásának módja volt a központi téma. Így lassan megszabadultam a szakmai hagyomány merev kereteitől, s – bár egyre kevésbé tekintettek néprajzosnak egyes kollégáim, s magam sem voltam biztos abban, hogy magam a néprajzot művelem-e még csakugyan – beláttam, mennyire gazdagítja megfigyelésünk körét és módját, mennyire felszabadítja értelmezésünk menetét és hitelességét, s mennyire nyitottá, átadhatóvá és átvehetővé teszik megfigyelésünk eredményeit a fejlődő társtudományok, az aktuális és jövőbe mutató társadalmi kihívásokra fogalmazódó társadalomtudományi válaszkiérletek s az elfogulatlan szemléletmód. Megértettem, hogy a vizsgált témában rejlő kihívást kell megismerni, megérteni és nem magyarázni, hanem értelmezve újrakérdezni. Így hát most úgy vetődött fel a kérdés: Mit tud egy magyar kultúrakutató a magyar példák alapján 1989-ben emlékezésről és felejtésről hitelesen a magyar parasztság vonatkozásában mondani? S éppen Németországban, ahol úgyszólván van mire emlékezni és mit felejteni, ahol társadalmi és társadalomtudományi önostorozások és elhárítások meg-megújuló s alig emészthető tárgya az emlékezés és a felejtés. S éppen abban az évben, amikor az én hazámban a társadalmi mozgások felgyorsulásával emlékezés és felejtés sebeket tép és sebeket gyógyít.

Amit e történet kapcsán általánosítva megállapíthattam, az a következő:

Az életmódkutatás kapcsán a családi, személyes tárgyi környezet használatát vizsgáltam Magyarországon az elmúlt évtized során. A kutatás inkább etnológiai módszerekkel folyt, s adatai általában három nemzedék tárgy/csoport/használatbeli változásaira vonatkoztak: a századelőtől napjainkig. A közvetlen résztvevéses megfigyelésen túl – korábbi szakmai érdeklődésem következtében – két fontos adatbázisra támaszkodhattam: a halállal, a mulandósággal kapcsolatos ismeretekre és vélekedésekre, valamint a családi fényképek használatára. A két terület vizsgálatát sokáig egymástól „függetlenül” folytattam. Idő múltán azonban mind több érintkezési pontot vettem észre. Különösen az idős korban, betegségben elmondott perimortális életáttekintő interjúk és a családi, illetve személyes élettörténetet „illusztráló” privát fényképek kölcsönhatásainak megfigyelése volt tanulságos számomra. Megértettem, hogy a fényképek ezen egyedi, konkrét és személyes használata, interpretációja nemcsak ezekre terjedhet ki, illetve érvényes, hanem a tárgyi környezet egészére. A fényképek csak látványosabban képviselik ezt a tárgyi világot, s privát használatuk jobban kialakult, jobban megfigyelhető, illetve jobban megtanultuk személyes emléktárgyaknak (is) tekinteni ezeket. Pedig a tárgyi környezet éppen attól személyes, hogy használata révén személyes kapcsolatba kerül használójával. A személyes tárgyi világnak az egyedi használat adja meg sajátos jelentését. Egyazon tárgycsoportnak ugyanazon személy(ek) eltérő használata révén különféle jelentése lehet. Az életútinterjúk segítettek a szemé-

lyes használat során sajátos jelentéstartalmat nyert tárgyi világok értelmezésében. Szembetűnt, hogy nemcsak az „emléktárgyak”-nak van emlékeztető funkciójuk, hanem – bizonyos viszonylatokban – valamennyi más tárgynak is. A tárgyi környezet így folyamatosan kifejezi – felhasználója és hiteles értelmezője számára – *emlékezés és felejtés* állandó harcát, kölcsönhatását. S ennek a személyes emlékezésnek és felejtésnek a mozgatója az önazonosság, az identitás lankadatlan keresése, megfogalmazása, hirdete és helyreállítása. A tárgyak magukban statikus természetűek. Tárgyi környezetbe szerveződve azonban mobilakká válnak. Használójukkal együtt változnak, alakulnak, alkalmazkodnak a kihívásokhoz, s ezt aktívan ki is fejezik. Ezért tekinthetők a tárgyi környezetek, tárgyi világok használóik hiteles lenyomatainak. A tárgyak révén emlékező és felejtő ember tehát önmagát valósítja meg, fejezi ki. A tárgyakhoz ennek során óhatatlanul énonológiai magyarázatok kötődnek, amelyek egyéni, családi, kiscsoport-szintű mitológiákká válnak/szerveződnek. Ezek a családi mitológiák módot nyújtanak az egyéni, rokonsági, kiscsoport-szintű identitás ápolására és kifejezésére. S erre az utolsó kilenc évtizedben – amidőn az osztársadalmi mítoszok háttérbe szorultak, összetöredeztek, elveszítették jelentésüket, kommercializálódtak, vagy a tudat alá szorulva hatottak – egyre nagyobb szükségük van az atomizálódott társadalmak tagjainak.

Mind többet olvasva szakmámban, megértettem, hogy ehhez a történethez valójában aligha lehet valamit is hozzátennem. Minél többet tudtam meg ugyanis szakmám lehetséges érzékenyebb művelési módjairól, és minél több legújabbkori történelmi ismeretet sajátíthattam el a társtudományokból, annál többet érthettem meg ebből a történetből, annál kevésbé éreztem szükségét és hitelességét az értelmezésemnek. Tökéletes tömörségben foglalja magában mindazt, amire az elmúlt kilenc évtized során a magyar parasztok emlékezhetek és amit abból elfelejthettek, vagy amit el kellett volna felejteniük. Nem a társadalomtudományi elemzés az, amely jobban értelmezne és tanulságosabban összegezné azt, ami itt velük történt. Mégis, hátha a sorsuk iránt érdeklődőknek segíthetek a következő megjegyzéseimmel:

Az emlékezés, az emlékezet ápolása a magyar parasztságnál is – mint sok kultúrában – inkább az asszonyok dolga, mint a férfiaké. Nyilván azért is, mert a feleségek többnyire túlélik férjeiket, s mivel kozismert, hogy több újszülött fiú hal meg, mint leány csecsemőkorban, s így a gyász, a halottakra való emlékezés az asszonyok hagyományos feladatkörébe sorolódott. De az asszonyok feladatává rendelte a hagyomány a haldokló és a halott körüli közvetlen feladatok elvégzését is. Amint az asszonyok irántú elvárások között találjuk – mégpedig igen szigorúan –, hogy az ő feladatuk a családi és a lokális közösségi hagyományok eseményeinek emlékezetben tartása. Egyszóval tehát tudva vagy ösztönösen az asszonyok dolga az idődimenziók múlttengelyének az ápolása és alkalomadtán a múlt megfelelő megfogalmazása. – A három asszonynak nemcsak a tragikus eseményeket kellett kibírnia, de meg kellett találnia a hagyományokhoz illő legmegfelelőbb formában és a közösség által leginkább ellenőrizhető és tolerálható módon a megemlékezésnek a méltó módját. S meg kellett találniuk azt is, hogy hogyan tudnak ezen elvárásnak megfelelő jelképek állításával és azok ápolásával megfelelni. E terhes elvárások súlyát az erős tradíciók enyhítik, és segítik őket, hogy se össze ne roskadhassanak, se pedig alóla ki ne bújhassanak. Még akkor sem, ha az integráló társadalom ezeknek a hagyományos elveknek az ellenében kíván hatni. Ez a szigorú elvárás csak a lokális kultúra felbomlásával veszíthet erejéből és érvényességéből.

A halottak emlékezetének ápolása alapvető emberi jog és kötelesség. Akkor is az, ha az integráló társadalom aktuálpolitikai érdekből ezt szankcionálja. S meg kell találni a méltó és ápolható módját a halottakra való emlékezésnek. Ennek a legtermészetesebb kifejezési módja a sírlátogatás. – A három asszony nem mehetett a sírokhoz, mert a nagyapáét egy új országhatár választotta el tőlük, az apa sírjának felkeresését és díszítését a halottak napjának munkanappá tétele s ünnep mivoltának központi, állami utalmazása nehezítette. A fiú – politikai elitéltként – ismeretlen, jelöletlen, talán tömegsírban hevert. Az ő nyughelye felkutathatatlan és feltalálhatatlan volt. Mivel a nyilvános megemlékezésre nem lehetett módjuk, a privát megemlékezésben keresték és találták meg a méltó módot. De a nyilvánosság számára viselkedésük, öltözetük zárt és zárkózott mivolta is kifejezte azt, sőt bizonyos fokig a ház és a porta leromlott állapota is veszteségük emlékeztetőjeléül szolgált.

S hogy az emlékezés megfelelő módját sikerült – vélhetőleg ösztönösen – megtalálniuk, az abból is adódhat, hogy milyen természetességgel kezelték a szimbólumokat: a jelen esetben mindenekelőtt a kalap – egy jellegzetes férfúi kiegészítő viseleti darab – jelképes tartalmait.

A kalap szerte Európában, de különösen pl. Olaszországban, ám a magyar nyelvterületen is jellegzetes maskulin szimbólum, a férfúi viselet elmaradhatatlan és szembevetendő tartozéka, a férfúi viselkedés és gesztusrendszer egyik fontos eszköze. A mezősi Széken például a felserdületlen fiúgyerek már kap kalapot keresztapjától, s legénykorára megtanulja bravúrral viselni. Házasember korában egész férfúi mivoltának kiteljesítője és betetőzője a kalap, amely apró kiegészítő díszítményeivel és viselésének személyes voltával nemcsak nagycsaládi hovatartozást árul el, hanem egy nagyobb vásárban azt is megmutatja, hogy melyik vidékről melyik etnikai csoporthoz tartozik. Öregkorban pedig méltósággal hordják a férfiak, haláluk után a koporsóba is velük temetik. A három asszony esetében helyes volt – habár szokatlan –, hogy a halál helyét jelölték meg a kalappal.

A kalap levételével kifejezett tiszteletadási és köszönési módok számos és változatos gesztusát itt nem sorolom fel. Csak utalok arra, hogy éppen a kalappal kapcsolatban milyen jól megfigyelhető viselet és viselkedés szerves – hagyományos és mégis individuális változatokat is megengedő – egysége, hiszen viselés módjával ki tudja fejezni a személyes vérmérsékletet, temperamentumot, illetve átmeneti hangulatot, sőt a vele szemben állók iránt érzett tiszteletet vagy megvetést is. Azonos neműek és különne-műek között rendkívül fontos nonverbális jelzések eszköze volt ez a jellegzetes formájú fejfedő. Csak példaképp jegyzem ide, hogy a vizsgált faluban és szomszédaiban milyen szigorral ültették, hogy a legények, ifjú házasemberek, leányok, illetve menyecskék társaságában fejük fölül levéve, az ujjuk körül forgatva játsszanak a kalapjukkal. Ezt az alkalmi párkeresés legszemérmelenebb felhívásának tekintették.

De egyéb szimbolikus jelentése is van e fejfedőnek. Északkelet-Magyarország egyes vallású falvaiban a fogason minden házbeli férfi kalapjának van szigorúan tiszteletben tartott helye. A szobába idegen ember, de még a házbeliek sem szokták magukkal vinni a kalapot, kivéve a papot, aki azt rendszerint kezében tartva lépett a házba, és a bevetett ágy tetejére helyezte el. S azt is inkább csak akkor, ha nyomatékosan ki akarta fejezni, hogy valamilyen szoros családi jellegű gond, feszültség megoldásában kíván eljárni. Rajta kívül csak a házbeli nagylányoknak udvarló, de már kérőnek elfogadott legény tehetette kalapját a bevetett ágyra. – Ebben az értelemben a mestergerendára akasztott kalapok azt jelentették, hogy e házban nem lehet fontosabb és

kedvesebb vendég az elhalt férfiaknál. Hogy ők az asszonyok számára mindig jelen vannak. Magukra a gyászoló özvegyekre vonatkoztatva pedig felért egy megújított hűségesküvel: a férj kalapjának a legszentebb és központi helyre tétele.

Azzal, hogy a ház ura, a gazda a nap végén a kalapját rendszerint a szokott helyére, a fogastra akasztotta, jelezte a házbelieknek és a vendégeknek, hogy mára be van fejezve a munka, le van zárva valami. A mestergerendára függesztett kalapok ebben az értelemben azt jelentik: „Elvégeztetett.”

Bár jól ismertek nyelvünkben a kalappal kapcsolatos szólások, mégis szembetűnő, hogy a három asszony által előadott történetben milyen változatosan és milyen következetesen kerülnek helyükre ezek a kifejezések. Érdekes lehet megjegyezni kiegészítésként, hogy az Erdélyből érkezett legény ifjú házasa korára visszaemlékező több falubeli asszony egymástól függetlenül is azonos fordulattal fejezte ki azt – tán még többet is –, hogy mennyire tetszett nekik is a szép szál, büszke tartású jövevény férfi: „De tudta ám *viselni a kalapot!* Istenem, de tudta!” – Az asszonyok előadását figyelve tehát valamennyi jellegzetes szokást, szólást, illetve cselekvést megtalálhatunk, amely e viseletdarabra vonatkozik a magyar paraszti hagyományban. S ezeknek a nyelvi sztereotípiáknak minden bizonnyal fontos szerepük van abban, hogy ezt a „népi elbeszélést” egyszeri alkalmi szöveg mivoltából (folk narratív) kiemeljék, nyomatékossítsák, sőt a beszédhelyzet központjában levő tárgyra vonatkozó utalásaikkal e sorstragédia szövegét elemeljék a mindennapi beszédől: egységbe zárják, belülről tagolják, hangsúlyos vonatkozásait a jelképes főszereplő tárgyakra – a három kalapra és a három kalapot viselő három férfi sorsára – folyamatosan megőrizték, és családi mítoszszöveggé emelve tartalmát sűrítik. Az egyéni sorsfordulók hiteles részletezése mögött összefoglaló erejüket és általános érvényüket megőrizték és nyomatékossítsák.

Ezek az asszonyok tehát nemcsak életmódjukkal, rituális jelképpalkotó cselekedeteikkel, de beszédjükkel is a legméltóbb módját találták meg a hiteles és emelkedett emlékezésnek és felejtésnek!

Mert méltóképpen emlékezni és felejteni igen nehéz.

Különösen akkor, ha az integráló társadalom teljes hatalmi berendezkedésével felejteni akar, s minden erejével azon van, hogy irányítsa alattvalói emlékezetét. A halottakkal és a halottakra vonatkozó hagyományokkal szemben azonban igen nehéz érvényesíthető rendelkezéseket hozni. Az év ünnepeit a társadalom irányítói úgy rendezték át s úgy hangsúlyozták, hogy a hagyományos nemzeti identitást erősítőket letörölték, gyengítették, hogy tartalmukat elidegenítették, s így azok az újabban létesített ünnepekkel együtt mind az ő érvényességüket, törvényességüket és szükségességüket voltak hivatva hangsúlyozni s az ország lakóival hangsúlyoztatni. Az egyetlen nyilvános – jóllehet hivatalosan megszüntetett – megemlékezés az év ünnepeinek sorában a halottak estéje volt, amely alkalommal a nemzet halottai emlékének tükrében nézhetett szembe hitelesen saját sorsával és jelenlegi állapotával. S ennek a szembenézésnek a jelentőségét csak fokozta, hogy a mai Magyarország határain túl élő magyarok számára – akik a hazához hasonló történelemhamisító ünnepek nyomásán túl még a kisebbségi megkülönböztetés, háttérbe szorítás, elnyomás különféle módjainak is ki voltak szolgáltatva szülőföldjükön – a „halottak estéje”, a „világítás” volt az egyetlen, bár a lehető legszigorúbban csakis a temetésre korlátozott alkalom arra, hogy ne csak a közveden hozzátartozóikra, hanem halottaik, őseik révén nemzeti identitásuk történeti gyökerére gondoljanak és emlékezzenek, s hogy anyanyelvüket a sírjelszövegeket betűzve gyermekeikben ébren tartsák, illetve megerősítsék, magukat és

hozzátartozóikat elődeik és a maguk igaz sorsára figyelmeztessék, és saját énekeikkel és imáikkal a jelenüket és közeljövőjüket megsirathassák. Amint egy kicsit is enyhült a hatalom szorítása, csendesen, de ellenállhatatlanul megerősödött az egyébként fekete betűs, munkanapnak számító halottak napja ünnepi ereje. S a passzív ellenálláshoz e csendes ünnep úgy illett, hogy nem lehetett okot találni hatékony últására. A halál demokratikus. Mindenkinek vannak halottai. S ezek megkívánják a megemlékezést. E három asszony tehát ott a kalapok alatt halottak estéjén egy országos méretű, értelmű és sokakat talán a leghitelesebben egyesítő megemlékezésnek vált szerves részévé, s kapcsolódott bele egy országos ünneplőáramkörbe, amikor meggyújtotta a három férfiért a gyertyákat. Így éltették az élőket a halottak. A hivatalos és a tömeges megemlékezés közötti feloldhatatlan és elementáris feszültség különös és éltető erőt adott a halottak napja ünnepének és maguknak a holtakat ünneplő élőknek.

Az azonosulás kényszere és az ellene való védekezés nemcsak az évenként visszatérő ünnepekben van jelen, hanem ott feszül az elmúlt kilenc évtizedre vonatkozó hivatalos és személyes visszaemlékezésekben. Mélyen eltérő módon ítélte meg a hivatalos történelem és a családi, a privát történelem, hogy nemzeti történelmünknek mely időpontjai és időszakai voltak feledésbe taszítandók s emlékezetben megőrzendők. S ez a feszítő különbség tovább nehezítette a hatalom és a nép, a vezetők és a vezetettek, az uralkodók és az uraltak közötti azonosság erőltető kényszerét. Hiszen a kalapok egykori viselői – s az országlakók milliói – számára az első világháború előtti állapotok egyértelműen és erőt sugárzón pozitívnak és emlékezetre méltónak értékelték, és a köznyelvben csak így emlegették, „a boldog békeidők”. Ez volt az az időszak, amikor a nemzet még tág és természetesnek érzett határok közt élt, amikor nemzet és polgára természetesebben és zavartalanabban élhette meg az önazonosság, az identitás sértetlen érzetét, s amikor a történetünkben szereplő nagypapa még szülőföldjén kedvvel idézte – ha hibásan is – Petőfi sorait: „*Ha ez a föld az Isten kalapja / Magyarország a bokréta rajta...*” – A munkásmozgalom története szempontjából a századforduló inkább negatív ítélet alá eső korszak volt. A feudálkapitalizmus kibontakozásáé. A spontán, kevésbé szervezett s túlnyomórészt a szociáldemokraták által befolyásolt alkalmi mozgolódásoké, amelyek a parasztságra alkalmilag terjedhettek csak ki.

Az első világháború nemzeti, családi és személyi tragédiákat hozott. Az ország a háborút elvesztette, s vele területe kétharmadát, s lakóinak egy része idegen állam polgára lett, más részük pedig menekült, visszamenekült a régi hazából az új hazába, egy további rész pedig kivándorolt az óvilágból az újvilágba, de túlnyomórészt a helyükön maradván megkísérelték az új hazában elementárisan megzavart identitásuk legmegfelelőbb helyreállítási módját keresni. Ebben a háborút követő rendezetlen időszakban, 1918-ban került sor az európai társadalmi berendezkedéshez való csatlakozás érdekében egy demokratikus polgári berendezkedési kísérletre, amelyet rövidesen szélsőséges kommunista diktatúra követett, ami a háború után közvetlenül újra egzisztenciális veszélybe s identitásválságba kényszerítette elsősorban a vidék lakóit. A parasztság számára tehát a háborúhoz kapcsolódó negatív megítélés alá esett a – szomszédos Szovjetunió példájára – kolhozosítást is kilátásba helyező Tanácsköztársaság, amely abban az időben, amikor ezeket az özvegyasszonyokat meglátogattam, még az érvényben levő hivatalos történelemszemlélet szerint a „*dicsőséges 133 nap*” epitheton ornamensszal volt illetendő. A kalap viselői számára akkor is keserű időszak kezdődött, ha a fiú időközben gazdaságát fejleszthette. A szülőföldről való elűzetést nem heverte ki sem ő, még kevésbé apja. Az ő megítélésük és felfogásuk többé-kevésbé egybeesett

az ún. Horthy-korszak revíziós terveivel, amelyet a marxista történelemkritika teljességgel negatívan értékelt, felróva sovíniszta mivoltát, a fasizmust előkészítő, a Szovjetunió ellenében a német terjeszkedést segítő irányultságát. Különös csapása a sorsnak, hogy a legöregebb férfi halála után éppen egy évvel, az 1940-es bécsi döntés eredményeként szülőföldjének egy része visszakerült az anyaországához. Ez pozitívan érintett sok addig szétszakított családot, s az ország gazdasága és jövőbe vetett reményei vonatkozásában is általában pozitívan ítélték ezt meg, nemcsak a kalapok egykori viselői számára volt csodával felérő és igazságos döntés.

A második világháború személyes és nemzeti veszedelmeket hozott. A felszabadulást, a szovjet csapatok abban játszott szerepét egyértelműen és árnyalások nélkül pozitívan ítélte meg a kommunista történetírás, s állami ünneppé tette azt a napot, amelyen hazánk teljes területét elfoglalták a szovjet csapatok. Az ország lakói azonban sokkal árnyaltabban ítélték meg ezeket az eseményeket, hiszen a saját bőrükön tapasztalhatták a keleti kultúra és viselkedés elementáris erejű és olyan vonatkozásait, amelyek alól nem volt kibúvásuk. Akkor is így volt ez, ha a szovjet csapatok tagadhatatlanul a háború végét hozták el a vidék lakóinak, s ennek valamennyien egyértelműen örültek. A rövid koalíciós időszak vezető pártja a vidék, a parasztság érdekeit képviselte, hatalmas szavazattöbbséggel és eléggé egyértelműnek mondható nemzeti bizalomból fakadó erővel kormányozhattak. A '49-es fordulat évében a kommunista párt totális hatalmi helyzetbe került, ezzel megkezdődött a magántulajdon végleges felszámolása, amelyet a hatalmon levő közösségi tulajdon diadalútjának tekintettek, a parasztság és a polgárság azonban hagyományos életmódjának, önazonossága elvi alapjainak felszámolását, illetve radikális megváltoztatását látta ebben, ami a mi történetünkben szereplő család életében személyes tragédiával még végletebbé is vált.

A kommunista hatalmi berendezkedés elleni 1956-os népfelkelés rövid időre reményt kelthetett. És mindenki bízott a nemzeti függetlenség kivívásában, a vidék lakossága pedig abban, hogy korábbi természetes életmódjához visszatérhet. A szovjet csapatok azonban újra a kommunistákat helyezték a hatalomba, a megkezdett folyamatok zavartalanul folytatódtak tovább. A népfelkelés résztvevőit kíméletlenül felelősségre vonták, ami már abban is szembetűnően lemérhető, hogy – különösen nagyvárosokban – az ellenállásban nagy számban részt vevő fiatalkorúakat fogva tartották nagykorúságuk eléréséig, hogy a halálos ítéleteket végrehajthassák rajtuk. A szocialista történetírás „konszolidációnak” nevezett időszakában, 1960-tól újult erővel folytatódott, sőt fokozódott és országos érvénnyel megvalósult a parasztság kollektivizálása. – A három kalap alatt gyászoló három asszony kiszolgáltatott élete a fiú és a gazdaság elvesztésével teljes mértékben kilátástalanná vált.

Ilyen fokú feszültség a hatalom és a nemzet emlékezetében és felejtésében – amely számos más módon is megnyilatkozik a társadalmunkban – nem tarthat és nem tartthatott sokáig. Egyetlen kultúra sem bírja ki, hogy nemzedékeken keresztül másra emlékezzenek az emberek a magánéletükben, családi körben, mint amire a hivatalos elvárások emlékezni kényszerítik őket.

Pilinszky János

A SZERELEM SIVATAGA

Egy híd, egy forró betonút,
üríti zsebeit a nappal,
rendre kirakja mindenét.
Magad vagy a katonán alkonyathan.

Mint gyűrött gödör fenéke a táj;
izzó hegek a káprázó homályban.
Alkonyodik. Dermeszt a ragyogás,
vakít a nap. Sosem felejttem, nyár van.

Nyár van és villámló meleg.
Állnak, s tudom, szárnyuk se rebben,
a szárnyasok, mint égő kerubok
a bedesz-kázott, szálkás ketrecekben.

Emlékszel még? Először volt a szél;
aztán a föld; aztán a ketrec.
Tűz és ganaj. És néhanap
pár szárnycsapás, pár üres reflex.

És szomjuság. Én akkor inni kértem.
Hallom ma is a lázas kortyokat,
és tehetetlen tűröm, mint a kő,
és kioltom a káprázatotokat.

Eszteendő múlnak, évek, s a remény –
mint szalma közt kidöntött pléhedény.

Lator László

SZEMÉLYES, SZEMÉLYTELEN

Vajon honnan vette Pilinszky A SZERELEM SIVATAGA címet? Nyilván Mauriactól. Nemcsak azért, mert nagyon szép, nem is csak azért, mert Mauriac is katolikus. Leginkább talán azért, mert az ő regényében (életében) is bajos, tragikus a szerelem, akárcsak Pilinszky versében, életében. Nem is tudom, szerelmes vers-e egyáltalán A SZERELEM

SIVATAGA. Mert a versbeli kilátástalan, perzselő magány nem annyira a szerelmesé, mint inkább a gyötrelmei prédájául odavetett, jóvátehetetlenül magára hagyott creaturáé, hogy Pilinszky kedves szavával nevezem meg az embert. Ezt a remekművet 1952-ben írta (valószínűleg), ugyanabban az évben, amelyben az APOKRIF-ot. (Ez utóbbi 1954-es keltezése a HARMADNAPON-ban nem a megírás évét jelöli.) Ez az évtized, a negyvenes évek második felétől az ötvenes évek végéig, Pilinszky pályájának csúcsa. Tudom, ez a minősítés nem találkozik a szélesebb irodalmi közvélemény ítéletével: újabban a SZÁLKÁK-kal kezdődő pályaszakaszt tartják a legtöbbre. (Én nem így gondolom: akkor Pilinszky, talán hogy megszabaduljon egy alkotói görcstől, feláldozott valamit, amit csak ő tudott, egy olyan, bőven termő, elnagyoltan szólva, fogalmi líráért, amely, persze pilinszkyesen, a modern európai költészet egy széles vonulatának köznyelvén szól.) Az APOKRIF körüli verseknek van egy meglepő vonásuk: a közvetlenül szemlélt, érzékelt valósághoz, a látványhoz való kötődés. Így van ez A SZERELEM SIVATAGÁ-ban is. Megpróbálom elképzelni, mi indította el benne a verset. Nem hiszem, hogy a sikertelen házasság, a boldogtalan szerelem. Legalábbis a közvetlen készítés nem onnan jött. A versindító alkalom a látvány lehetett. Más kérdés persze, hogy születése közben honnan mit vett fel magába. Az tetszik a legvalószínűbbnek, hogy ez az egyszerre személyes és keresztény egzisztencialista apokalipszis az utolsó sorral kezdődött. Pilinszky valahol látta (nem kitalálta, ilyet nem is lehet kitalálni) ezt a képet, a szalma közé dobott rozsdás, csillámló pléhedényeket, konzervdobozokat, a civilizáció haszontalan és tartós hulladékát. S ebben hirtelen megjelent neki, és megjelenik most már nekünk is, verse legmélyebb lényege. A világvégi esett földek, a kutyaólak szívszorító tartalma csap ki ebből a képből is. Megkockáztatom, hogy a versbeli „közérzetet” (ezt a szót is Pilinszky tette költői anyaggá) olyan töményen hordozó utolsó előtti sort („*Esztenődök múltnak, évek, s a remény –*”) a pléhedény hívta a versbe. Meglehet, sokakban ellenkezést ébreszt, hogy ilyen léhán beszélek a vers lehető geneziséről. Hogy azt mondom, hogy ehhez az (egyébként önmagában is látványosan szép) gombhoz varrta ezt az egész megrendítő, nagy verset. Tudom magam is, hogy kevés olyan izzóan spirituális, mindig a maga forró belső világára figyelő költőnk van, mint Pilinszky. Hogy a lázas elragadtatás nemcsak költészetének, hanem köznapi énjének is úgyszólván állandó életformája volt. Hogy nagy verseit éppen ez a belső hév égeti bele az olvasóba. De a versnek rendszerint szüksége van valamilyen anyagra, fogható matériára, tárgyra, valóságdarabra. Olyasmire, ami az érzékelésen át érkezik, s azzal adja tovább a verset. A „szélsíkálta torlaszos tetők”, az „egyszál virág a puha szélben”, „a forró, kicsi erdő”, a „törődött kézfej” ilyen vehiculumai a Pilinszky-versek bonyolult vegyi anyagainak. Ekkoriban írott verseiben az is szembeütő, hogy nagyon erős a megvilágítás, akár a korábbi verseihez képest szokatlanul tündöklő derűre (ARANYKORI TÖREDÉK, DÉL, IMPROMTU, NOVEMBERI ELÍZIUM), akár a végítélet perzselő tüzére (az APOKRIF-ban vagy A SZERELEM SIVATAGÁ-ban) gondolunk.

De alighanem látta Pilinszky a vers kezdő képét is. Nem éppen népdalküszöb ez, civilizált tájrészlet („*Egy híd, egy forró betonút*”), és igazán nehéz volna megmondani, mitől olyan súlyosan anyagszerű, mitől olyan erőszakosan jelenvaló ez a valahonnan kivágott részlet, hiszen nincs benne semmi költői trükk. Legfeljebb a vers egész világot előlegező, de igazán nem valami feltűnő jelzőre gyanakodhatunk. Abból tudjuk meg, hogy ezen a kopár tájon ember is van. Egyébként ez a városközeli sivatag éppúgy rávall Pilinszkyre, mint költészetének az a szűkös, kopár városias nyelve, amelyre egyébként érezhetően büszke volt. Szívesen panaszolta, hogy neki csak ilyen van, mert az valami,

ilyen anyagból elemi lírát csinálni. Ez a betonpuszta volna hát a szerelem sivataga? Hanem a következő két sorban aztán már elrúgja magát a fantáziátlan valótól. Szándékosan összekeveri a kisszerű emberi tevékenységet a szűkösen-kisszerűen kozmikus-kussal. Tárgyas líra ez? Hát persze, hiszen igazán Eliot kedvére való *tárgyi megfelelőkkel* közöl valamit. Csakhogy ebben az objektív, az alkonyt hagyományosan megszemélyesítő képben ott van, nagyon is személyesen, Pilinszky. Ez a zsebből való kirakodás talán a maga gyermekkori hazatéréseiig nyilall vissza emlékezetében. S van benne valami mélyen keresztényi (vagy egyszerűen csak emberi) részvét. Hirtelen megszánjuk azt a valamit vagy valakit, aki most, íme, gyámoltalanul élénk rakja silány kacatjait. A személyes és tárgyas egybejárás után végigmegy az egész versen, s jellemző Pilinszky egész lírájára. (Említhetném megint az APOKRIF-ot is: a történelmi, biblikus, földtani kataklizma réseiben hirtelen ki-kifeslik a hevesen személyes, az idegekből, a húsból kiszakadó fájdalom. S ugyanígy az IMPROMTU-ben is: az elragadtatás is, „*a roppant tömegű torony*” sugallta szomorúság is egyszerre a Pilinszkyé is, meg közös is. Az egész emberi létben, sőt, a mindenségben van a félszke.) De álljunk meg egy pillanatra egy szokatlanul használt szónál. Az „*ürtlí zsebeit*” talán nem nagyon feltűnően, de elút a köznapi közlésmódtól. Azzal, hogy elhagyja az igekötőt. Az ilyenfajta (talán szándékosan) félszeg mellényúlás ugyancsak jellemző Pilinszkyre. És nemegyszer éppen ez életeti a sort. Ezúttal is: ha szabályossá, természetessé alakítanánk a mondatot, ha visszatennénk az igekötőt a helyére, a vers érezhetően veszítene erejéből. Figyeljünk most oda egy, látszólag, formai vonásra. A vers iramára. Az első sorbeli kép mozdulatlan, nem történik benne semmi. A következő kettőben valami hiábavaló serénység nyüzsög. Hadd mondjam megint: a kiszolgáltatott gyermeké, aki, talán valami érthetetlen felsőbb parancsra, felesleges holmikat rak ki, feleslegesen. Megszalad, elporlik a vers mértéke is. Az első sor hangsúlyokkal is nyomatékosított lassú (hosszú szótagokat halmozó) tempóját majd egy egész sornyi sietős rövid szótag váltja fel. Csak a sorkezdő jambus meg a paenultima szabályos. A harmadik sor pedig, szembeszegülve a szabályos ritmussal, váratlanul ereszkedőre vált, daktilikusan indul, trochaikusan folytatódik. Ezek a ritmikai váltások, dallammodulációk természetesen nem tudatosak. A költői ösztön, a vers anyaga rendezi így. Egyébként az első sor tényközlő tömörsége után a közlésmód is elaprózódik. Pilinszky hirtelen bőbeszédű lesz: nem éri be az „*ürtlí*”-vel, tautologikusan tovább magyarázza az okatlan tevékenységet („*rendre kirakja mindenét*”). Ebben a versben is, más Pilinszky-versekben is mindig nagy szerepe van a tautológiák (itt: „*Eszlendők múltnak, évek*”) és az ismétlések (itt: „*nyár van. Nyár van*”, vagy másutt: „*Villámlik és villámlik és villámlik a fekete nappal*”) kelette monotonianak. De nézzük közelebbről az első strófa utolsó sorát. Itt nyúlik meg először a sor (négyes és ötödféles jambikus sorokkal indul, s itt hatodfelesre vált), és persze, a mondat is, mert a Pilinszky-versek (mármint a kötött formában írottak) sorai többnyire zárt mondattani egységek, s ez éppúgy nélkülözhetetlen eszköze a versek magasfeszültségének, mint a zárt verstani szerkezetek. (Ha fellázítanánk a formát, elhagynánk a rímeket, óhatatlanul megváltozna a természetük.) S itt tesz a versbe egy műveltség- vagy még inkább szakszót, a *katatont*. Ha értjük, az iménti mozgalmas kép után a bénaság, a cselekvésképtelenség képzetét viszi bele a versbe. Ha a jelentését nem tudjuk is, tudjuk a stílárius szerepét. Az absztrakció, a tudományos műszó mintegy dezinficiálja, szalonképesé teszi a lírát. Hogy kicsoda a képsorba belépő második személyű lény, azt persze nem lehet egészen bizonyosan tudni. A cím ígérte nőalak? Erre vall az „*Emlékszel még?*”

is. De a megszólított lénynek nincsenek női vonásai. Lehetne akárki, akár egy másvilági lény is, aki csak arra való, hogy legyen kihez fordulni, legyen, aki elmulassza Pilinszky testi (noha persze a lélek szenved itt) hiányérzeteit.

Az első szakaszban a versindító alkalom, a látvány még érezhetően jelen van. A másodikban a képsor egyre hézagosabb, zaklatottabb, kötődhet ugyan valamilyen helyszínhez, de az elemeket szabadon kezeli, átrendezi a lázas képzelet. A „*Mint gyűrött gödör feneke a táj*” (érthetően kedves lehetett Pilinszkynek ez a mindenféle tartalommal zsúfolt kép, visszatér majd, némileg módosulva, az APOKRIF-ban is) már legalább annyira a költő belső világából való, mint amennyire egy elképzelt, költőien rögzített valóságosból. A gödör, a verem biblikus és történelmi forrásai nyilvánvalók. Az APOKRIF-ban közvetlenül utána következik „*a rézsut forduló fegyencfej*”. De ennél is fontosabb a „gyűrött” jelző. Az APOKRIF-ban a „mulandóság ránca” és a „törődött kézfej” folytatja a „gyűrött foldek” képzetkörét. Benne van hát a romlás, a pusztulás, a személyes halál. De nemcsak az egyén életének évei vonulnak rajta. Színhelye az egész szenvedéssel terhes történelemnek, a biológiai emlékezet ősidők óta felgyülemlett fájdmánának. Csak egy pillanatilag lehet az az érzésünk, mikor a „*Sosem felejttem, nyár van*” mondathoz érünk, hogy a végítéletet öldöklő heve valami derűbe oldódik. (A szakasz záró mondarnak különben inkább formai funkciója van, mintsem tartalmi. Mert semmit sem tesz hozzá az előzményekhez, sőt mintha erőtlenebbül ismételné ugyanazt, amit amúgy is tudunk. De a versben ez a látszólag felesleges közlés nagyon is fontos. Talán éppen azzal, hogy egy kis pihenőt enged, talán arányos tagolásával, talán ezúttal szabályosan hullámzó mértékével, talán az első személy megjelenésével. De nekem leginkább versbeli véletlenével, mert számomra nyilvánvaló, hogy ezt a rímét, s így az egész mondatot, a „*homályban*” diktálta. S bármennyire látom is a zsinórpadlást, ezért, éppen ezért van az az érzésem, hogy a szakasz nem is végződhetne másképpen. Az már Pilinszky abszolút hallására vall, hogy a következő szakaszban megismétli a „nyár van”-t. S ezzel valahogy kitarítja a magas hangot. Ez után a rövid helybenjárás után jön a vers alighanem legnagyobb pillanata. Ezeket a ketrecbe zárt szárnyasokat is látta Pilinszky valahol, és keresztényi szájalommal nézte őket. A látványt a két jelző, a „*bedeszkHzzott*” és a „*szájkás*” hitelesíti. Ez adja a fantasztikus kép megbízható realista keretét. És persze nem tyúkok, kakasok ezek a baromfiak, hanem *szárnyasok*. Választékosan, általánosan, helyet hagyva a képzeletünknek. Apokalipikus madarak, mint a JELENÉSEK VIII. 7.-éi vagy az APOKRIF-éi. Köznapiak ugyan, de Pilinszky „*égő kerubok*”-nak látja őket. Fenségesen égiek és nyomorultul földiek. Aki ilyennek látja a kerubokat, az kétségbeesetten (majdnem azt mondtam: reménytelenül) keresztény. Ezt az érzésünket még csak fokozza a versszak egy alig észrevehető találata: azt, hogy „*szárnyuk se rebben*”, hogy a kerubszárnyasok is katonai mozdulatlanságban állnak, Pilinszky nem látja, hanem tudja. Mint a belső látással megáldott, megvert próféták. A következő két szakaszban ez a kép rácsúszik A SZERELEM SIVATAGÁ-nak emberalakjaira. Ezt a különös keveredést természetesen a kérdés indítja el: „*Emlékszel még?*” Aztán jön egy egyszerre személyes és egyetemes kis teremtésmítosz. Állomásai a „szél”, a „fold”, a „ketrec”. Azaz, ha jól értem, a spirituális (talán a vizek fölött lebegő lélekbe oldott), a születés előtti lét, aztán a testté levés s végül a rabság. Pilinszkyvel szólva: „*a testnek kényszere*”, a bűnnel fertőzött hús börtöne. Lefokozott, kinnal és szennyel bélyeges állapot. Ha mégis megrebbe egy szárny, az is csak „*üres reflex*”. Pilinszky nem mondja ki (bolond lenne kimondani), hogy ez a „*boldogtalan erejű kép*” az igazi szárnyasokra, az égi szabadságukat veszített

kerubokra vagy a szerelmesekre vonatkozik. Ezt a légszomjas alantas létezést a nyelvi formák, a súlyos mondatkoloncok is megjelenítik. Formájuk a biblikus igékre emlékeztet. Azokra az „először” – „aztán” – „aztán” is. Az megint csak merő véletlen, hogy olyan sok itt a sziszegő hang, de hogy, különösen ha hozzáképzjük a versmondó Pilinszky hangját, belejátszik a hatásba, az bizonyos. Az utolsó négysoros állítmánytalan, ponttal lezárt mondatroncsa ismét a személytelenségbe löki a verset. Nemcsak Pilinszky szomjas. A szomjúság van, ott van a világ felett, mint egy elemi, egy bibliai csapás. Valaki ráküldte a világra. Aztán rögtön megint személyesbe fordul. Hadd ismételjem meg: Pilinszky szomja (vágyakozása, valami után való kívánczósága) a testi szükségletek sürgető hevességével jelentkezik. Az anyagtalan, salaktalan láng ezek alatt a testies képzetek alatt lobog. Aztán még egyszer felhangzik a vers talán legfontosabb szövege: a kiszolgáltatottság, a szenvedésnek való odavetettség, most már nem is egy alantasabb, de még eleven létben, hanem még egy körrel lejjebb, a már szervesen világban. Ez az alászállás a legsőbb régiókba akkoriban alapélménye lehetett Pilinszkynek. Az APOKRIF-ban is az ásványi világ kőalakjaként mutatja magát. A SZERELM SIVATAGA utolsó személyes mozdulata, hogy elsötétíti, kikapcsolja a túlságos feszültség elgyötörte tudatát. Egyébként az egész vers azt a hatást kelti, hogy költője valami éber kábulatban nézi a fölötte, körülötte elfutó hézagos képeket. Mintha a versben lappangó történet ábrái valahol tudata félhomályos peremvidékén vonulnának, vakító villogással. Az utolsó két sor világvégi szemétdombja mintha nemcsak a maga, hanem az egész világ reményét tagadná: az ember fölött kormányozhatatlanul futó élet mindenki osztályrésze, nemcsak a Pilinszkyé.

Hadd szóljak még egyszer a vers formájáról. Az utolsó négysoros két mondatömbje után itt is hirtelen nekilődül a dikció. Az ések már-már modoros halmozása, a mellérendelő mondatok monotonája a történések lázas, tagolatlan folyamatosságát érzékeltetik. A zaklatott, ziháló mértékeket megint csak (hihetőleg ezúttal is szándéktalan) alliterációk erősítik: a „tehetetlen türom” t-i, a „kértem”, „körttyokat”, „kő”, „kioltom”, „káprázatokal” kemény k-i. S bár a sorok hossza a vers áramingadozása szerint változik, és a négysoros strófákat csak félrímek (s azok közt is van egy-két pilinszkyesen tompa, mint a „nappal” – „alkonyatban” vagy a „ketrec” – „reflex”) fogják össze, a vers részleteiben is, egészében is szigorúan zárt. Zárt mondatnani, verstani alakzataiban, szűk tereiben ropant feszültség érzik. Akár azt is mondhatnám, hogy a versnek ez a formai eszközökkel teremtett feszültség az igazi tartalma.

Komoróczy Géza

BEZÁRKÓZÁS A NEMZETI HAGYOMÁNYBA

Illés próféta és Izrael politikája az i. e. IX. században

A történetet, amelyről beszélni fogok, mindenki, a Bibliának csak futó olvasója is, jól ismeri, s aki mégsem, könnyen megismerkedhet vele a KIRÁLYOK KÖNYVÉ-ben (I, 17–22; II, 9). Ezért helyénvalónak látom, hogy két előzetes megjegyzést tegyek. Történelemről lesz szó, csak történelemről, az i. e. IX. századról, vagy hogy évszámot mondjak, a 870 körüli évtized eseményeiről és ezeknek közvetlen következményeiről. Azért tartom szükségesnek, hogy ezt mindjárt bevezetőben leszögezzem, mert elemzésem, úgy gondolom, lehetővé teszi, hogy bizonyos következtetéseket vonjunk le az i. e. IX. századi, jelképesen Illés nevéhez kapcsolt események távolibb következményeit és közvetett tanulságait illetően is. Ezekkel a következményekkel és az általánosabb tanulságokkal azonban most nem foglalkozhatom. A tárgy kronológiai meghatározásán hangsúly van: egy történelmi helyzetről lesz szó. A másik előzetes megjegyzésem pedig az, hogy tényleg csupa ismert dologról fogok beszélni. Nem találtam új forrásokat, nincsenek új neveim vagy adataim. Csupán az értelmezésre teszek kísérletet. Bizonyára lesznek, akik ezt az értelmezést kihívónak találják majd. Ezért már előzetesen szeretném jelezni, hogy a támadás nem célokom, de igenis kihívó akarok lenni némely megrögzött nézetekkel szemben.

Fejtegetéseim ily módon egy ismerős történelmi helyzet értelmezésére vállalkoznak. Hogy könnyebbé tegyem érvelésem követését, és főként, hogy megkönnyítsem az értelmezéssel szembeni bírálatot, előrebocsátom a főbb tételeimet.

1) Az Omri-dinasztia, s különösen maga Omri király és fia, Aháb, a kor mércéjével mérve a Dávid–Salamon hagyomány hűséges követői voltak, beleértve ebbe igaz jahvista vallásosságukat is.

2) Omri és Aháb mint Izrael királyai megtalálták a helyes és hatékony politikai eszközöket ahhoz, hogy egy válságos helyzetben fenntartsák a zsidó nép állami, gazdasági és vallási függetlenségét, hogy Izraelt a térség jelentős tényezőjévé – mini-nagyhatalommá – tegyék. Ez az eszköz nem más, mint nyitás a világra, akár a szoros értelemben vett nemzeti hagyományok látszólagos sérelme árán.

3) Az Illés prófétára vonatkozó gazdag bibliai hagyomány erősen elfogult, torzító későbbi értékelést rögzít, ezért a kor eseményeit, hőseinek szerepét bizonyos mértékben csak a bibliai jellemzés fonákjáról lehet megítélnünk.

4) Illés tisztességes szándékú, karizmatikus személyiség volt, de vallási – politikai vonatkozású – tevékenységében egyszerűen szűk látókörű fundamentalista, aki az országos politika nemzeti irányzatára gyakorolt hatásánál fogva bár közvetett, de jelentős szerepet játszott abban, hogy Izrael története végül pusztulásba torkollott.

5) Otodik, utolsó tételtem már csak egy kérdést tesz fel, s ezért a maga helyén hagyom.

Illés próféta, Élijá(hu) *ha-nabi*, a zsidó történelmi hagyomány egyik központi alakja, legendás már a Bibliában is, majd egyre növekszik, már-már mózesi nagyságra, a ren-

díthetetlenül a jövőben várt Messiás előhírnökévé (vö. MAL. 3, 23). Alakjának ez a növekedése, jóllehet természetesen másodlagos, nem ok nélkül való. Ha az i. e. IX. század eseményeit, történetét elemezzük, a fordulat, mely ekkor ment végbe, sorsdöntőnek bizonyul. Élijáhu kora formatív volt a két zsidó állam, Izráel és Júda további sorsára nézve, de a judaizmus egész későbbi történetében.

Az Illésre vonatkozó színes és gazdag bibliai elbeszélő hagyomány valódi történeti magja, amennyire a legendákból egyáltalán kibonthatjuk, meglehetősen csekély. Anélkül, hogy a részleteket tárgyalhatnám, hitelesnek kell elfogadnom, hogy a próféta történeti személy. Ezzel hitelesnek minősül a neve is, a félreismerhetetlenül programikus, következőképpen esetleg csak választott Élijáhu („Az istenem: Jahve”), továbbá a hasonlóan elemi életrajzi adatok: kora, származása s általánosságban, szembenállása Aháb király és felesége, Ízebel (Jezabel) politikájával, illetve a föníciai származású királyné vallásával, az izráeli Baál-kultusszal. Hitelesnek tekinthető az is, hogy Illés működése egy hosszabb s az egész ország gazdaságát szétziláló aszályos időszakra esett; sikerét legalább részben éppen annak köszönhetette, hogy az esőzés beköszöntét az izráeli közvélemény az ő vallási buzgalmával hozta összefüggésbe (vö. KIR. I, 18, kül. 1–2, 5, 41–46).

Az Élijáhu prófétai és politikai tevékenységének emlékét őrző csekély történeti hagyomány narratív kidolgozása nyilván táplálkozhatott egykorú udvari értesülésekből és pletykákból, illetve szájhagyományokból, de egészében véve csak utólagos, némely részleteiben pedig egyenesen kései (i. e. 600 k.). A Biblia határozottan az Illés pártján áll. Szembefordul a próféta ellenfeleivel, igazolni akarja, elbeszélésben és érvekkel egyaránt, hősének magatartását. Az elbeszélés szemlélete igen közel áll az újabb kutatásban ún. deuteronomista történetíráshoz. Ez az iskola, az i. e. VII. század legvégén és a babiloni fogság évtizedeiben a nemzet múltját a Jeruzsálembé összevont Jahve-kultusz (i. e. 621 k.) nézőpontjából értékelte, részben már a fenyegető babiloni támadások s majd az összeomlás és a megszállás, illetve a fogság tapasztalatainak hatása alatt. A múlt eseményeit és szereplőit aszerint ítélte meg, hogy mi volt – mi lehetett – a viszonyuk Jahve jeruzsálemi kultuszához, amely kultuszt a múltra nézve is kizárólagosnak tételezte. A történelemben Jahve szándékai érvényesülnek, s ha a régmúlt dolgokban pozitív kapcsolatot lehetett találni Jahvéhez és jeruzsálemi szentélyéhez, az értékelés, amit a dolgok kaptak, pozitív volt; ha nem így, ha netán ellentétben álltak a jeruzsálemi jahvizmus eszméivel, a múlt adott mozzanata kárhoztatást nyert, esetleg még felelősség is hárult rá az összeomlásért. Ez a szemlélet Izráelt, az északi államot, mindenestül elítélte, s a Baál-kultusz, a kulföldiekkel való szövetség, a Jeruzsálemtől független politika különösen nagy bűnnek számított a számára. A szenvedélyesen jahvista Élijáhu ellenfelei, Aháb király, Ízebel királyné s az Omri-dinasztia egész politikája, a deuteronomista történetírásban csak elutasító értékelést kaphatott.

Elfogadható-e ez az értékelés? Megállja-e a helyét a bibliai elbeszélésben érvényesülő történelemszemlélet? Vajon az Omri-dinasztia valóban az a „gonosz birodalom” volt-e, aminek a deuteronomista történetírás beállítja?

Első tétel az, hogy nem, az Omri-dinasztia nem Jahve-ellenes politikát folytatott. Éppen ellenkezőleg, szándékaikat, meggyőződésüket tekintve mindenképpen, de a kortársak jelentős része számára is, mind Omri, mind a fia, Aháb, a Dávid–Salamon hagyomány hűséges követői voltak, beleértve ebbe igaz jahvista vallásosságukat is.

Bizonyításul csupán néhány történeti tényre hivatkozom.

a) Izráelben az ország onálló államiségének kezdetétől (i. e. 930 k.) fogva megfelelő

módon gondoskodtak arról, hogy Jahve jelenléte az országban, s közelebből, az államban, szimbolikus kifejezést nyerjen. Az isten szobra, a hagyomány szerint bika alakban, ott állt a déli és északi határvárosokban, Bét-élben és Dánban (KIR. I, 12, 28–29). Ezeket a szobrokat utóbb, visszamenő hatállyal is, elutasította a megtisztultabb zsidó vallás, de a kortársak számára, nem lehet vitás, szilárd jahvista elkötelezettséget jeleztek.

b) Aháb király, elsőként a dinasztia történetében, igaz jahvista vallásosságát kifejezésre juttatta azáltal is, hogy a számunkra ismert gyermekeinek mind theophorikus, Jahve isten nevét tartalmazó, tehát jahvista nevet adott: két fia Ahazjá és Jehóram, később mindketten királyok, és lánya, Ataljá, később anyakirályné, majd királynő Júdában.

c) Aháb miniszterelnöke, Obadjáhu, aki mellesleg maga is jahvista nevet visel, Jahve prófétáit védelme és oltalma alá vette még Izebel királynéval szemben is – aligha a király tudta nélkül vagy akarata ellenére.

d) Két rendbeli példáját is láthatjuk annak, hogy a törvény, amelyet Aháb idején alkalmaztak, a DEUTERONOMIUM rendelkezéseinek betű és szellem szerint megfelel. Most csak a jogelvekről, s közelebből, az egyik esetben, a perjog egy formai előírásáról beszélek, nem pedig az adott ítélet tartalmáról. Az egyik példa az elfogadható bizonyíték követelménye, ti. hogy a jogszerű bizonyításhoz két tanúra van szükség (vö. DEUT. 19, 15). S valóban, Nábótra ezen módon bizonyítják rá a felségsértést és istenkáromlást (KIR. I, 21, 10 és 13). A másik példa Míkájáhu (Míkájehu) prófétáé (KIR. I, 22, 27–28), aki az igaz és hamis próféta deuteronomista megkülönböztetésére hivatkozik (vö. DEUT. 18, 27). Ezek az egybeesések, egyfelől, sokatmondóan jelzik, hogy a deuteronomiumi jogfelfogás valóban régi, igen régi hagyományokra megy vissza, ahogyan majd Jósijáhu király tudós papjai és írnokai állítani fogják (vö. KIR. II, 22, 8–10). Aligha képzelhető el másképpen, mint hogy ez a régi hagyomány legkésőbb Salamon korában, az i. e. X. század középső harmadában ered. Másfelől pedig, és számunkra most ez a fontosabb, az egybeesések jelzik egyszersmind azt is, hogy Izráelben, ami a jogrendszert illeti, tovább élt az egységes állam öröksége, a Dávid–Salamon hagyomány, illetve novellák esetén Izráel is lépést tartott e hagyománynak a júdai megújításával. Mármost a deuteronomista jogrend a par excellence jahvista törvények szellemét képviseli, s így elemeit sem lehet másként minősíteni.

e) Mint ismeretes, Omri hódításairól a transzjordániai térségben a bibliai elbeszélés, illetve utalás (KIR. II, 3, 4–27) mellett fennmaradt egy kortársi elbeszélő forrás is, az eseményekben a másik oldalon érintett Mésa moábi király felirata (magyar fordítását legutóbb Hahn István adta, az ÓKORI KELETI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIÁ-ban, 1965, 285. o.). Omri nevét csak ez a forrás említi az események kapcsán. Nos, Mésa király az izráeli uralmat, s közelebből, az izráeli megszállás idején a térség egyik városában működő szentélyt egyértelműen Jahve nevével hozza összefüggésbe. Az Omri-dinasztia uralma Moáb számára kétségkívül Jahve isten uralmát jelentette. Miért jelentett volna mást Aháb király vagy Izráel népe számára?

Mindezt egybevéve, s további bizonyítékokról és érvekről lemondva, csak arra a következtetésre juthatunk, hogy az Omri-dinasztia vallása igaz jahvizmus volt, a hagyományos zsidó vallás, abban a szellemben és azon gyakorlat szerint, mint Dávidé és Salamoné.

A Júdától elszakadt északi állam, Izráel, különben is a dávidi hagyományokhoz igazodó politikát folytatott. Elég, ha csak utalok a főváros helyzetére. Jeruzsálem Dávid

alatt nem tartozott az ország egész területét átfogó törzsi szervezet alá, „kívül” állt a területi igazgatás szervezetén is; amióta Dávid elfoglalta, a volt jebúsi város királyi tulajdon volt. Omri ugyancsak független fővárost épített magának. Az új főváros helyét vásárolta (KIR. I, 16, 24). A királyi székhely területét még az asszír királynak is meg kellett vennie a tulajdonosoktól (Dúr-Sarrukín). Megvenni akarta, a nyári szék-városban, Jezreelben, a királyi palota közelében fekvő kertet Aháb is, hogy a palota kertjéhez csatolja. Hogy Nábót a kisajátítási ajánlatnak ellenállt, a törzsi tulajdonjog elve alapján, maga volt a felségsértés és istenkáromlás, amiért aztán Aháb el is ítélte. A történetből most csak az országterület és a királyi székhely viszonyára hivatkozom: a törzsi struktúrától független királyi székhely ókori keleti és dávidi hagyományára.

Omri fővárosát, a királyi téli székhelyét, az ásatások már régebben feltárták. A nyári székhelynek most lát neki egy izraeli régészcsoport. Sómrón és – nyilván – Jezreel is fényűző városok voltak, ha csak a sómróni elefántcsont bútordíszeket nézzük, nem alábbvalók, mint bármelyik más királyi székhely a nyugati térségben. S ezen túl is, ami Izrael helyzetét illeti, napjainkban a történészek többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy az i. e. IX. század középső harmada, az Omri-dinasztia kora a két részre szakadt ország történetében páratlan időszak volt. Én még azt is merem mondani, hogy ez a néhány évtized, körülbelül 880 és 850 között, a *második aranykor* volt, Dávid és Salamon kora után, az i. e. I. évezred első felének zsidó történetében.

Mi tette Omri és Aháb uralkodását ennyire jelentőssé?

Tételek, a második, az, hogy Omri és Aháb mint Izrael királyai megtalálták a hatékony eszközöket ahhoz, hogy válságos helyzetben fenntartsák a zsidó nép függetenségét.

A kor válsága, melyben a fennmaradás kérdéssé vált, abban állt, hogy Izraélt, mint Elő-Ázsia nyugati térségének egészét, az asszír birodalom terjeszkedése fenyegette. Ez a hatalmas és – ha csak tenger nem akasztotta meg – minden irányban amorfi terjeszkedésre kész birodalom az i. e. IX. század második harmadában, egyelőre még határozott célpontok nélkül, megindult nyugat felé. Fenyegette, megsarcolta, bekebelezte a térség kis államait, önállócska városait. Az ajándékokat elfogadta, alkudni olykor lehetett vele, de a készséges hódolás egyre erősebb mohóságot gerjesztett benne. Valamelyes menedéket legfeljebb távolság vagy elszigeteltség jelentett vele szemben. S persze, az erő. De a kis, gyenge városkákra biztosan lecsapott. A térség államai különféle stratégiák szerint próbálkoztak a fennmaradással, ösztönösen vagy politikusán; biztos sikert ígérő stratégia nem volt, de az esélyeiket mérlegelni lehetett, voltak tapasztalatok (vö. KIR. II, 18, 19 skk.). Az Omri-dinasztia válasza a szövetségi politika volt, szövetség az ország közvetlen szomszédaival.

Az i. e. IX. században Izrael Elő-Ázsia nyugati térségének jelentős gazdasági, politikai és katonai tényezője volt: Salamon államának helyét töltötte be. A Nyugat politikai integrációja, éppen az asszír fenyegetés hatására, alighogy elkezdődött. Izraelnek jó esélye volt arra, hogy a térség számos önálló városa és kis területi állama között vezető szerepet játsszék, hogy valamifajta – bármilyen bizzar is ez a szóösszetétel – mini-nagyhatalom legyen. Omri idején megvetette a lábát a transzjordániai területeken, erről szól Mésa felirata. (Omri korának későbbi történetírója, a KIRÁLYOK KÖNYVÉben, nem tartja szükségesnek, hogy a győzelmekről említést tegyen, aligha elfogultalanságból.) Aháb szövetséget kötött az Izraelhez legközelebb eső és egyébként az idő tájt a világkereskedelemben vezető szerepet játszó föníciai város, Tyros királyával, s a szövetséget – ugyancsak a salamoni hagyomány jegyében (vö. KIR. I, 11, 1–8) – dinasztikus házassággal is megpecsételte (KIR. I, 16, 31, ahol is Szidón helyett Tyros ér-

tendő), ezen módon hozván Ízebelt királynénak Izraelbe. De hatalma vagy befolyása volt Jerihó fölött is (vö. KIR. I, 16, 34), s ez nyilván a Holt-tenger északnyugati partjához közeli területek egészét jelentette, közvetlenül Júda szomszédságában. A IX. század középső harmadában egyfajta egyensúly alakult ki a damaszkuszi arámi állam és Izrael között; ingaszerű egyensúly, igaz, háborúk és ostromok, véres öldöklés is, de emellett azért bizonyos katonai együttműködés és szorosabb kereskedelmi kapcsolat (vö. KIR. I, 20, 34). Mindenesetre, Izrael évtizedeken át a Nyugat, de legalábbis a déli Nyugat – Damaszkusz mellett – legerősebb állama volt. Tisztán látszik ez az első átfogó Asszíria *contra* Nyugat összezapás feliratos dokumentumaiból, a qarqari csata (853) szövetséges csapatainak katalógusából Sulmánu-asarídu asszír király kurhi (ún. Monolith) feliratában. Az összesen tizenkét nyugati szövetséges között Izrael katonai ereje, a létszámot tekintve, csak a Damaszkuszé mögött marad el, de harci szekérből – a kor legmodernebb fegyverneme – egymaga többet tud kiállítani, mint az összes többi szövetséges együttvéve. A harci szekerek vonatkozásában Izrael talán a filiszteus városokra vagy egyenesen Egyiptomra is támaszkodott, a fegyverszállításoknak rendszerint nincs sajtója; mindenesetre, az izraeli harci szekerek nagy számának híre egyébként is visszhangot vert a Bibliában. Megjegyzem, a qarqari csatában Júda nem szerepelt a nyugati szövetségesek között, s ez jól megfelel annak a képnek, amit a Bibliából nyerhetünk, ti. hogy Júda ebben az időben Izraelhez képest jelentéktelen volt, időnként függő helyzetben vagy izraeli befolyás alatt.

Izrael – személy szerint talán Omri vagy inkább Aháb – felismerte, hogy a sok majdnem egyformán erős kisállam között a valamivel erősebb Izrael csak akkor maradhat fenn önállóan, a saját lehetőségei szerint, netán csak akkor tehet szert vezető szerepre, ha a többiekkel akart, nem akart szövetségre lép. Rivalizálnia jóformán csak Damaszkusszal kellett, de még ezt is úgy, hogy az együttműködés szinte átmenet nélkül kialakítható volt bármikor. A nagy stratégiát leginkább Aháb dinasztikus házasságakciói mutatják: Ízebel, akit ő vett feleségül, és a saját lánya, Ataljá, akit ő adott feleségül. Amaz a nagy gazdasági potenciált jelentő Tyros szövetségesi készségét hozta, emez pedig, Júdában, Aháb szövetségese és híve, Jósáfát király menyeként, Izrael természetes háterszágában jelentette a biztonság garanciáját.

Anélkül, hogy a forráskritikai és rekonstrukciós problémákkal a részletekbe menően foglalkozhatnék, megállapíthatom, hogy Aháb minden szövetségkötése nyilvánvalóan paritásos szerződés volt, legalább formálisan, azaz egyenrangú felek szerződése, s ezért kölcsönös kötelezettségekkel járt. Hallunk a korábbi állapotok kölcsönös helyreállításáról (KIR. I, 20, 34), kereskedelmi telepek kölcsönös megnyitásáról (uo.), s forrásainkból más jogi és történeti mozzanatokat is kisajtolhatnánk, nem beszélve az asszír analógiák tanúságáról. De érvelésünk rendjén most fontosabb a vallás, helyesebben, a kultusz: a kapcsolatok szimbolikus reprezentációja. Izrael Jerihóban a helyi hagyomány szerint végzi az építkezést kísérő szertartásokat (i. h.), s Föníciából átveszi, amikor a fővárosban épít szentélyt, valamelyik helyi Baál kultuszát. És „Aséra”-t.

Ha a kortárs próféta éktelen haragra gerjelt is, mi már megőrizhetjük a hidegvérünket. Mert miről van szó végeredményben? Azt hiszem, Baál (közelebbről: Baál-Cór, „Tyros ura”, a város istene) és „Aséra” (egy oszlop az oltár közelében) olybá vehető, mint napjainkban a diplomácia és a szövetség megannyi szimbolikus jelzése. Egy zászló vagy emlékmű – de csak a főváros külön e célra emelt templomában. Hány mezopotámiai királyról tudjuk, hogy áldozatot mutatott be a meghódított ország istenének! (Csak egy példát, időben közelit. Sulmánu-asarídu 853-ban, Qarqar felé menet, Alep-

póban áldozott Adad isten templomában.) De más érveket is felhozhatnák a Baál-„Aséra” probléma *reductio ad minimum* kezelése mellett. Inkább csak arra hivatkozom mégis, hogy a diplomáciai-szövetségi aktusok kifejeződése a szimbolikus szférában, azaz a kultuszban, ugyancsak salamoni hagyomány (vö. még egyszer KIR. I, 11, i. h., kul. 4–5, 7–8).

Tudnunk kell még azt is, hogy a szövetségesek helyi kultuszának átvétele nyilván bizonyos kölcsönösséget jelentett. Aháb király hivatalos követei Jeruzsálemben minden bizonnyal Jahve szentélyében áldoztak. De fol kell tennünk, hogy a sómroni Baál-szentély státusának megfelelően Jahvének is épült temploma mind Tyrosban, mind pedig Damaszkuszban. Ha úgy tetszik: Aháb politikája nemhogy háttérbe szorította – inkább népszerűsítette, terjesztette a zsidó istent. (Nem írható kizárólag Aháb javára, de tény, hogy a Jahve nevének valamelyik változatát tartalmazó theophorikus személynevek egészen a babiloni fogság koráig kimutathatók Izrael északi szomszédai körében is. Tréfásan szólva, nem lehetetlen, hogy bizonyos időszakokban összejött a minján Fönícia vagy Szíria nem egy nagyobb városában is, zsidókból és nem zsidó Jahve-hívőkből.)

Omri és Aháb, nem kétséges, Jahve isten igaz híve volt; politikájuk és tényleges sikereik, Dávid és Salamon nyomában, megoldást ígértek a kor válságára, s Izraélt az asszír hódítás fenyegette nyugati térség mini-nagyhatalmává tették, s talán még Jahve kultuszának népszerűsítéséhez is hozzájárultak... Bizony, a Bibliában nem éppen ez áll. A Biblia szerint, hogy csak a sztereotip összegező formulát idézzem, Aháb, Omri fiának tettei rosszak – bűnösök – voltak Jahve szemében, inkább, mint elődeinek tettei (vö. KIR. I, 16, 30). Az Aháb koráról szóló bibliai elbeszélés hőse nem a király, hanem ellenfele, Élijáhu; a történetek rendre a próféta protest-akcióiról szólnak. A szöveg-elemzésből az a következtetés adódik, s ez a harmadik tétel, hogy az Omri-dinasztiára, illetve Élijáhu prófétára vonatkozó gazdag bibliai tudósítás erősen elfogult, a királyi ház iránt negatív, a próféta iránt pedig pozitív értelemben, s ezzel egy torz későbbi értékelést rögzít, a IX. század történelmének későbbi, de a prófétai hagyományban gyökerező deuteronomista értékelését, s ily módon a kor valódi történetét úgy szólván csak a bibliai értékelés fonákjáról tudjuk megítélni.

Most már föltehetjük a kérdést, hogy mi volt Élijáhu tényleges szerepe a IX. század középső harmadának eseményeiben. A történetek, amelyeket a Bibliában olvasunk, nem fogadhatók el valódi történeti beszámolóknak, ez természetes. De mindenképpen történeti értékkel bír az, hogy ennyi történet maradt fenn Élijáhuról. A legendák, legendák bár egyenként vagy részleteikben a szent meggyőződés vagy kegyes képzelet termékei, mint ahogyan alapjában véve néphagyományok, paradox módon, pusztán létükkel is bizonyítják, hogy hőjük jelentékeny személyiség volt. Bizonyítják, hogy a próféta az izraeli történelem IX. századi fordulatában jelentős szerepet játszott.

Élijáhu, a *tisbi* (helynévből képzett gentílicium), Gileádból származott, Transzjordániából, nem nehéz elképzelni, vidéki, provinciális közegeből. Ahogyan maga mondja: Nagy buzgóság ég benne(m) (*qannó' qinné'ti*) Jahve iránt (KIR. I, 19, 10); a héber gyök szenvedélyre, indulatra, féltékenységre vall. Ez a heves indulat, úgy vélem, jellegzetes kompenzáció. Az elhivatottságot és őszinte vallásosságot érző vidéki férfi, hogy Jahve ügyét képviselje, a fővárosba ment. A tiltakozás, a felháborodás, a megbotránkozás itt hatékonyabb lehet, a központban. Poros vidéki kisvárosban kit izgat fel a buzgalom? De a főváros még inkább botránkoztató. A királyné Baálnak áldoz. Prófétaunk nyilván tisztességes, egyszerű, talán némi askézisra is hajló személy volt – s féltékeny

szenvedélye szinte freudi erővel fordul a királyné „paráznsága” ellen. (Nem véletlen az utalásom a mélylélektanra. Freud fogalmazta meg azt a tételt, hogy a „vesztes” szenvedélye az ellenfélnek szexuális fölényt tulajdonít.) Izebel paráznsága: orgiasztikusnak vélt vagy annak minősített *idegen* kultusz, még egyszerűbben fogalmazva: a tyrosi Baál tisztelete, a szülői házból hozott kultusz; nem kell most lépésről lépésre követnem a transzformációkat, melyek végén a vakbuzgóság a másra, az idegenre azt mondja: parázna.

Élijáhu értett ahhoz, hogy fellépéseit jó dramaturgiával alakítsa ki: szinte mindig mintha színpadon szerepelne. Keveset van szem előtt, el-eltűnik a nyilvánosság elől, hollók táplálják a transzjordániai Kerit patak menté rejtekhelyén, angyal tesz vizet és lepényt melléje a bozótba Beér-seba – a déli sivatag – vidékén, Jahve jelenik meg előtte a Hóreb hegyen. Hatásosan megszerkesztett kis történetek, szinte hajlunk arra, hogy hitelt adjunk nekik, abban az értelemben, hogy egykorúak. Csak éppen nem történetek, hanem a karizmatikus személy hírnevének jól megválasztott elemei. Illés számára fontos volt, hogy tudják róla, a különben ismeretlen vidéki népfiről, hogy Mózes utóda, s neki is közvetlen kapcsolata van Jahvéhez.

Élijáhu igazi ellenfele nem Aháb. Vele még hallgatólagosan egyetértésre jut. Nem is a királyi udvar általában. Hanem az *idegen*. Az idegen királyné, az idegen isten, az idegen szokások. Nincs róla bibliai adat, de azért el tudjuk képzelni, micsoda heves indulat ébredhetett benne, amikor meglátta a pompás fővárost. Meglátta, amit mi is láthatunk, a föníciai stílusú, divatosan egyiptizáló elefántcsont lapocskákat, a pompás bútordíszeket. (Mi is fölszisszenünk, ha meglátjuk őket, mindjárt a Rockefeller Museum tárlóiban; a gyönyörűségtől.) Micsoda buzgóság gyúlt ki lelkében, látva a nemzetközi szerepre törő, magabiztos, a nyugati világba ügyesen beilleszkedő királyság kulturális kozmopolitizmusát. Meddig ugráltok ide-oda két mankóval? Kétféle hit között? Ha Jahve az isten, őt kövessétek; ha pedig Baál... – De erről szó sem lehet. (Vo. KIR. I, 18, 21; a héber szöveg körül sok a vita, a fenti értelmezés a *száif*, „ág”, többes számban *szeippim*, „mankó” jelentésen alapul.) Ami az idegeneket illeti, Élijáhu nem fajgyűlölő, emberszámba veszi a careptai (Fönícia) özvegyasszonyt, akinél meghúzódni kényszerül, fiát csodával meggyógyítja (KIR. I, 17, 8–24), de szemrebbenés nélkül leöleti Baál négyszázötven és „Aséra” négyszáz prófétáját, és kard élét ígéri minden izraelinek, aki meghajolt Baál előtt, aki megcsókolta. Elég, ha hétezer férfi fog megmaradni; akik nem hódoltak az idegen isten előtt (KIR. I, 19, 17–18). Vak gyűlölet az idegen kultúrával szemben; csak egy érték van: a nemzeti hagyomány.

Vallási elveiben és tevékenységében, mely elveknek és tevékenységeknek direkt politikai vonatkozásuk volt, Élijáhu, s ez a negyedik tétel, egyszerűen szűk látókörű fundamentalista. Az isteni elhivatottság tudatában, de a körülményekkel – a tényleges helyzettel – és az ország érdekeivel mit sem törődve cselekedett. Mint a fundamentalisták szemlélete általában, az ő felfogása is egy hagyománynak a belső logikáját követte, s belülről nézve védhető, sőt igaz is lehetett. Elfogadhatjuk, helyeselhetjük a véleményét, amikor Ahábnak a szemébe vágja: *herácahtá we-gam járástá*, haszonszerzés céljával gyilkoltál (KIR. I, 21, 19), jóllehet tudjuk, hogy Nábót perének hirdetett története voltaképpen két jogrendszer konfliktusa. Mellesleg, Élijáhu itt is a törzsi jog érvényét védelmezi; a szent hagyomány: ez.

Élijáhu fundamentalizmusa azzal vált végzetessé, hogy politikává: vallássá, erkölcsi normává, programmá lett. Már akkor, az i. e. IX. század derekán. Fellépése, mint említettem, egybeesett egy hosszabb szárazsággal, s az esőzés, mely végül megjött, iga-

zolni látszott az elveit. (Az aszályról tudósít Josephus is, ANT. VIII, 323–324, Menandros nyomán, Eithóbalos tyrosi király korából.) Illésnek bizonyára voltak hívei is, számosan. Nem mintha bármiféle politikai irányzat képviselője lett volna. Az ő buzgalmának tárgya több, mint politika: Jahve. Még kevésbé volt Júda, azaz a déli zsidó állam érdekeinek szószólója, holott Jahve (fő) temploma, a salamoni szentély, Júda fővárosában állt, Jeruzsálemben. De Élijáhu nem járt Júdában soha. (Igaz, KRÓN. II, 21, 12 szerint megróttá Jehórám júdai királyt is, ámde levél útján.) Élijáhu maga csak buzgó jahvista volt: szenvedélyes, dogmatikus, fundamentalista. Az ősi (vallási) hagyomány szigorú ügyésze. Nem csinált politikát; ezt elvégezték mások.

A bibliai elbeszélés, ha csak a legendák eszközeivel is, de kapcsolatban látja Illést, legalább közvetett kapcsolatban, Jéhu lázadásával az Omri-ház ellen, s az ehhez igen hasonló damaszkuszi puccs (Hazaél lázadása) előkészítésében is szerepet juttat neki. Ami Jéhu lázadását illeti, a tábornok tényleg átültette a gyakorlatba a próféta tanait. Kipusztította Omri házát, s a próféta fenyegetéseinél nem kisebb buzgalmat tanúsított az idegen istenek híveinek legyilkolásában, a kozmopolita szellem irtásában. Ki tudja, Élijáhu buzgó híveinek nem volt-e ugyanígy része Ben-Hadad megölésében, Hazaél trónra kerülésében is? Mindenesetre, Sómronban és Jezreelben, Izráel egész földjén, a nemzeti párt került hatalomra. Az új damaszkuszi király is intranzigens politikát folytatott, ti. rendíthetetlenül Izráel-ellenes volt. A két nemzeti irányzat győzelme lehetetlenné tette az együttműködést Izráel és északi szomszédai, Fönícia és Damaszkus között. A Nyugat végeredményben nemcsak potenciális mini-nagyhatalma nélkül maradt, de a későbbiek során szinte lehetetlenné vált még a tartósabb összefogás is az – Asszíriához képest – egyenként jelentéktelen városok és kisállamok között. A nyugati térség mintegy megnyílt Asszíria előtt. Talán nem több, mint jelkép, de mint jelkép bizonyára megáll, hogy amikor Aháb, Izráel királya 853-ban mint az Asszíriával szembeszegülő katonai szövetség egyik vezető tagja elhagyta a qarqari csatateret, úgy érezhette, győzött, vagy legalábbis nem szenvedett teljes vereséget. (Tudjuk, Sulmánu-asarídu felirata győzelemről beszél, de legyünk óvatosak az effajta hadijelentések értelmezésében. A következő évek eseményei, a nyugati hadjáratok sűrű egymásutánja azt jelzik, hogy valódi győzelemről egyelőre nem volt szó, legfeljebb diadalmas visszavonulásról.) Nem sokkal később viszont Jéhu, aki 841-ben átvette a hatalmat Izráel fölött, s aki végrehajtotta Omri házán a korábbi jahvista prófécia ígérte bosszút (vö. KIR. II, 9): Jéhu, Izráel királya kénytelen eltérni, hogy az asszír sereg betörjön, most először, Izráel területére. A híres londoni Fekete Obelisz, Sulmánu-asarídu győzelmi emlékjele az asszír fővárosból, a nyugati hadjáratokat évről évre összefoglaló feliratában ekkortájt már nem említi a nyugati szövetséget, csak jelzi, hogy győzelmet aratott Hazaél fölött, s bemutatja Jéhut, „Omri fiát”. Micsoda ironiája a kész kancelláriai formulának, amint végrehajtja a teljes földre borulás és lábcsók hódoló szertartását Sulmánu-asarídu előtt, mögötte pedig szolgálai arany ajándéktárgyakkal járulnak a király elé. Jéhu érvényre juttatta Izráelben Élijáhu programját, a szigorú és minden idegentől elzárkózó jahvizmust, s földre borult a hódító Asszíria előtt.

Nem akarom Élijáhut a személyében vádolni azzal, hogy ő volt az oka Asszíria immár feltartóztathatatlán hódításainak, már a 840 körüli évek sorozatos hadjárataiban is, vagy hogy miatta esett el Sómron 721-ben stb. A személyes felelősség nem állapítható meg, hiszen a próféta már nem élt, amikor a nemzeti elzárkózás politikája diadalra jutott, de a felelősség éppen a híveié. S egyébként is, egy ember nem alakíthatja

a történelmet. De a változás, mely Izráel sorsát az i. e. IX. században megfordította, mégiscsak Élijáhu eszméit követte.

Ha úgy tesszük föl a kérdést, hogy Jahve vagy Baál, nem adhatunk más választ, mint amit Élijáhu adott. A *vagy*, s a gyakorlatban rendszerint *contra*, a kozmopolita orientáció elvetése, izolációt jelentett, izolációt azoktól, akikkel együtt pedig Izráel több lehetett volna. Nem volt olyan veszedelmes az a tyrosi Baál, hogy indokoltá tegye az *aut* (vagy *et?*) *pereal mundus* jelszavát. Nem Baál volt a veszélyes! Mert hát mit hozott magával Tyrosból Ízebel? A nagyvilág kultúráját, a politikai szövetséget, kapcsolatot a világgazdasággal, esélyt a fennmaradásra. Senki sem téveszti össze saját hagyományait a *mással*. De hát a saját is volt *más*, legalább elemeiben. Az érintkezés csak gazdagíthat. A nemzeti szembeállítás az idegennel, a kozmopolitával, Jahve szembeállítása Baállal, az idegen elutasítása elszigetelődést hozott, *closing of the mind*. S pontosan ez volt a következménye Élijáhu győzelmének az Omri-dinasztia politikája fölött: a bezárkózás a nemzeti hagyományba, a szűk közösségi és szellemi *mi* keretébe. Jéhu után Izráel többé már nem játszott érdemleges szerepet a nyugati térség politikájában, az adófizetés ismétlődő és egyre kínosabb kompromisszumai éppen csak az onállóság látszatát tudták fenntartani, de végül is felmorzsolódott, áldozatul esett Asszíriának.

De még egy lépéssel tovább kell mennem. Bizonyítani próbáltam, hogy az Omri-dinasztia méltó örököse volt Dávid és Salamon politikájának, vallásának egyaránt. A IX. század közepén Izráel képviselte az eleven Jahve-vallást is, a nyitott és változni képes hagyományt. Azzal, hogy Izráel, az önmagát elszigetelő Izráel csakhamar elpusztult, a dávidi-jahvista hagyomány szükségképpen Júdába szorult vissza, a jelentéktelen Júdába, távolabb a nagyvilágtól, mint volt Sómrónban, s persze még így is külső hatalom – Egyiptom – árnyékában. Mintha Ugocsa volna csak Magyarország, Nagyszöllös (Vinogradov). Ne gondoljuk, hogy ennek a korlátozottságnak nem volt következménye valamifajta *closing of the mind*, korlátoltság. Vajon Jeremiás olyan elégedett volt a jeruzsálemi őrségudvar ciszternájában királya, Cidqijáhu valóban mélyen átélt jahvizmusával?

S itt, végül, kényes kérdéshez érkeztem. Élijáhu próféta, említettem volt, a zsidó hagyomány egyik nagy hőse. Valóra vált, amit maga is akart, Mózes örököse lett, jelképesen a *berit*, a szövetség öre, gondoljunk a *kisszé sel Élijáhu*, Illés székére a körülméletés szertartásán, a *kószó sel Élijáhu*, Illés poharára a széder asztal terítékén. Gondoljunk Illés legendáira, zsidókra és keresztényekre. Eszerint a zsidó hagyomány, a jahvizmus Élijáhu nyomdokain jár? Nem kétséges, hogy e hagyomány egyik eleme, Jahve szembeállítása más istenekkel, végső soron Élijáhu programjához kapcsolódik. De merek még élesebben is fogalmazni. Élijáhu programja instrumentális volt a jahvizmus, a zsidó hagyomány fennmaradásában; részletekre, bizonyítékokra nem érdemes kitérni. Igen, Élijáhu története és legendája szerves része a jahvista hagyománynak. Mégsem volna igaz, ha azt állítanánk, hogy ez a hagyomány mindenestül azonos Élijáhu örökségével.

A bezárkózás a nemzeti hagyományba nem fenntartotta: láttuk, a pusztulásba vitte Izráelt. Ezért ötödik, és utolsó, tételem egy kérdés, csak kérdés lehet. Az i. e. IX. században a lehetőség ez volt: Élijáhu és hívei kikényszerítették a választást a nemzeti hagyományok és a kozmopolita-integratív politika között. Egy nyitott társadalom megemészti az idegen hatásokat, gazdagodik általuk, problémáit a nyitás és a külső erővel való érintkezés révén oldja meg. A kérdés tehát így hangzik: Vajon tényleg ellentmondásban van egymással a hagyomány és a nyitott gondolkodás, nyílt társadalom? Kell-e ellentmondásban lenniük?

Ezen a ponton azonban fejtegetéseim már elhagynák a tisztán biblikus történeti témát, kilépnének az akadémikus vita keretéből, s így abbahagyom.

Előadás Jeruzsálemben, 1989 augusztusában, a Zsidó Tudományok X. Világkongresszusán, és Budapesten, ugyanezen év októberében, az Ókortudományi Társaság felolvasóülésén. Az előadások más-más nyelvét nem tekintve, ugyanazt a szöveget olvastam fel mindkét alkalommal.

Eörsi István

ÖREGEDÉSEM JELENLEGI STÁDIUMÁBAN

még megperzsel a rejtődző parázs,
de inkább szokás vonz, mint akarás.

Amit felveszek, szívesen elejtem.
Csak aki meghal, azt nem felejem.

Ha meglop, akit szerettem, a nő,
már nem hiszem, hogy ez elbűvölő,

sem hogy rosszabb lett, amióta lop –
olyan amilyen, csak szeretve jobb.

Újabban a fát nézem, nem az erdőt,
és a szeretet árfolyama megnőtt.

Öregségem jelenlegi fokán
kívánom, hogy az ajtót törje rám,

itasson át azzal, mit nem tudok,
mielőtt rám keményül a burok.

Félelmeim nyugtalan alszanak
szökevény szavak halmai alatt.

A dolgok – protestál bár az öt érzék –
kimutatják farkasfoguk fehérjét.

Rá kell ébrednem: minden élet börtön.
Még nem akarózik beletörődnöm.

Milan Kundera

CERVANTES ALÁBECSÜLT ÖRÖKSÉGE

Réz Pál fordítása

1

1935-ben, három évvel halála előtt, Edmund Husserl híressé vált előadásokat tartott Bécsben és Prágában az európai emberiség válságáról. Az „európai” jelző Husserl értelmezésében a földrajzi Európán túlterjedő (például Amerikát is magába ölelő) szellemi identitást jelentett, mely az ókori görög filozófiával született meg. Husserl szerint a történelemben először a görög filozófia tekintette a világot (a maga egészében) megoldandó kérdésnek. Nem avégett faggatta, hogy valamilyen gyakorlati szükségletet kielégítsen, hanem azért, mert „*az emberen eluralkodott a megismerés szenvedélye*”.

Husserl olyan mélynek ítélte a válságot, hogy kérdésesnek tartotta, vajon túléli-e Európa. A válság gyökerét a modern idők kezdetén vélte felfedezni, Galileinél és Descartes-nál, az európai tudományok egyoldalúságában, amelyek a világot a technika és a matematika pusztá vizsgálati tárgyává zsugorították, s látóterükből kirekesztették az élet konkrét világát, ahogyan ő nevezte, a *Lebensweltet*.

A tudományok fellendülése a szakdiszciplínák alagútjaiba kergette az embert. Minél többet gyarapodott tudása, az ember annál inkább szem elől tévesztette a világ egészét és önmagát, s elmerült abban, amit Heidegger, Husserl tanítványa, szép és szinte mágikus formulával „*a lét feledése*”-nek nevezett.

Az ember, akit Descartes egykor „*a természet urává és birtokosává*” emelt, játékszerévé lett azoknak az erőknek (a technika, a politika, a történelem erőinek), amelyek meghaladják, túlcsapnak, uralkodnak rajta. Ezeknek az erőknek szemében az ember konkrét létének, „*életvilágá*”-nak (*die Lebenswelt*) immár semmi értelme, semmi értéke sincs: eleve elenyészik, feledésbe merül.

2

Azt hiszem, naivitás volna a modern időknek ezt a szigorú szemléletét egyszerűen elítélésnek tekinteni. Inkább azt mondanám, hogy e két nagy filozófus feltárta a kor kettősségét, azt, hogy e kor egyszerre hanyatlás és haladás, s hogy – mint minden, ami emberi – születésében hordja pusztulásának csíráját. Ez a kettősség az én szememben nem alacsonyítja le az utolsó négy európai évszázadot, amelyekhez már csak azért is szorosan kapcsolódom, mert nem filozófus vagyok, hanem regényíró. Ugyanis az én számomra nemcsak Descartes a modern idők megalapítója, hanem Cervantes is.

A modern időket vizsgálva e két fenomenológus alighanem figyelmen kívül hagyta Cervantest. Amivel azt akarom mondani: ha igaz, hogy a filozófia és a tudományok megfeleltek az ember létéről, még világosabbá válik, hogy Cervantesszel egy nagy európai művészeti ág kezdődik, mely nem egyéb, mint ennek az elfelejtett létnek a vizsgálata.

Valamennyi nagy egzisztenciális témát, amit Heidegger a LÉT ÉS IDÓ-ben elemez, s amelyekről azt mondja, hogy a korábbi európai filozófia elhanyagolta őket, a regény négy évszázada (a regény európai reinkarnációjának négy százada) feltárta, felmutatta, megvilágította. A regény a maga módján és a maga logikájával sorra felfedezte a lét különböző vonatkozásait: Cervantes kortársaival azt kérde, mi a kaland; Samuel Richardsonnal azt kezdi vizsgálni, „ami belül történik”, feltárja az érzelmek titkos életét; Balzackal felfedezi az ember beágyazottságát a történelemben; Flaubert-rel bejárja az addig *terra incognitának* tekintett mindennapokat; Tolsztojjal az irracionalitásnak az emberi döntésekre és magatartásokra tett hatását vizsgálja. Mélyére ás az időknek: Marcel Prousttal a megragadhatatlan múltat, James Joyce-szal a megragadhatatlan jelent kutatja. Thomas Mann-nal azt vallatja, hogy az idők mélységesen mély kútjából felszállva hogyan vezérlik távirányítással lépteinket a mítoszok. És így tovább.

A regény állandó, hűséges kísérője az embernek a modern idők kezdete óta. A „*megismerés szenvedélye*” (amit Husserl az európai szellem leglényegesebb vonásának tekint) ekkor uralkodott el rajta, hogy megvizsgálja az ember konkrét életét, és megóvja azt „a lét feledése”-től; hogy az „*életvilág*”-ra állandó fényt vetítsen. Így értelmezem és egyszerűsítom is azt a konokságot, mellyel Hermann Broch azt hajtogatja: felfedezni azt, amit csak a regény fedezhet fel – ez adja a regény jogosultságát, egyedül ez. Az a regény, mely nem fedezi fel a lét valamely addig ismeretlen részecskéjét, erkölcstelen. A regény egyetlen erkölcs a megismerés.

Hadd tegyem hozzá: a regény Európa műve; felfedezései, jóllehet különböző nyelveken történtek, egész Európa osztályrészének tekintendők. *A felfedezések egymásra következése* (és nem a régi szövegek összegezése): ez az európai regény története. Teljeséggel csak ebben a nemzetek fölötti összefüggésben vizsgálható és érthető meg egy-egy mű értéke (vagyis felfedezéseinek jelentősége).

3

Amikor Isten lassan elvonult arról a helyről, ahonnan a világegyetemet és annak értékrendjét irányította, ahol elválasztotta egymástól a jót meg a rosszat, és értelmet adott mindennek, Don Quijote kilépett házának kapuján – és nem ismert rá a világra. Mert a világ, minthogy eltűnt a Legfőbb Bíró, egyszerre csak félelmetesen többértelműnek tűnt; az egyetlen isteni igazság száz és száz viszonylagos igazsággá bomlott szét, ezeken osztottak az emberek. Így született meg a modern idők világa, s vele a regény, ennek a világnak képe és modellje.

A gondolkodó ént a mindenek alapjának tekinteni, ahogyan Descartes tette, s ily módon egyedül szemben állni a világegyetemmel: jogosan nevezte ezt a magatartást Hegel hősiesnek.

Kettősségnek tekinteni a világot, ahogyan Cervantes tette, arra kényszerülni, hogy egyetlen abszolút igazság helyett egy sereg egymásnak ellentmondó viszonylagos igazsággal nézzünk szembe (a regényhősöknek nevezett *képzeltbeli énekben* megtestesült igazságokkal), tehát egyetlen bizonyossággal rendelkezni, *a bizonytalanság bölcsességével*: ez nem követel kisebb erőt.

Mit akar mondani Cervantes nagy regénye? Óriási irodalom foglalkozik ezzel a kérdéssel. Vannak, akik a regényben Don Quijote kódos idealizmusának racionalista bírálatát látják. Mások épp ennek az idealizmusnak magasztalását fedezik fel benne.

Mindkét értelmezés téves, minthogy nem egy kérdést akarnak találni a regény tengelyében, hanem erkölcsi állásfoglalást.

Az ember olyan világra vágyik, ahol a jó és a rossz világosan megkülönböztethető, mert vele született a csillapíthatatlan igény, hogy mielőtt megértene, ítélkezzék. Erre a vágyra épülnek a vallások és az ideológiák. Csak akkor tudnak megbékülni a regény nyelv, ha annak relatív és többértelmű nyelvét lefordítják a maguk ellentmondást nem tűrő és dogmatikus nyelvére. Megkövetelik, hogy *valakinek* igaza legyen; vagy Anna Karenina egy korlátolt zsarnok áldozata, vagy Karenin az áldozata egy erkölcstelen nőnek; vagy az igazságtalan törvényszék ítéli el az ártatlan K.-t, vagy isteni igazság rejtőzik a törvényszék mögött, s K. bűnös.

Ebben a „vagy-vagy”-ban nyilatkozik meg az, hogy képtelenek elviselni az emberi dolgok lényegi viszonylagosságát, képtelenek szembenézni a Legfelső Bíró hiányával. Ennek a képtelenségnek következtében nehéz megérteni és elfogadni a regény bölcsességét (a bizonytalanság bölcsességét).

4

Don Quijote útnak indult, s a világ kitarta előtte kapuját. Szabadon beléphetett ebbe a világba, s amikor kedve tartotta, visszatérhetett házába. Az első európai regények a határtalannak tűnő világban tett utazások. A MINDENMINDEGY JAKAB azzal indul, hogy két hőse egy országúton vándorol; nem tudjuk, honnan jönnek, hová tartanak. Olyan időben élnek, melynek sem eleje, sem vége, olyan térben, melynek nincsenek korlátai, valahol annak az Európának közepén, amelynek jövője sohasem fog véget érni.

Fél századdal Diderot után Balzacnál eltűnt a távoli láthatár, ahogyan a táj eltűnik a társadalmi intézmények – a rendőrség, a igazságszolgáltatás, a pénz, a bűn világa, a hadsereg, az állam – modern épületei mögött. Balzac ideje már nem a boldog semmittevésé, mint a Cervantesé vagy Diderot-é. Viszi a vonat, s ezt a vonatot történelemnek hívják. Könnyű felszállni rá, leszállni róla bajos. De ez a vonat még nem ijesztő, sőt van benne némi varázs, kalandot ígér minden utasának, s a kalandokkal együtt marsallbotot.

Emma Bovary szeme előtt már olyannyira beszűkül a látóhatár, hogy egy kerítéshez hasonlít. A kalandok e kerítés túloldalán történnek, s a nosztalgia, amit irántuk érzünk, elviselhetetlen. A mindennapok unalmában jelentőséget nyernek az álmok és álmodozások. A külvilág elveszített végtelenségének helyébe a lélek végtelensége lép. Kibontakozik az egyén pótolhatatlan egyszerűségének nagy illúziója, a legszebb európai ábrándok egyike.

Csak hogy a lélek végtelenségéről álmodott álom nyomban elveszti varázsát, amikor a történelem, vagy az, ami megmaradt belőle, egy mindenható társadalom emberfeletti ereje, megkaparintja az embert. Marsallbotot már nem ígér neki, legfeljebb földmérői állást. K., szemben a bírósággal, K., szemben a kastéllyal: mit is tehetne? Nem sokat. Álmodozhat legalább, mint egykor Emma Bovary? Nem, ehhez túlontúl szörnyű helyzetbe került, s az, mint egy porszívógép, magába szippantja minden gondolatát, minden érzelmét: nem tud másra gondolni, csak a perére, földmérői állására. A lélek végtelensége, ha van olyan, az ember jószerivel felesleges függelékévé lett.

A regény útja úgy rajzolódik ki, mint a modern időkkel párhuzamos történet. Ha hátrafordulok, hogy felmérjem tekintetemmel, furcsán rövidnek és zártnak tűnik. Vajon háromszáz esztendő utazás után nem maga Don Quijote tér-e vissza a faluba egy földmérő áruhájában? Egykor útnak indult, hogy kalandjait maga válassza meg, s most, a magasban trónoló kastély alatt fekvő faluban nincs más választása, *róparancsolják* a kalandot: nyomorúságos perpatvar lett belőle a közigazgatással, egy iratcsomóban elkövetett tévedés következtében. Mi történt a kalanddal, a regény első nagy témájával, háromszáz év után? Tulajdon paródiájává változott? Mit jelent ez? Azt, hogy a regény útja egy paradoxonba torkollott?

Igen, akár ezt is hihetjük. És nem egyetlen paradoxonnal van dolgunk, hanem egy sereggel. A ŠVEJK, A DERÉK KATONA talán az utolsó nagy népi regény. Nem döbbenetes-e, hogy ez a humoros regény egyszersmind háborús regény, cselekménye a hadseregben és a fronton játszódik? Mi történt a háborúval és a háború szörnyűségeivel, ha egyszer mulatságos témává lettek?

Homérosznál, Tolsztojnál a háborúnak teljességgel követhető értelme volt: a harc Szép Helénéért vagy Oroszországért folyt. Svejknek és bajtársainak a frontra indulva fogalmuk sincs, miért mennek háborúba, s ami még meghökkentőbb, ez nem is érdeklí őket.

De hát mi egy háború motorja, ha sem nem Heléna, sem nem a haza? A pusztító erő, mely erőként akar megnyilatkozni? „Az akarat akarása”, melyről később Heidegger fog beszélni? Nem az rejlett-e minden háború mögött, kezdettől fogva? De igen, természetesen. Csakhogy most, Hašeknél, minden ésszerű érvet levetkőzött. Senki sem hisz a propaganda locsogásában, még azok sem, akik kiagyalják. Az erő meztelen, éppoly meztelen, mint Kafka regényeiben. A törvényszéknek ugyanis semmi haszna K. kivégzéséből, mint ahogy a kastélynak sincs haszna a földmérő meggyötetéséből. Vajon miért akarta uralni a világot tegnap Németország, miért akarja uralni ma Oroszország? Hogy gazdagabb legyen? Vagy boldogabb? Nem. Az erő agresszivitása teljességgel önzetlen, oktalan, nem akar egyebet, mint tulajdon akarását; vegytiszta irracionális.

Kafka és Hasek tehát egy roppant paradoxonnal szembesít bennünket: a modern idők korában a karteziánus értelem sorra szétmarta a középkorból örökölt valamennyi értéket. De az értelem teljes győzelmének pillanatában a tiszta irracionális (az egyedül tulajdon akarását akaró erő) fogja birtokba venni a világ színpadát, minthogy egyetlen általánosan elfogadott értékrendszer sem lesz már, mely útját állhatná.

Ez a paradoxon, melyet mesterien világított meg AZ ALVAJÁRÓK-ban Hermann Broch, egyike azoknak a megállapításoknak, melyeket legszívesebben *végparadoxonok*-nak neveznék. Akad még néhány. Például: a modern idők arról álmodoztak, hogy a különálló civilizációkra bomlott emberiség egy szép nap egységbe fog tömörülni, s ezáltal az örök béke birodalmába lép. Napjainkban földgolyónk története – végre – csakugyan oszthatatlan egész, de az emberiség oly régóta álmodott egységét az ide-oda vándorló, állandó háború valósítja meg és biztosítja. Az emberiség egysége azt jelenti, hogy nincs hely, ahová bárki is megszökhetne.

Az előadások, melyekben Husserl kifejtette nézeteit Európa válságáról és annak eshetőségéről, hogy az európai emberiség eltűnik, filozófiai végrendeletét alkották. Két közép-európai fővárosban mondta el őket. Ez az egybeesés mély jelentést hordoz: Nyugat ugyanis – első ízben történelme során – épp ebben a Közép-Európában tapasztalhatta Nyugat halálát vagy pontosabban önnön részeinek lecsonkolását, amikor Varsót, Budapestet és Prágát bekebelezte az orosz birodalom. Ennek a szerencsétlenségnek szülője az első világháború volt, melyet a Habsburg-birodalom robbantott ki, s amely ennek a birodalomnak szétदारabolásához vezetett, és egyszer s mindenkorra felborította a legyöngült Európa egyensúlyát.

Az utolsó békés kor, amikor az embernek még csak tulajdon lelke szörnyetegeivel kellett viaskodnia, Joyce és Proust kora, elmúlt. Kafka, Hasek, Musil, Broch regényeiben kívülről tör az emberre a szörnyeteg, s történelemnek hívják; nem hasonlít már a kalandorok vonatára; személytelen, kormányozhatatlan, kiszámíthatatlan, értelmetlen – és nem menekülhet előle senki. Ez az a pillanat (közvetlenül az első világháború után), amikor a nagy közép-európai regényírók fényes *pléiade*-ja megpillantotta, megközelítette, megragadta a modern idők *végparadoxonját*.

Regényeiket azonban nem szabad úgy olvasnunk, mint társadalmi és politikai jóvendölést, egy előlegezett Orwellt. Amit Orwell mond, ugyanilyen jól (vagy inkább sokkal jobban) el lehetett volna mondani egy esszében vagy egy pamfletben. Ezek a regényírók viszont azt fedezik fel, amit „*egyedül a regény fedezhet fel*”: megmutatják, hogy a „*végparadoxonok*” körülményei között hirtelen hogyan változik meg minden egzisztenciális kategória értelme: Mi a *kaland*, ha egy K. cselekvési szabadsága merőben illuzórikus? Mi a *jövő*, ha A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER értelmiségi hősei nem is gyanítják, hogy holnap kitör a háború, és elsöpri életüket? Mi a *bűn*, ha Broch Hugeneau-ja nemcsak hogy nem bánja meg a gyilkosságot, amit elkövetett, hanem elfelejti? És ha a kor egyetlen nagy komikus regényének, Hasek ŠVEJK-jének színtere a háború, mi történt a *komikummal*? Mi a különbség a *magánélet* és a *közélet* között, ha K.-t soha, még szeretkezés közben sem hagyja magára a kastély két küldötte? És ilyen körülmények között mi a *magány*? Teher, szorongás, átok, mint el akarják hitetni velünk, vagy, épp ellenkezőleg, legdrágább kincsünk, amit a mindenütt jelen levő kollektivitás éppen napjainkban pusztít el?

A regény korszakai rendkívül hosszúak (semmi közük a divat hektikus változásaihoz), s az jellemzi őket, hogy a regény a lét melyik vonatkozásait vizsgálja elsősorban. Így a mindennapiságnak a flaubert-i felfedezésben rejlő lehetőségei teljességgel csak hetven év múlva bontakoztak ki Joyce gigászi művében. Az a korszak, melyet a közép-európai írók *pléiade*-ja ötven éve nyitott meg (a *végparadoxonok* korszaka), azt hiszem, távolról sem ért véget.

Már régóta sok szó esik a regény haláláról: a futuristák, a szürrealisták, csaknem valamennyi avantgardista erről beszélt. Azt gondolták, a regény eltűnik a haladás országútján, átengedi helyét a gyökeresen új jövőnek, egy olyan művészetnek, mely semmiben sem fog hasonlítani ahhoz, ami azelőtt létezett. A regényt a történelmi igazságszolgáltatás nevében sírba fogják tenni, akárcsak a nyomort, az uralkodó osztályokat, a régi típusú gépkocsikat vagy a cilindert.

De ha a modern idők megalapítója csakugyan Cervantes, öröksége pusztulásának többet kellene jelentenie, mint pusztán stafétaváltást az irodalmi formák történetében: a modern idők végét jelezné. Ezért gondolom, hogy az üdvözült mosoly, mellyel a regény gyászbeszédét szavalják, léha dolog. Léha, mert én már láttam és megéltam a regény halálát, erőszakos halálát (betűtás, cenzúra, ideológiai nyomás gyilkolta meg), abban a világban, ahol életem jó részét töltöttem, s amelyet általában totalitárius rendszernek neveznek. És akkor világossá vált, hogy a regény veszendő: éppoly veszendő, mint a modern idők Nyugata. Akárcsak a világnak az emberi dolgok viszonylagosságára és sokértelműségére épülő modellje, a regény nem fér össze a totalitárius rendszerrel. Mélyebb ez az összeférhetetlenség, mint az, mely a másként gondolkodót az aparatsiktól választja el, az emberi jogok harcosát a pribéktől, mert nem csupán politikai vagy erkölcsi, hanem *ontológiai* összeférhetetlenség is. Ami azt jelenti, hogy az egyetlen igazságra épülő világot és a regény sokértelmű és viszonylagos világát merőben más anyagból gyúrták. A totalitárius igazság kizárja a viszonylagosságot, a kételyt, a kérdést, ezért sohasem békülhet meg azzal, amit *a regény szellemének* nevezek.

No de nem adnak-e ki százával regényeket a kommunista Oroszországban, mégpedig óriási példányszámban, nagy sikerrel? De igen; csak hogy ezek a regények már nem küzdenek a lét meghódításáért. Nem fedezik fel a lét egyetlen új részecskéjét sem, csak azt erősítik meg, amit előttük más már elmondott; mi több: abban a társadalomban létjogosultságuk, dicsőségük, hasznuk annak megerősítésében rejlik, amit a többiek mondanak (amit mondaniok kell). Minthogy nem fedeznek fel semmit, nem is vesznek részt a felfedezések *amaz egymásra következésében*, amit a regény történetének nevezek; kívül esnek ezen a történeten, avagy *a regény története utáni regények*.

Csaknem ötven éve, hogy az orosz kommunizmus birodalmában megszakadt a regény története. Óriási esemény ez, tekintetbe véve, hogy milyen nagyszerű volt az orosz regény Gogoltól Bjelijig. A regény halála tehát nem agyrém. Már meg is történt. És most már tudjuk, *hogyan* hal meg a regény: nem eltűnik: kívül reked tulajdon történetén. Békésen, észrevétlenül kiszerved, s ezen senki sem háborodik fel.

8

De a regény vajon nem saját belső logikája következtében haldoklik-e? Vajon nem mérítette-e ki valamennyi lehetőségét, ismeretét, formáját? Történetét, mint hallom, a régóta kimerült szénbányák történetéhez hasonlították. De nem emlékeztet-e jobban az elmulasztott lehetőségek, a meg nem hallgatott *felhívások* temetőjére? Négy *felhívás* különösen érzékenyen érint.

Felhívás játékra. – Laurence Sterne TRISTRAM SHANDY-jét és Denis Diderot MIN-DENMINDEGY JAKAB-ját vélem most a XVIII. század két legnagyobb regényalkotásának: azt a két regényt, amelyet roppant játékként képzelt el és írt meg szerzőjük. A könnyedségnek olyan hegyfoka ez a két könyv, amilyen magasra sem azelőtt, sem azóta nem jutott fel senki. A későbbi regényeket béklyózta a valóságosság parancsoló igénye, a realista díszlet, az időrend szigora. Elfordultak azoktól a lehetőségektől, amelyek e két remekműben rejlettek, noha azok képesek lettek volna rá, hogy a regény más jellegű fejlődését indítsák el, mint azt, amelyet ismerünk (igen, az európai regény másféle történetét is el tudjuk képzelni...).

Felhívás álomra. – A XIX. század elszunnyadt képzeletét Franz Kafka ébresztette fel hirtelen, mert neki az sikerült, amire később a szürrealisták igazi eredmény nélkül törekedtek: az álom és a valóság egyévolvasztása. Régi esztétikai becsvágya ez a regénynek, már Novalis megsejtette lehetőségét, ám ez az egység olyan alkímiát igényel, aminek művészetét csak Kafka fedezte fel száz év múlva. Ez a hatalmas felfedezés nem annyira egy fejlődés beteljesülése, mint amennyire váratlan nyitás, mely arra tanít, hogy a regény olyan terület, ahol úgy robbanhat ki a képzelet, mint az álomban, s hogy a regény bátran felszabadulhat a valóság lánthatóság kötelező parancsa alól.

Felhívás gondolkodásra. – Musil és Broch léptette fel a regény színpadán a szuverén, sugárzó értelmet. Nem avégett, hogy filozófiává alakítsa át a regényt, hanem hogy az elbeszélésre építve minden racionális és irracionális, elbeszélő és elmélkedő eszközt mozgósítson, amely megvilágíthatja az ember lényét, hogy a legmagasabb rendű szellemi szintézissé emelje a regényt. Hőstettük vajon bevégezése-e a regénynek, vagy inkább ösztönzés egy hosszú utazásra?

Felhívás az időhöz. – A végparadoxonok kora arra készíti a regényírókat, hogy az idő kérdését ne korlátozza az egyéni emlékezés prousti szemléletére, hanem a kollektív idő, az európai idő rejtélyévé tágítsa ki: Európa foglalkoztatja, mely hátranéz, hogy szemügyre vegye múltját, számvetést készítsen, felmérje tulajdon történetét, mint ahogy az öregember egyetlen tekintettel felméri tulajdon elmúlt életét. Ebből fakad az a vágy, hogy túllépjen a személyes élet időhatárain, amelyek közé mindaddig beékelődött a regény, s több történelmi korszakot építsen be a maga terébe. (Aragon és Fuentes már kísérletet is tett erre.)

De nem kívánom megjósolni a regény eljövendő útjait: fogalmam sincs róluk; mindössze annyit akarok mondani, hogy ha a regénynek csakugyan el kell tűnnie, nem azért kell eltűnnie, mert ereje kiapadt, hanem mert olyan világban él, mely már nem az ő világa.

9

A földgolyó történetének egységesítése, ez a humanista álom, melynek beteljesülését Isten kajánul megengedte, együtt jár a fergegetes redukció folyamatával. Igaz, a redukció természeti öröktől fogva pusztítja az emberi életet: végül a legnagyobb szerelem is nyomorúságos emlékek csontvázává sorvad. A modern társadalom jellege azonban ijesztően felerősíti ezt a sorscsapást: az ember élete társadalmi funkciójává zsugorodik, egy régi nép történelme néhány eseményé, majd azok is irányzatos interpretációjukra, a társadalmi élet pedig politikai küzdelemmé, s az két nagyhatalom, kizárólag e két hatalom összeütközésére. Az ember valóságosan a redukció örvényében él, ahol az „életvilág”, amelyről Husserl beszél, végzetesen elszürkül, ahol a lét feledésbe merül.

Márpedig ha a regény létjogosultsága az, hogy állandóan fényt vetítsen az „életvilág”-ra, és megóvjon bennünket „a lét feledésé”-től, vajon napjainkban nincs-e nagyobb szükség a regényre, mint valaha is volt?

De igen, azt hiszem. Csakhogy, sajnos, a regényt is megrágnak a redukció természeti, melyek nemcsak a világ értelmét zsugorítják össze, hanem a művek értelmét is. A regény (mint az egész kultúra) egyre inkább a mass media kezére jut, az pedig, minthogy a földgolyó történetének egységét kívánja szolgálni, a redukció folyamatát megnöveli, és egy adott irányba vezet, az egész világon ugyanazokat az egyszerűsítéseket és kli-

séket terjeszti el, vagyis azokat, amelyeket vélhetően minél több ember, mindenki, az egész emberiség elfogad. Nem sokat számít, hogy a tömegkommunikáció különböző szerveiben különböző politikai érdekek nyilatkoznak meg. A felületi különbség mögött közös a szellem. Elégséges belelapozni az amerikai vagy európai politikai hetilapokba, akár a bal-, akár a jobboldaliakba, a *Time*-től a *Spiegel*ig: valamennyi egyformán látja a világot, ez tukrozódik már tartalomjegyzékük sorrendjében is, az egyforma rovatokban, egyforma újságírói fordulatokban, az egyforma szókincsben és stílusban, az egyforma művészi ízlésben, de abban is, hogy egyazon hierarchia szerint tartanak valamit lényegesnek vagy érdektelennek. A mass media politikai különbségei mögött rejlik közös szellem: ez korunk szelleme. Azt gondolom, hogy ez a szellem szögesen ellentétes a regény szellemével.

A regény szelleme a sokféleség szelleme. Nincs regény, mely azt ne mondaná olvasójának: „Bonyolultabbak a dolgok, mintsem hiszed.” Ez a regény örök igazsága, ám egyre kevésbé hallatszik ki a kérdést megelőző, sőt kirekesztő egyszerű és gyors válaszok hangzavarából. Korunk szelleme szerint vagy Annának van igazsága, vagy Kareninek, s Cervantes régi bölcsessége, mely a megismerés nehézségeiről és az igazság megfoghatatlanságáról beszél, ennek a szellemnek számára terhes és felesleges.

A regény szelleme a folyamatosság szelleme: minden mű válasz a korábbi művekre, minden mű magában foglalja a regény valamennyi korábbi tapasztalatát. A mi korunk szelleme azonban aktualitáshoz kötött, az pedig olyan expanzív és olyan tág, hogy letörli láthatárunkról a múltat, az időt pedig a jelen pillanatra zsugorítja. A regény, amint beékelődik ebbe a rendszerbe, immár nem *mű* (vagyis maradandóságra szánt szöveg, melynek célja az, hogy a múltat összekapcsolja a jövővel), hanem aktuális esemény csupán, mint annyi más esemény, olyasmis tehát, aminek nincs jövője.

10

Vajon azt jelenü mindez, hogy abban a világban, mely „immár nem az övé”, eltűnik a regény? Hogy hagyja, hadd zuhanjon Európa „*a lét feledésé*”-be? Hogy nem marad belőle más, mint a grafománok vég nélküli fecsegése, a *regény története utáni regények* halmaza? Nem tudom. Mindössze azt vélem tudni, hogy a regény nem békélhet meg korunk szellemével: ha ezután is a fel nem fedezett akarja felfedezni, ha mint regény, továbbra is „fejlődni” akar, ezt másként nem teheti, mint a világ fejlődése ellenében.

Az avantgarde másképp látta ezt; az a becsvágy fűtötte, hogy harmóniában éljen a jövővel. Az avantgarde művészei csakugyan bátor, nehéz, kihívó, kigúnyolt műveket alkottak, de ők azzal a meggyőződéssel dolgoztak, hogy velük van a „korszellem”, s holnap igazat fognak adni nekik.

Régebben én is azt gondoltam, hogy műveink és cselekedeteink egyetlen illetékes bírója a jövő. Később megértettem, hogy a jövővel való flörtölés minden konformizmusok legrosszabbika, gyáva hízogás az erősebbnek. Mert a jövő mindig erősebb a jelennél. Persze, csakugyan ő fog megítélni bennünket. És minden bizonnyal illetéketlenül.

De ha a jövő nem érték a szememben, kihez, mihez kapcsolódom? Istenhez? a házához? a néphez? az egyénhez?

Válaszom éppolyan nevetséges, mint amilyen őszinte: senkihez és semmihez sem kapcsolódom, egyedül Cervantes alábecsült örökségéhez.

Vladimir Nabokov

GYÉR VILÁG

Részlet

Várady Szabolcs fordítása

Ez a pajta vagy inkább fészker, ahol „bizonyos jelenségek” játszódtak le 1956 októberében (néhány hónappal Hazel Shade halála előtt), korábban egy német származású különönc gazdálkodóé volt. Paul Hentznernek hívták, és olyan régimódi kedvteléseknek hódolt, mint az állatkitömés meg a fűvészkedés. Az atavizmus furcsa tréfája folytán (magyarázta Shade, aki szeretett beszélni róla – ez volt különben az egyetlen olyan alkalom, amikor az én drága öreg barátom egy cseppel unalmassá vált!) azokra a „különös németekre” ütött vissza, akik három évszázaddal ezelőtt az első nagy természetbúvárok ősei voltak. Noha nem részesült semmilyen magasabb képzésben, és terten-időben távoli dolgokról nem sokat tudott, volt a lényében valami színes és földközeli, amit John Shade sokkal inkább méltányolt, mint az angol tanszék kisvárosi kifinomultságát. Ő, aki olyan finnyás gonddal választott magának társat a kószálásaihoz, örömet kutyaolt végig minden áldott este a hórihorgas és ünnepélyes némettel a Dulwichba vezető erdei ösvényen és körös-körül ismerősének a földjein. Minthogy élt-halt a pontos szavakért, nagyra tartotta Hentzner, mert az tudta „a dolgok nevét” – pedig hát azoknak a neveknek egyike-másika minden bizonnyal helyi torzszülemény volt, vagy germanizmus, vagy a vén pernahajder puszta kitalációja.

Shade most valaki másnak a társaságában sétált. Világosan emlékszem egy pompás estére: barátom sziporkázott, ontotta az élcet, a kecskerímeket, az anekdotát, én pedig gálánosan kontráztam neki Zembláról és kalandos megmenekülésekről szóló történetekkel! Ahogy ott baktattunk a dulwichi erdő szélén, félbeszakított, hogy felhívja a figyelmemet egy természetes barlangra a virágzó somfák alatt vezető ösvény melletti mohos sziklafalban. A derék földműves mindig megállt ezen a helyen, és egyszer, amikor a kislia is elkísérte, ez utóbbi, miközben a lépteit szaporázta mellettük, odamutatott, és tájékoztatólag megjegyezte: „Itt szokott papa pipilni.” Egy másik, kevésbé sületlen történet a dombtetőn várt rám, ahol az aranyvessző tengeréből élesen kivált egy négyszögletes, pillangóktól hemzsegó földdarab: elborította a fűzike, a tejelőkóró meg a vasfű. Miután (1950 körül) otthagya a felesége, és magával vitte a gyerekeket is, Hentzner eladta a tanyaházát (most autószozi van a helyén), és városba költözött; de nyári éjszakákon hálósákkal visszajárt a még birtokában levő föld mezsgyéjén álló pajtába, ahol aztán egy nyári éjjel elhunyt.

Ez a pajta állt azon a gyomverte földön, amelyet Shade dőfködött a Maud néni kedvenc botjával. Egy szombat este a campus szállodájának egyik fiatal diák alkalmazottja valamilyen okból betért oda egy helybeli fruskával, és amint éppen csevegtek vagy szundikáltak, csikorgó hangok és röpködő fények rémítették halálra és készítették fejesztett menekülésre őket. Nemigen firtatta senki, hogy mi okozta a megfutamodásukat – egy megbántott kísértet-e vagy netalán egy kikoszorózott udvarló. Hanem a

Wordsmith Gazette („az Egyesült Államok legrégebbi diákújságja”) tudomást szerzett az esetről, és úgy rávetette magát, mint valami vásott kolyókkutya. Az okkult jelenségek számos úgynevezett kutatója kereste fel a helyszínt, és az ügy körül, a leghírhedtebb egyetemi tréfacsinálók részvételével, akkora hajcíhő kerekedett, hogy Shade pánasszal fordult a hatóságokhoz, mire az ócska pajtát tűzveszélyesnek minősítették és lebontották.

Én azonban Jane P.-től egészen másfajta és jóval megrendítőbb értesüléseket szereztem – és ezekből megértettem, miért látta jónak a barátom, hogy banális diákcsínynek állítsa be a dolgot, és most már nagyon bántam, hogy egy alkalmas szünetben kozbeszúrtam az Onhava Egyetem históriájának egy rendkívüli epizódját, és ezzel megakadályoztam benne, hogy végére jusson zavarosan és zavartan előadott mondókájának (mert mint egy korábbi jegyzetemben említettem, mindig ódzkodott tőle, hogy halott gyermekét szóba hozza). Az az epizód különben az Úr 1876. esztendejében történt. No de térjünk vissza Hazel Shade-hez! Pszichológiatanára, aki az „Autoneurínológiai viselkedésminták az amerikai egyetemi hallgatók között” című témában gyűjtött adatokat, nagy ravaszul dolgozatot íratott a diákjaival „tetszőleges tárgyról”, és Hazel elhatározta, hogy személyesen jár a végére a „jelenségeknek”. Szülei csak azzal a feltétellel egyeztek bele, hogy éjszaka felkeresse a pajtát, ha a biztos támasznak tekintett Jane P. is vele megy. Alighogy a lányok letelepedtek, kitört az égiháború, egész éjszaka tartott, és akkora csinnadrattába és villogásba borította menedéküket, hogy belső hangokat vagy fényeket lehetetlenség volt megfigyelni. Hazel nem adta fel, és néhány nap múlva megkérte Jane-t, hogy menjen vele újra, de Jane nem mehetett. Azt mondja, a White ikreket ajánlotta maga helyett (két helyes fiút a diákkörből, akik ellen Shade-éknek sem volt kifogásuk). Hazel azonban kereken visszautasította ezt a megoldást, és nagy családi veszekedés után fogta a lámpáját meg a jegyzetfüzetét, és egyedül vágott neki az útnak. Gondolhatni, mennyire félték Shade-ék, hogy visszatér a kínos história a kopogó szellemmel,* de a mindig bölcs Satton doktor váltig állította – fogalmam sincs, milyen alapon –, hogy gyakorlatilag nem ismeretes olyan eset, amikor ugyanazon személyen hat év leforgása után ismét ugyanazon típusú lelki betegség tört volna ki.

Jane megengedte, hogy lemásoljak egyet-mást Hazel jegyzeteiből egy helyszíni feljegyzéseken alapuló gépiratról:

22.14: A megfigyelés kezdete.

22.23: Kaparászó és motoszkáló hangok.

22.25: Halvány fénykarika, akkora, mint egy kis csipke alátét; végigsuhant a sötét falakon, a bedeszkázott ablakokon és a padlón; változtatta helyét, hol itt, hol ott tűnt fel, táncolt föl-alá; olyan volt, mintha lecsapó karmokra várna incselkedve, hogy még idejében elmeneküljön. Eltűnt.

22.37: Visszatért.

A jegyzetek még oldalakon keresztül folytatódnak, de nyilvánvaló okokból le kellett mondanom róla, hogy szó szerint idézzem őket ebben a kommentárban. Voltak hosszú szünetek, aztán megint a „kapirgálás-nyiszatolás” és a fénylő karika visszatérései. Ha-

* Maud nagynénje halála után, 1950-ben, a üzenhat éves Hazel megrémítette a szüleit, mert a házban egyre-másra bukkantak fel kísértet jelenlétére valló nyomok, és ezeket minden valószínűség szerint a neurotikus leány állította elő. (A ford.)

zel beszélt hozzá. Ha olyasmit kérdezett tőle, amit az elragadóan ostobának talált („Lidércfény vagy?”), akkor révülten ingatta magát tagadólag ide-oda, amikor pedig komoly választ akart adni egy komoly kérdésre („Halott vagy?”), lassan felemelkedett, olyasformán, mintha egy súlyosan igenlő lepottyanáshoz gyűjtené a magasságot. Olykor egy darabig válaszolt az ábécére, amit Hazel felmondott, mégpedig úgy, hogy nyugton maradt mindaddig, amíg el nem hangzott a helyes betű, olyankor aztán egy kis ugrással jelezte a jóváhagyását. Ezek az ugrások azonban egyre fáradtabbak lettek, és néhány szó lassú kibetűzése után a köröcske elbágyadt, mint egy fáradt gyerek, majd végül bekúszott egy repedésbe; aztán egyszer csak kiszókkent onnan, szertelen élénkséggel forgott körbe-körbe a falakon türelmetlenségében, hogy folytatódjék a játék. Amit végül is sikerült összegyűjteni, a csonka szavak és értelmetlen szótagok kusza halmaza egyetlen rövid sort tett ki Hazel aggályos jegyzetei közt. Ide másolom ezeket az egyszerű betűcsoportokat:

atalan tatl út men nem go vén gacs alán ot monda tald nag mes fölt tala szól

A jegyzőkönyvhöz fűzött megjegyzéseiben a megfigyelő azt állítja, hogy nyolcvanszor kellett elmondania vagy legalábbis elkezdenie az ábécét (szerencsére túlteng az *a*), de tizenhét esetben nem járt semmilyen eredménnyel. Az elválasztás, ha ilyen ingatag időközökön alapul, óhatatlanul önkényes; némelyik zagyaságot el lehet rendezni más lexikai egységekbe, de az egésznek ettől sincs több értelme (pl. „lant”, „men-nem”, „csalán”). Mintha a pajtakísértet a gutaütött ember kásás-keserves módján fejezte volna ki magát, vagy mint az, aki félig ébredt fel a mennyezeti fény kardjával lekaszabolt félálmából, és akinek nehezen forgó, duzzadt nyelve hasztalanul próbálja szabatosan megfogalmazni a kozmikus következményekkel járó katonai katasztrófát. És ebben az esetben egy olvasó vagy egy hálótárs kérdései elől mi magunk is szívesen merültünk volna vissza haladéktalanul a boldog feledésbe – ha nem ösztökél egy örögi erő, hogy titkos tervet keressünk az abrakadabrában,

812 Valami pánt-és-tulipánt-szerűt:

813 A játékban mintát, megfelelést.

Iszonyodom az ilyen játékoktól; pokolian megfájdul tőlük a fejem – de erőt vettem magamon, és a kommentátor végtelen türelmével és undorával silabizáltam Hazel beszámolójában a nyomorék szótagokat, hogy legalább valami halvány utalást találjak bennük a szerencsétlen leány sorsára. Nem találtam semmit. Sem a vén Hentzner kísértete, sem valami lesben álló csibész játékos zseblámpája, sem Hazel tulajdon leleményes hisztériája nem kínál olyasmit, amiből akár a leghalványabb előjelet lehetne kiolvasni, vagy bármilyen utalást közelgő halálának körülményeire.

Hazel beszámolója hosszabb is lehetett volna, ha – mint Jane-nek elmondta – a „motoszkálás” kiújulása föl nem borzolja elcsigázott idegeit. A mindedig üztes távolban megmaradó fénykarika most harciasan rávetette magát a lábára, úgyhogy kis híján leesett a fatönkről, amin ült. Egyszeriben tudatára ébredt, hogy kettesben van egy megmagyarázhatatlan és talán nagyon gonosz lényvel. Úgy reszketett, hogy csaknem kifícamodott a lapockája, és hanyatt-homlok igyekezett vissza a csillagos éjszaka mennyei védelme alá. Egy ismerős gyalogösvény nyugtatóan terelgette, és apró jelekkel (magános tücsök, magános utcalámpa) segítette hazáig. Ott aztán megállt, és rémülten fölkiáltott: sötét és fakó foltok fantasztikus figurává összeálló rendszere emelkedett fel a kertü padról, amelyet a tornác fénye éppenhogy megvilágított. Fogalmam

sincs, milyen lehet az október éjszakai átlagos hőmérséklet New Wye-ban, mindenestre meghökkentő mérvű apai aggodalom indokolja csak a virrasztást a szabad ég alatt pizsamában és abban a leírhatatlan „házikabátban”, amelyet utóbb az én születésnapjaim ajándékom volt hivatva felváltani (lásd a 181. sor jegyzetét).

A tündérmesékben mindig „három éjszaka” szerepel, és ebben a szomorú tündérmesében is volt még egy harmadik éjszaka. Ezúttal Hazel azt akarta, hogy vele együtt szülei is tanúi legyenek a „beszélő fénynek”. E harmadik pajtai összejövetel percei nincsenek megörökítve, én azonban megkínálom az olvasót az alábbi jelenettel – érzésem szerint nem lehet nagyon messze az igazságtól:

A KÍSÉRTETES PAJTA

Koromsötétség. Apa, Anya és Leány halk lélegzését hallani különböző sarkokból. Három perc telik el

APA (*Anyához*) Kényelmesen ülsz ott?

ANYA Aha. Ezeken a krumpliszákokon egészen...

LEÁNY (*mint egy gőzgép*) Sssss!

Tizenöt perc telik el csöndben. A sötétben lassanként kivehetővé válik a kékes csikokra szabdalé éjszaka és egy csillag

ANYA Ez a Papa hasa volt, azt hiszem... nem kísértet.

LEÁNY (*gúnyos nyomatékkal*) Nagyon vicces!

Újabb tizenöt perc telik el. A szakmai gondolataiba mélyen elmerült Apa minden célzatosság nélkül sóhajt egyet

Muszáj állandóan sóhajtozni?

Eltelik tizenöt perc

ANYA Csípjén belém a kísértet, ha elkezdenék horkolni.

LEÁNY (*túlhangsúlyozott önuralommal*) Anya! Kérlek! Kérlek, Anya!

Az Apa a torkát koszorúli, de aztán inkább mégsem mond semmit. Újabb tizenkét perc telik el

ANYA Tudtok róla, hogy a hűtőszekrényben van még képviselőfánk?

Csak ez hiányzott

LEÁNY (*hirtör*) Mért kell neked mindent elrontani? Mért kell mindig mindent elrontani? Mért nem tudod békén hagyni az embert? Ne nyúlj hozzám!

APA Nézd csak, Hazel, anyád nem szól többet egy szót se, folytathatjuk... de már egy órája ülünk itt, és későre jár.

Két perc szünet. A világ reménytelen, a túlvilág könyörtelen. Hazel csendes sírása hallatszik a sötétben. John Shade meggyújtja a lámpát. Sybil cigarettára gyűjt. Az ülés berekesztve

A fény többé nem jelentkezett, de ott világít megint AZ ELEKTROMOSSÁG TERMÉSZETE című rövid költeményben, amelyet John Shade 1958-ban elküldött a *The Beau and the Butterfly* című New York-i képeslapnak, de amely csak halála után jelent meg:

Sok kedves halottnak talán
Egy tungsten szál most otthona,
És hálósobám asztalán
Ott izzik más menyasszonya.

S fényével Shakespeare egymaga
Egy egész várost szór tele,
És Shelley lánglelkébe ma
Molylepkék szédülnek bele.

S hol a szám lámpaoszlopon
Kilencszázkilencvenkilenc
(Átdől a fény zöld lombokon),
Barát voltál, ki ott pihensz?

S mikor fakó síkság felett
Villám cikázik: ott zokog
Tamerlán, ott üvöltenek
Elkárhozott, bős zsarnokok.

(Hetzron Róbert fordítása)

Mellesleg szólva azt mondja nekünk a Tudomány, hogy a Föld nemcsak darabjaira törne szét, hanem el is illanna, mint egy kísértet, ha hirtelen kivonnák belőle az elektromosságot.

Karátson Endre

VAN-E AZ IRODALMI SZÖVEGNEK TÚLVILÁGA?¹

E furcsa kérdést Vladimir Habokov PALE FIRE (Halvány tűz, továbbiakban GYÉR VILÁG,² 1962) című regénye veti fel, melynek egyik részletét kommentálás végett kiszemeltem.

De miért éppen ezt a szerzőt, ezt a művét, ezt a passzust?

Azért, mert ez a kísértetjárásról szóló szöveg a maga körmönfont módján az irodal-

mi nyelvnek a világ és az olvasó közti közvetítő szerepét dramatizálja. Azt a közvetítő szerepet, amelynek nevében követelményeket szoktak támasztani az irodalommal szemben, amelynek nevében az irodalmat felelősségre szokták vonni, amelynek nevében dirigálni akarják általában – vagyis azt a közvetítő, megismertető szerepét, amely miatt hatalmat tulajdonítanak neki, s amely miatt hatalmat akarnak gyakorolni felette.

Témánál vagyunk. Nem csupán a Tanulmányi Napok idei kérdésfelvetése miatt. Időszerű a probléma azért is, mivel az örvendetesen kitört szólásszabadságban Magyarország megint sajnálatosan összekeveredik szépirodalom és hazafiasság, vagyis szépirodalom és politika.

Friss adalék erre: júniusban a Párizsban bemutatkozó magyar íróküldöttség egyik tagja arról panaszkodott, hogy eddig egy párt akarta uralni az írókat, most több párt akarja... – Ami pedig engem illet, tévedések elkerülése végett hangsúlyozom, nem a hazafiassággal van bajom, hanem az irodalom és a hazafiasság balszerencsés párosításával, mely szerintem olyannyira kárhozatos, hogy elsődleges hazafiúi feladatomnak tartom dörgedelmesen tiltakozni ellene.

Elég az hozzá, hogy egy avult, romantikus képzet, mely gyakorlattá nőtte ki magát, megint visszatér kísérteni. Témánál vagyunk.

Beleszólni abba, hogy az írók miről, milyen felfogásban írnak, persze nem ajánlatos – a kifejezési szabadság rovására történne. Viszont rá lehet mutatni, hogy a kísértet milyen kapcsolatban áll az irodalom létét képező viszonylatokkal. És ha valamiről kiderül, hogy bonyolult, akkor már jóval nehezebb kozhelyes hivatkozási rendszerként élni vele. Minél inkább faggatjuk a kísértetet, annál bizonytalanabb, hogy mit is akar mondani.

Vladimir Nabokov (1899–1977), akit az Egyesült Államokban a posztmodernizmus egyik legfontosabb előfutárának tartanak, azért figyelemre méltó ezúttal, mert ez a két, sőt három nyelven író, pazar *homo ludens* kezdetben Pétervárott nevelkedett, orosz környezetben lett fogékonnyá az irodalom iránt az első világháború előtt és alatt, mikor is az irodalmi modernizmus távolra került a XIX. században Bjelinszkij, Csernisevszkij, Piszarev, Dobroljubov által hirdetett irányzattól, amely a valóság ábrázolására és a nép szolgálatába utalta az irodalmat, s amelynek egyik torzszülőtte aztán a XX. században a zsdanovizmus lett.

Noha Nabokov Nyugaton megszabadult a realista esztétika fennhatóságától, nyomasztó emlékét megőrizte, s a maga játékos, sziporkázó, barokk regényvilágát úgy építette, hogy minden könyvében legyen valami, ami a „valóság” élményére vágyó olvasókat lépre csalja.

Ez utóbbiak szereplők gyanánt is felbukkannak a GYÉR VILÁG mulatságos példabeszédében: Forradalom után a királyi palotában két szovjet nyomozó az eltűnt koronaékszereket keresi, s arra gyanakszik, hogy a kincs az egyik folyosón lógó óriás méretű *trompe l'oeil* portrék mögé van eldugva. Ezeken a hajdani mester, Eystein nemcsak megszólalásig hüen örökített meg minden matériát, hanem a festett holmik közé odacsempészett egy valóságosat is. Így például a szenilis Kernel gróf olyan ládikán nyugtatja kezét, melynek egyik oldala igazi bronzból készült a képen. Természetesen a két szovjet specialista ezt a bronzlapot kezdi el feszegetni, de mögötte csak egy lyukas mogyorót talál.

Ami mögötte van, amit erről el lehet az irodalom nyelvén mondani: voltaképpen

ebből a fogalomkörből burjánzik elő a GYÉR VILÁG kettős története. Két szót csupán a témáról:

Először egy vidéki amerikai egyetem tanárának önéletrajzi költeményét olvassuk, melyben a szerző, John Francis Shade elmondja különféle találkozásait a halállal. Ezek közül a legmeggrázóbb Hazel öngyilkossága volt, Shade csúnya lányáé, akinek senki sem akart udvarolni, s aki reménytelenségében a fagyos mocsárba vesztette magát. Sybil nevű feleségével kettesben maradv a tudós poéta voltaképp abban a reményben ír, hogy a költészet halhatatlanságának útkát meglelve elvesztett lányával is kapcsolatba léphet a túlvilágon. Ámde a tervezett ezer verssor nem készül el: a kilencszázkilencvenkilencediknél Shade tévedésből egy merénylet áldozata lesz.

Ezután következik a regény második, a költeménynél ötször hosszabb terjedelmű része. Shade versének kéziratát ugyanis orosz szakos kollégája, Charles Kinbote vette magához kiadás céljából. Az ő kommentárjait olvassuk, melyekben azt akarja bizonyítani, hogy Shade a Shakespeare-től kölcsönzött fordulattal GYÉR VILÁG-nak elnevezett poémát az ő, mármint Kinbote életétől sugallva írta, úgy, ahogyan ezt közös sétáik során hallotta. Állítása szerint ez az orosz szakos előadó egy északi-sarkövi operettkirályság trónjától megfosztott, buzeráns uralkodója, aki inkognitóban Amerikába szökött a forradalmárok elől, ezek pedig egy Gradus nevű ügynökkel akarnak életének véget vetni. Közben aztán az olvasó rájön, az egészből annyi igaz csupán, hogy Kinbote buzeráns, máskülönbén gyakorló, mitomán örült, aki azért találta ki a gicszesen regényes történetet, hogy saját nevét halhatatlanná tegye. A merénylet pedig igazából egy bosszúvágó feje, aki az őt börtönbe juttató bíróra akarta sütni pisztolyát – Kinbote-ot nézte a bírónak, és pancserként Shade-et ölte meg.

Minden parodikus e groteszk szövegben:

A kommentár a tudákos egyetemi kritikusokat figurázza ki, akik az elhunyt szerzővel való ismeretségük orvén filológiai eligazítás helyett személyes élményeikről fecsegnek jegyzeteikben (rengeteg itt az önirónia, hiszen 1957 és 1964 között Nabokov maga is világra hozott ilyen szörnyszülöttet: kiadta négy kötetben Puskin ANYEGIN-jét, s a háromszáznegyvenöt oldalnyi angol fordításhoz ezernyolcvanhét oldal jegyzetet mellékel).

Puskin szövege persze klasszikus remekmű, az orosz irodalom XIX. század eleji kibontakozásának egyik monumentuma. Shade poémája felérhet-e vele, hasonlítható-e hozzá? Igazából ezek a prózai dolgokról meghitten és elégikusan értekező strófák Robert Frost (XX. sz.) és Alexander Pope (XVIII. sz.) modorát keverik, időnként átcsapva visszafogottan romantikus érzelmekbe, mint például Hazel öngyilkosságának elbeszélésénél, mely Wordsworth mégrázó balladájának, a LUCY GRAY-nek hangulatát idézi. Ettől azonban a GYÉR VILÁG-ból, vagyis Shade kompozíciójából még nem lesz remekmű, s nyilvánvalóan Nabokov sem szánta annak. Kinbote viszont annak tartja, s ettől a komikus rajongástól, a rajongás képtelen következményeitől kapja a Nabokov-regény mélyebb értelmét; a két szöveg leleményes kapcsolata hozza létre a XX. századi regény egyik kimagasló alkotását.

Miközben ugyanis eljátszik olyan régóta ismert formai megoldással, mint a regény a regényben, s olyan hagyományos műfajjal, mint a nagy ember dicsérete, Nabokov úgy újítja meg a kommunikációs nehézség modern témáját, hogy átviszi a művészi kifejezés, valamint a művészet fogadtatásának és értékelésének síkjára: elének vetíti az író, illetve az irodalmi szöveg és az olvasó perverz, de éppen perverzítése miatt rop-

pantul jellemző viszonyát, s megfejeji a jelentésért vívott küzdelem igencsak időszerű felidézésével.

Miért beszélek alaphelyzetről? Kiváltképpen azért, mivel az abszolútumtól egyre inkább vonakodó századunk ilyenfajta kérdéseket vet fel:

– Lehet-e a költészet halhatatlanságát emlegetni, ha nincs olyan természetfeletti hatalom, mely a halhatatlanságot biztosítja?

– Egyáltalán meddig tart az irodalmi mű élete? Vajon nem addig-e csupán, amíg valaki olvassa (konkretizálja)?

– Ha ez a konkretizálás olyan fontos, lehet-e még a szerzőt a jelentés egyedüli megalkotójának és letéteményesének tartani?

– És ha a válasz nemleges, az-e vajon továbbra is az olvasó elsődleges feladata, hogy tökéletesen megértse az író? a szöveget? akár a szerző vagy a szöveg többértelműségét hangsúlyozva? Egyáltalán az olvasónak csak feladatai vannak-e, vagy élhet-e jogosan lehetőségeivel is; magyarul: olvashat-e a maga feje szerint?

– Végző soron nincs-e az olvasó az irodalmi szöveggel valami olyan kapcsolatban, mint az író a nyelvvel?: kényére-kedvére alakítja... Vagyis az olvasó is író. S ezzel a megállapítással az párosul, hogy az író is olvasó: a maga képére alkotja azt a műveltséganyagot, melyet mások műveiből merített (Jóformán minden író meg lehet közelíteni ilyen szempontból, de egyre jobban érvényre jutnak napjainkban az idézetekből montázstechnikával építkező írók, amely technikának a magyar költészetben egyik első jelentős művelője Babits Mihály volt!)

Természetesen más logikával is el lehet jutni az olvasónak az íróhoz való felzárkózásához, valamint az írónak az olvasóhoz való hasonulásához, de nem szeretnék messze kanyarodni a nabokovi problematikától, amely, mint az eddigiekből is kiviláglik, a századunkra jellemző jelentésválság köré kristályosodik. Így hangzanak különösen mulatságosan az örült kommentátor zárószavai, melyekben hangsúlyozza, hogy már megindult felé „egy nagyobb, egy tiszteletre méltóbb, egy hozzáértőbb Gradus” – elvégre a személyes olvasat segítségével Kinbote-ból, az olvasóból, író lett, s ráadásul olyan írónak tartja magát, akinek a halál a halhatatlanságot hozza ajándékba, vagyis Gradus, a terrorista gyilkos átváltozik *Gradus ad Parnassummá*.

Gondoljunk csak bele, mi mindenre lehet ezzel a tréfálódással kapcsolatban asszociálni.

Például ki birtokolja a történelem jelentését, és ki sütkérezik ennek dicsőségében?

Avagy gondoljunk századvégünk beláthatatlan kultúrforradalmára:

– Olyan tömegek újíródnak időszakos tárlatokon, hogy a látogatók jó része csak töredékesen szemlélheti a kiállított alkotásokat; a tömeg behatolt a művészet „templomába”, véget vetett a műélvezet kiváltságos jellegének, egyúttal persze véget vetett az alkotásban való elmélyülés hajdani igényének, és többé-kevésbé tárgyaltanná tette az alkotás, valamint az alkotó megértésének a követelményét;

– hasonló irányban hat a televízió is: beszélgetik az írókat (felolvasásról csak a leg-ritkább esetben és csupán pár pillanatra lehet szó), ám voltaképpen az interjúkészítő legalább annyira vonja magára a figyelmet, hiszen az ő műsora állandó, ő választja ki, hogy kit interjúvol, a megkérdezett néhány többé-kevésbé kerek válasz után eltűnik, mint a buborék;

– egyúttal pedig, mivel nem felolvastatják vele a művet, hanem beszélgetik róla, vagyis kommentáltatják vele, az író magától értetődően átcsúszik az olvasó szerepébe, onnön művének egyik olvasójává szerényedik. Gondolhatjuk persze azt is, hogy saját

művének olvasójává lép elő, hiszen láttuk, mennyire megnőtt az olvasó társadalmi fontossága. Akárhogy vélekedünk is azonban, az ilyen alkalmakkor szóban forgó mű jelentésének az író csak igen viszonylagos ismervét képviselheti, és nyilván a jelentés meghatározásában sem játszhat döntő szerepet.

De hagyom a további asszociálást a többi olvasónak. Amit eddig elmondtam, arra azért volt szükség, hogy lássuk, milyen keretben helyezkedik el a *kommentálásra szánt kommentár*.

Kinbote jegyzete az „*öreg pajta*” (*old barn*) kifejezéshez kapcsolódik. Shade akkor használja ezt, mikor öngyilkossá lett leánya erős jellemére és furcsa, képzelődő természetére emlékezik, mondván: „...három éjszakán át próbált rájönni bizonyos hangok és fények titkára egy öreg pajtában” (v. 345–47: *as when she spent three nights / Investigating certain sounds and lights / In an old barn*).

Lássuk röviden a jegyzetben foglaltakat: „*Ez a pajta vagy inkább fészec, melyben »bizonyos jelenségek«-re került sor 1956 októberében⁹ (néhány hónappal Hazel Shade halála előtt), hajdan egy német származású különöc gazdálkodó volt, aki olyan régimódi rigolyákban lelte kedvét, mint az állatkitömés meg a fűvészkedés.*” Az idő tájt Shade szívesen sétálgatott a „*sovány és ünnepélyes*” némettel, ugyanis Shade, ki élvezte a „*megfelelő szavakat*”, nagyra becsülte Hentzner-t, aki viszont ismerte a „*dolgok nevét*” (*the right word – the names of things*).

Kinbote büszkén jelenti be, hogy azóta Shade vele sétált, ugyanis miután Hentzner felesége faképnél hagyta, s magával vitte gyermeküket is, a természettudós gazdálkodó eladta tanyáját, városba költözött, de nyári éjszakákon hálósákkal visszatért a még birtokában levő föld mezsgyéjén szomorkodó pajtába, ahol aztán egy éjjel meghalt. Nos, egy ifjú pár, mely egy szombat este a pajtába húzódott, halálra váltan újságolta, hogy láncsörgés meg röpködő fények ijesztettek rá. Az eset mindenféle diáktrefákra adott ürügyet, de mikor egy „*cseles*” pszichológianár kiadta hallgatóinak, hogy írjanak dolgozatot „*bármilyen témáról*”, maga Hazel Shade is nyomozni kezdett a szóban forgó „*jelenségek*” ügyében.

Első alkalommal Jane P. nevű barátnője kíséretében hatolt a pajtába, de olyan égi-háború tört ki, hogy belül a mennydörgéstől semmit sem lehetett hallani. Második alkalommal Jane P. nem mert visszatérni, viszont ő bocsátja később Hazel jegyzeteit Kinbote rendelkezésére, s Kinbote ezekből a jegyzetekből rekonstruálja a történeteket:

Kaparászás és motoszkálás közepette „*halvány fénykarika*” (*a roundlet of pale light*) jelent meg: Hazel az ábécé betűit sorolta, a halvány fény pedig helyeslően ugrált, amikor a szándékát tolmácsoló betűk kerültek sorra. Az így kiködolt és továbbra sem igen érthető üzenetet a következőképpen írja át Kinbote: „*pada ata lane pad not ogo old wart alan ther tale feur far rant lant tal told*”.⁴ Kinbote szerint Hazel nyolcvanszor mondta el az ábécét, ebből tizenhétszer teljesen eredménytelenül, vagyis hogy egy ilyen állandóan változó felosztás csak merő önkényre vezethető vissza. E második alkalommal aztán újabb kaparászások annyira próbára tették Hazel idegeit, hogy hazamenekült.

Igen ám, teszi hozzá Kinbote, csak hogy minden tündérmesében három éjszaka szerepel, s mivel ennek a harmadik éjszakának a feljegyzései nem maradtak fenn, ő, Kinbote, megajándékozta az olvasót a következő jelenettel, „*amely nem állhat nagyon távol az igazságtól*”. Kis bohózatot illeszt ide, melynek színhelye a pajta, ahol a kísértet nem jelenik meg, noha Hazel izgatottan várja. Vele van anyja, aki racionalista kíméletlen-

séggel ugratja lányát hiszékenységeért, s vele van apja, aki csendben költői gondola-
taiba merül, majd rezignáltan hazaindítja családját.

Kinbote így zárja az „öreg pajtának” szentelt óriás jegyzetet: „A fény többé nem jelent-
kezett, de ott világít megint AZ ELEKTROMOSSÁG TERMÉSZETE című rövid költeményben, melyet
John Shade a *The Beau and the Butterfly*⁵ nevezetű New York-i képeslapnak küldött 1958-
ban, de amely csak halála után jelent meg:

*The dead, the gentle dead – who knows? –
In tungsten filaments abide,
And on my bedside table glows
Another man’s departed bride.*

*And maybe Shakespeare floods a whole
Town with innumerable lights,
And Shelley’s incandescent soul
Lures the pale moths of starless nights.*

*Streetlamps are numbered, and maybe
Number nine-hundred-ninety-nine
(So brightly beaming through a tree
So green) is an old friend of mine.*

*And when above the livid plain
Forked lightning plays, therein may dwell
The torments of a Tamerlane,
The roar of tyrants torn in hell.*

*Sok kedves halottnak talán
Egy tungsten szál most otthona,
És hálószobám asztalán
Ott izzik más menyasszonya.*

*S fényével Shakespeare egymaga
Egy egész várost szór tele,
És Shelley lánglelkébe ma
Molylepkek szédülnek bele.*

*S hol a szám lámpaoszlopon
Kilencszázkilencvenkilenc
(Atdől a fény zöld lombokon),
Barát voltál, ki ott pihensz?*

*S mikor fakó síkság felett
Villám cikázik: ott zokog
Tamerlán, ott üvöltenek
Elkárhozott, bős zsarnokok.⁶*

Mellesleg szólva azt mondja nekünk a Tudomány, hogy a Föld nemcsak darabjaira törne szét, de el is illanna, mint egy kísértet, ha hirtelen kivonnák belőle az elektromosságot."

Első olvasásra azt hihetné az ember, hogy öncélú blódlizésről van szó, mi köze 1956 októberének az öreg pajtához? Mi köze Shade versének a kísértetjáráshoz? S egyáltalán: mi értelme újabb parodikus változatot írni a csak egy tanú által látott természetfeletti jelenségek témájáról? És miért a sok céció kifejezési eszközökkel? Miért változtat a szöveg elbeszélő és értekező prózát, drámát, költeményt, távirati stílusban rögzített jegyzeteket ábécét és titkosírást stb.? Elég azonban kapcsolatba hozni a formazsúfolást a kísértethistóriával, és világosabban áll előttünk a szöveg stratégiája. A blódlizés orvén az irodalom kelléktára jelenik meg, s ez a kelléktár a kísértet leple alatt jelképesen azt a kapcsolatot faggatja, melyet az írásművészet ábrázolásának tárgyával, vagyis a rajta kívül eső, őt meghaladó „túlvilággal” létrehoz és fenntart. Legalábbis kétarcú hát a szöveg: olvashatjuk úgy, mint burleszken szabad asszociációsort, melyet egy „bármilyen témával” előhozakodó buggyant elme produkál, és olvashatjuk úgy, mint gondosan kimunkált utalásrendszert, melynek minden eleme egy alapvető poétikai kérdés megválaszolásához nyújt fogódzkodót.

Vegyük például rögtön a „bármilyen téma” motívumot, mely nem csupán a hatvanas évek pszichoanalitikai ihletésű amerikai pedagógiáját parodizálja, hanem emlékeztet egy roppant következményekkel járó irodalomtörténeti fordulatra. Ugyanis akinek mindegy volt, hogy miről ír, azt, tudjuk, Flaubert-nek hívták: ő akarta a regénytéma semlegesítésével a megírás művészetét abszolutizálni; többek között ezért tartják őt a modern irodalom egyik nagy nyugati elődjének. S ez a nyugati hagyomány különösen azért érdekes, mert ravaszul ellentétbe kerül az oroszral, melyet szövegünkben a különönc, német származású gazdálkodó, Paul Hentzner képvisel.

Hentznerben Alekszandr Ivanovics Herzent ismerjük fel (nevét a német szív után kapta, szerencsemgyerek volt, egy orosz arisztokrata – Jakovlev – és egy német nevelőnő ivadéka), boldogult ifjúkorunk „haladó hagyományát”, a XIX. századi forradalmárt, 1847-től kezdődő száműzetésében Proudhon, Michelet, Mazzini, Bakunyin, Kossuth ismerősét, I. Miklós cár nagy ellenségét, aki első filozófiai munkájának a **LEVELEK A TERMÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁRÓL** címet adta. Ezért nevezi őt Nabokov természettudósnak, naturalistának.⁷ Herzen valós családi tragédiájára történik aztán utalás, no meg, ami az elmesélt kísértetjárást illeti, arra is, hogy Londonban alapított politikai újságjának (*Harang – Kolokol*) mottója így hangzott: „Fellebbezek az élőkhez.”

Minket azonban mindenekelőtt ez a mondat érdekel: „Mivelhogy (*Shade*) igencsak kedvelte a megfelelő szavakat, nagyra tartotta Hentzner-t, aki tudta a »dolgoz nevét«, jóllehet nem egy ilyen név tájjelegű torzszülemény volt vagy germanizmus, vagy pedig az öreg csibész csak úgy kitalálta.”

Nyilvánvalóan Platón híres párbeszédének, a **KRATÜLOSZ**-nak burleszk összefoglalását olvassuk. (Herzen erre is alkalmat ad: **EMLÉKEZÉSEK ÉS ELMÉLKEDÉSEK** című rap-szodikus önéletrajzi írásában felidézi a nyugatosok köréhez tartozó Vaszilij Botkint, akinek szavaiban először érezte meg az orosz nyelv „demokratikus mélységét” – mivelhogy az orosz ember ugyanúgy tudja „érezni” Schubert dalait, mint egy töltött pulyka illatát, vagyis egyenlőként kezel hangot és szagot... Herzen itt Platónra hivatkozik, s felkiált [XXIX. fejezet, *A miénk*]: „neked még inkább igazad volt, Botkin, mint Platónnak...”. Platónra később a marxista kritikusok nem hivatkoztak, de Nabokov emlékezetében megmaradt, s ez a lényeg.)

A platóni beszélgetés három szereplő, Kratülosz, Hermogenész és Szókratész között

zajlik. Kratülosz azt állítja, minden dolognak *természettől* fogva van helyes, valódi neve. Vele szemben Hermogenész a konvencionális pártján áll: az emberek a dolgokat valamiféle hangot adva *megegyezés* alapján jelölik. Közöttük áll Szókratész, akire a vitázók a döntést rábízák, s aki először hosszasan csikarja Hermogenészt, de végül is Kratülosz ellen foglal állást:

„Nekem is tetszik ez a tétel, hogy a szavak a lehetőség szerint legyenek hasonlóak a dolgokhoz, de a valóságban, mint Hermogenész mondta, bizonytalan lehet ez a hasonlóság után való vonzódás, és föl kell vennünk ezt a súlyos terhet is a nevek helyességébe, valóságába: a megegyezést, konvenciót.” (Szabó Árpád fordítása, PLATÓN, Európa, 1984. I. 841. o.)

Erre az álláspontra helyezkedve cáfolja aztán Szókratész Kratülosz ismeretelméletét, mely szerint „*aki tudja a neveket, tudja a dolgokat is*”. Szókratész véleményét ebbe a kérdésbe sűriti: „*Na, fontoljuk csak meg, Kratülosz: ha valaki kutatja a dolgokat, és a nevek után indul, azt vizsgálva, hogy milyenek ezek, hát nem veszed észre, hogy az ilyen nagyon könnyen tévedhet?*” (842. o.)

E dialógust és benne Szókratész szerepét az idők során váltakozva értelmezték: a klasszikusok és a romantikusok (Gérard Genette szerint, MIMOLOGIQUES, Párizs, Le Seuil, 1976) úgy gondolták, Szókratész a szöveget elnevező Kratülosznak, a természetnyelvnek ad igazat, míg a modernek felfogásában Szókratész a konvenció, a megegyezés híveként végzi. Herzen, ahogy meghígyelhettük, a természetnyelvi értelmezést gondolta érvényesnek, Nabokov viszont éppen ezért adja Kinbote szájába a becsmérlő véleményt az „*öreg csibészre*” vonatkozóan.

Egyúttal azonban azt se felejtjük, hogy Kinbote féltékeny Hentznerre, akit, míg élt, John Shade baráti figyelmével tüntetett ki, márpedig tudjuk, Kinbote a maga bizalmas viszonyát óhajtja kidomborítani, ezzel is bizonyítva, hogy Shade a poémájához az ő kcttejük meghitt beszélgetéseiből merítette az ihletet. Büszkén hangoztatja hát, hogy Shade azóta vele sétált épp annak a pajtának a helyén, amelyben Hentzner meghalt, s amelyet maga Shade leromboltatott, miután lánya, Hazel ott egy kísértettel vélt kapcsolatba lépni.

Látjuk most már nagyjából, mit érdemes figyelembe venni szövegünk további megvilágításához: Paul Hentzner tobrétüen allegorikus figura – képviseli a forradalmi eszmék hajdani bajnokát, a természetnyelvbe, vagyis a nyelvi igazságba vetett hitet, ráadásul pedig mindezeknek a régi dolgoknak kísérteties reinkarnálódását 1956 októberében. Hozzáfűzendő ugyanis, hogy Nabokov a GYÉR VILÁG-ot a hatvanas évek elején írta, amikor az Amerikában élő orosz emigráns a szovjet zsarnokság által leverte magyar forradalomban egyfajta szellemet látott, melynek üzenetét csak homályosan lehetett megfejteni.

Így most már érthető, miként kapcsolódnak a szövegünk végén idézett Shade-vers gondolatai és képi utalásai a kísértetjáráshoz. S ebben az asszociációsorban többszörösen patetikusak Hazel erőfeszítései, hogy a szellemmel kapcsolatra lépjen.

Csakugyan, mindez nem tréfadolog. Miért épül hát bele egy tréfás történetbe, melyet egy eszelős kommentátor mond el? Feltehetően azért, mert ezek a túlvilág ürügyén kapcsolatba hozott dolgok kényes kérdéseket intéznek az irodalomhoz, olyan kérdéseket, amelyek kételyt támaszthatnak az irodalom *megbízhatóságával* szemben. Vegyünk ezekből szemügyre néhányat.

Ahogy Hazel ott az öreg pajtában a Herzennel és 1956-tal asszociálható szellem „*gyér világának*” lámpamorzóját kottázza, ugyanazt cselekszi voltaképpen, mint az irodalom, mikor egy forradalom szellemének a mondanivalóját próbálja továbbítani. A

szűkös eredmény láttán felvetődik: érdemes-e az irodalomnak vállalnia ilyen közvetítő szerepet, s ha ez a közvetítés nem igazán szavahihető, mi lehet az ún. elkötelezett irodalom hitele, mely azzal az igénnyel íródik, hogy az irodalmon túli, „való” világról szól, s azzal a szándékkal, hogy ezt a világot a szerző akarata szerint megváltoztatja.

Emögött természetesen az az általános kérdés rejtőzik, hogy létezik-e olyan természetnyelv, melynek szavai „azonosak”, „egylényegűek” a dolgokkal? A szöveg válasza erre, ahogyan mi, a külső olvasók kislabilizálhatjuk: ilyen nyelv nincsen, vagy ha mégis van, akkor nem közérthető, és ha közérthető, akkor meg parlagi: erre példa az a mohával benőtt sziklamélyedés, amely előtt séta közben Hentzner rendszeresen megállt, kislfia pedig arról tájékoztatta Shade-et, hogy: „*A papa itt szokott pisálni.*”¹⁸

Meddig terjed hát a nyelv s főleg a nyelvvel építkező irodalom „kompetenciája”? Amint erről Hazel kudarca tanúskodik, nem valami messze. A lánynak nem sikerül egyfajta beszédet egy másfajtaba átültetni, ami rávilágít a fordításnak mint olyannak esendő jellegére.

Magának a kísértetnek a kifejezési nehézségei is rendkívüliek. Kinbote gutautéses ember nehezen forgó, duzzadt nyelvét emlegeti, s azt a fajta, kozmikus következményekkel járó katonai vereséget, melyet „*a mennyezet fénykardja által lekaszabolt félálomból való felocsúvás jelent*”. Vajon ez az arukulált beszédre való képtelenség nem jellemző-e a múlt üzeneteire, akár olyankor, amikor elfojtásból törnek a tudat felszínére, akár olyankor, amikor az emlékezet próbálja fogni őket? Ami pedig az irodalmat illeti, hogy ne nyújtsuk a szót, elég itt a leghíresebb példára, Proustra hivatkozni; Proustra, aki még arra volt/lehetett büszke, hogy az írói emlékezés segítségével úrrá lehetett az eltűnt időn, s diadalmaskodhatott a halálon. Akárcsak Beckett, Nabokov is kipécézi nem annyira a prousti regényt, mint e regény mögött meghúzódó naiv ábrándot. Beckett halni készülő írójával, Malone-nal mondatja: „*Mire is tudnék emlékezni, és mivel?*” Nabokov pedig a gombócot nyelt kísértettel parodizálja a múlt kommunikációs képességét, s egyúttal Hazel gyatra ábécés gyakorlatával az irodalmi nyelvezet közvetítő lehetőségét.

De ha nem akarunk időben távolodni, ha beérjük a jelennel, az írás tudja-e rögzíteni az önmagán túli eseményeket? „*Hazel beszámolója – ezt olvassuk – lehetett volna hosszabb is, ha – amint ezt Jane-nek mondta – a »kaparászás« megújulása nem dúlja fel kimerült idegzetét.*” No mármost hátha éppen a rövidítés miatt kimaradt valami fontos, ami nélkül a beszámoló torzítva, netalán hamisan idézi fel a történeteket? Vagyis, közvetlen élménybeszámoló és a riporttal rokon műfajok esetében a nyelvi korlátokon túl ajánlatos a feljegyző alanyiségát is figyelembe venni.

Ilyen megszorítások mellett lehet-e még beszélni arról, hogy az irodalmi nyelv a megismerés eszköze? Ezúttal is nemleges a válasz, hiszen Hazelnek nem sikerül azonosítania a beszédes fényt, mely éppúgy lehet „*a vén Hentzner kísértete*”, mint „*valami elbűjt, lámpájával játszó pernahajder fényjele*”.

Summa summarum, a nyelv túlvilága, ha úgy tetszik transzcendenciája, épp olyasféle szellemben testesül meg, mint a szimbolisták eszméje, melyről már ezek a néhai poéták is úgy vélték, hogy legfeljebb sugallat útján lehet róla valamit mondani.

Legalábbis ésszerűen ezt a tanulságot kellene levonni a pajta „*jelenségeiből*”, ha a szöveg nem hivatkozna a hitre, melynek tudvalevően (Descartes logikájától eltekintve) nincs sok köze az ésszerűséghez. Itt van ugyanis Hazel, aki csökönyösen ragaszkodik ahhoz, hogy a kísértet létezik, és léteznie kell olyan nyelvnek is, amelyen érintkezni lehet vele. Ez a szerencsétlen, magányos lány megtestesíti az emberek közötti inkom-

munikabilitást, mely egyik fő forrása a túlvilággal, a transzcendenciával való kapcsolatteremtés reménységének.

Nem közömbös, hogy Hazel figurája ilyen fontos szerepet játszik ebben a passzusban. Kísértetbe vetett hite, melyet Kinbote látszólag szkeptikusan kommentál, arra utal, hogy az irodalmi szöveg túlvilága voltaképpen olvasat kérdése. Nabokov leleménye pedig az, hogy többféle irodalmi műfaj felhasználásán túl többfajta olvasat bemutatásával és szembesítésével teszi viszonylagossá a problémát. Lássuk végezetül a négy legmarkánsabb olvasót.

1) Hazelről már bőven volt szó. Az ő naiv, hiszékeny olvasói törekvéseiről még csak két megjegyzést:

– Kinbote azt állítja, a pajta eseményeiben semmi sem jelzi, hogy Hazel nemsokára öngyilkos lesz. Mi azonban láttuk, hogy a lánynak már nem sok keresnivalója volt e világon, vagyis a transzcendenciához való menekülés igenis visszavonhatatlan lépés a halál felé vezető úton.

– Lehet-e ezért elmarasztalni? Mit lehet neki (s annak az emberi magatartásnak, melyet Hazel képvisel) kárpótlásul adni, ha megfosztjuk a szellem által képviselt ideáloktól, a forradalomba, a szabadságba, az igazságba, a spiritualitásba vetett hittől?

2) Anyjától mindenesetre semmit sem kaphat. A bohózatban szereplő anya Hazel ellentípusa, a korlátoltan materialista olvasó, aki a minden idegszálával szellemiekre vágyó lányát arra emlékezteti, hogy otthon vannak még indiánerek a jégszekrényben. Tárgyilagos szempontból persze igaza van, de lélektanilag olyan idélen a maga földhözragadtságában, hogy rokonszenvre nem számíthat.

3) Rokonszenvre természetesen Shade, jelen esetben pedig Shade költői olvasata tarthat igényt. Szövegünk végén idézett versc, úgy tetszik, azt tanúsítja, hogy a művészet sikeres ott, ahol a hit kudarcot vall.

AZ ELEKTROMOSSÁG TERMÉSZETE minden romantikus izzása ellenére is inkább irodalmi játék, mint jelentős alkotás, de szövegünkben helyzeti értékét is hozzá kell adni (vö. Oronte szonettjével Molière MISANTHROPE-jában), vagyis számításba kell venni Kinbote-nak a költő személye és műve iránti csodálatát. Így külön még megemelődik a négy strófa, s mindannak ellenére, amit eddig mondtam, mindannak ellenére, amit a költőről tudunk (nevezetesen, hogy a költészetben a struktúra kedvéért lemond az ún. üzenetről), úgy tetszik, visszaállítja jogaiba a politikai költészetet, a „herzeni” ihletet, s egyúttal romantikus beleérzéssel adózik 56 októberének. Erre vall az is, hogy keresztřímekként ölelkeznek az egyéni helyzetet s a történelem közösségi képeit éneklő strófák.

Ráadásul pedig Shade tanulságát Kinbote a tudományra hivatkozva megerősíti: „Mellesleg szólva azt mondja nekünk a Tudomány, hogy a Föld nemcsak darabjaira törne, hanem el is illanna, mint egy kísértet, ha a világból hirtelen kivonnák az elektromosságot.” És megerősíti mindezt azután, hogy a transzcendenciáról szegénységi bizonyítványt állított ki, és viszonylagossá tette a transzcendencia olvasatait. Ez a következtetlenség csakúgy, mint az imént a Hazellel kapcsolatos értetlenség, emlékeztet arra, hogy Kinbote voltaképpen olvasója ebben a szövegben a másik három olvasónak, s hogy igazából ő a transzcendencia embere, hiszen azt akarja mindenképpen bizonyítani, hogy Shade poémájának a referense az ő, mármint Kinbote élete.

4) Lássuk hát, miben mesterkedik ez a hatványra emelt olvasó. Nyilvánvaló, hogy mindent a maga alanyi szemszögéből néz. Amikor például a kísértethistória kipattanásáról beszél, azt mondja: „Egy szombat este a campus szállodájának egyik diák alkalmazzottja meg egy helybeli bakfis felment a pajtába valamiféle szándékkal (for some purpose or other),

s ott éppen csevegtek vagy szundikáltak, mikor velőtrózóan rájuk ijesztettek kapargáló zörejek, és eszeveszett futásban kerestek menedéket repülő fények elől." Legkevésbé az a valószínű, hogy az a diák meg az a *teenager* éppen csevegelt vagy szundikált, csak éppen a valószínű nemi tájékozódása miatt Kinbote nem tudja elképzelni.

Nos, ez az alanyi kommentátor Jane P. (aki Shade lányát az első expedíciójára elkísérte) információira és Hazel töredékes jegyzeteire támaszkodva cifrázza a három éjszaka történetét, és kihasznál ezekben a szövegekben minden „fehér foltot”, ahol képzelete szabadon tobzódhat.

Am ez a képzelet nemcsak kitalál, mint például a párbeszédes bohózat esetében; ez a képzelet komponál is: Kinbote először ócsárolja Hentzner természetnyelvű felfogását, aztán szemlélteti ennek kudarcát Hazel sikertelen próbálkozásain át, majd kifigurázza az anya anyagelvétségét, s ezek után ugratja ki Shade költői visszhangját, befejezőként meg is erősítve ezt a „Tudomány” hitelével. Vagyis Kinbote csinál végszót ebből a versből! Minden az ő kezében van, és tetejébe még segítségül hívja a „Tudományt” is. Csakhogy a versben emlegetett s a Tudomány által megjelölt villanyosság között, bármilyen *hatásos* a párhuzam, csupán metaforikus a kapcsolat. Mondhatjuk azt is: azért hatásos, mert metaforikus. E par excellence költői fogás azonban gyanús, mert elvben Kinbote csak kommentátor.

S a gyanú nem korlátozódhat az utolsó mondatra. Elvégre Kinbote a vers keletkezési körülményeit is teljes egészükben kitalálta. Ha pedig ez így van, akkor a versnek is vajon nem ő-e a szerzője? Hiszen Kinbote tartja magát a zsarnokság áldozatának, ő veszi át Shade mellett Hentzner szerepét, ő akarja bizonyítani, hogy nagyszerű barátja művében az ő múltja, az ő gondolatai kelnek életre.

Kinbote kakukk módjára betelepedett Shade művébe. Ahogy a szöveg a cselezést elmondja, az hangsúlyozottan mulatságos, az eredmény viszont, a négy négysoros strófa egyáltalán nem nevetséges. Talán emez ellentét köré érdemes csoportosítanom, amit olvasatom végére érve összefoglalásként a provokatív széljegyzetről elmondani kívánok.

Természetesen Kinbote visszaél Shade névvel, a vers ebből a szempontból hamisítvány. A nabokovi beállításban viszont éppen az a leleményes, hogy végső soron a hamisító írói kvalitásait hangsúlyozza. Azt mutatja, hogyan lesz az olvasóból alkotó, hogyan ad művészi visszhangot olvasmányélményre; mégpedig olyan művészi visszhangot, amelynek titkát, illetve képességét a kriúka meg a köztudat általában az írónak tulajdonítja.

S miközben az olvasó alkotóan átteszi olvasmányélményét a maga nyelvezetébe, azt is látjuk, hogy az olvasó reakciója határozza meg az olvasott mű jelentését, vagyis hogy az irodalmi nyelv feltárható túlvilága az olvasó képzeletében és képzeletében kereshető.

Megkérdelheti erre valaki, hogy Nabokov nem a rossz olvasót akarta-e parodizálni, a rossz olvasót, aki mindig azt keresi a szövegben, ami a saját fejében van? Ezt is akarja persze, de az sem mellékes, hogy Kinbote-ot éppúgy nyelvi alkotónak tünteti fel, mint Shade-et. E két, egymással homlokegyenesen ellenkező figura voltaképpen kiegészíti egymást. A bolond Kinbote éppen ahhoz az írotípushoz áll közel, amelyik „szent örületben” költ, mint a legenda szerint Shakespeare vagy Chatterton, Hölderlin vagy akár Vorosmarty. Szóval nem elfogadható ellenérv az, hogy örült, inkább lényeges kiegészítése a recepciós elméletnek. A recepciós elmélet ugyanis meglehetősen sematikus rangosítja az olvasót. Legfeljebb társadalmilag szituálja, stílusát általában nem veszi figyelembe. Holott ha az olvasó szerepe az irodalomban van olyan fontos, mint az íróé, akkor az is lényeges, hogy milyen formában konkretizálja (aktualizálja) olvasmányait:

Kinbote groteszk, barokk, manierista olvasó, de tudunk arányt és világosságot kedvelő klasszikus olvasóról, van, akinek fejében kamaraegyüttes játszik, van, akiében szimfonikus zenekar, egyikünk színes képekben olvas, másikunk fekete-fehérben, s persze, akárcsak az írók világában, van tehetséges és van tehetségtelen olvasó... (Ez a kategória egyébként nem fedezi a „jó” és a „rossz” olvasóét.)

Az sem mellékes, hogy kezdetben Kinbote látszatra száműzi a természetnyelvet, végül pedig a forradalomról szóló, „herzenien” megélt költemény formájában visszacsempészi jogaiba. A természetnyelv mítosza nélkül, ennek sajnálkozó vagy ujjongó lehetetlenulése nélkül bajosan képzelhető el valamirevaló irodalom. A kísértet mindig ott van valahol, gyér világa nélkülözhetetlen része a konstrukciónak. Nabokov is csak viszonylagossá teszi, de nem veti el teljesen sem a transzcendenciát, sem annak az írónak a fikcióját, aki bejáratos a transzcendenciába (például ahhoz, hogy Kinbote művészként érvényesüljön, versét Shade nevével kell jegyeznie). Ilyen bonyolult kerülővel lesz AZ ELEKTROMOSSÁG TERMÉSZETÉ-ből az egyik legmegragadóbb irodalmi szöveg, amit 1956-ról Nyugaton írtak: kísérteties fényével övezi a mítosz, háborog benne Lear király tébolya, Baudelaire morbiditása, Shelley pátosza, a jakobeánus tragédia vérszomja – vagyis a forradalomra való emlékezés ma is feltörő szenvedélye –, de a történet, amelybe ágyazva olvassuk, arra int, hogy a valósághoz való viszonya hamis – gyér világát nem lehet megbízható ismeretelméleti eszköznek tartani.

Jegyzetek

1. Jelen Nabokov-olvasatom egy előadás szövege, mely a hollandiai Mikes Kelemen-kör 1989. szeptember 7–10. között rendezett Tanulmányi Napjain hangzott el. Ezúttal az 1959 óta minden évben megtartott találkozó központi témája „a szó hatalma” volt. Akárcsak az előző esztendőkéi, az 1989-es előadások anyaga hamarosan napvilágot lát gyűjteményes kötetben. Köszönöm a kör vezetőségének, hogy szövegemnek előzetes folyóiratközléséhez beleegyezését adta.
2. A regény címét Shakespeare ATHÉNI TIMON-jától (IV. 3.) kölcsönzi: a barátságban csalódott remetét zsványok akarják kifosztani, mire ő keserűségében az egyetemes „tolvajlás” látomásával licitál rájuk:

*I'll example you with thievery:
The sun's a thief, and with his great attraction
Robs the vast sea: the moon's an arrant thief
And her pale fire she snatches from the sun...*

Kell példa, bátortlás?

*Tolvaj a nap: nagy vonzása a roppant
Tengert foszta ki; cégéres zsvány
A hold: a naptól cseni gyér világát ..*

(Szabó Lőrinc fordítása)

3. Kiemelés tőlem, K. E.
4. Egy amerikai Nabokov-kutató, Robert Martin Adams (AFTER JOYCE. New York, Oxford University Press, 1977, 153. o.) hosszas fejtörés után kisilabizált ugyan egy szibillai mondatot: „Father Atalantis pleads not to go Goldworth where tale from foreign land will be told”, de ez arra is bizonyíték, hogy a túlvilág nyelve nem alkalmas hétköznapi kommunikációra.
5. A cím itt parodisztikusan Vincente Minelli THE BAD AND THE BEAUTIFUL című filmjére utal.
6. A műfordítás Hetzron Róbert (Santa Barbara, USA) műve, akinek ezúton mondok köszönetet szíves segítségért.

7. Az angol *naturalist* szó egyúttal állatkitömőt is jelent. E tréfás rokon hangzással Nabokov arra a hasonlóságra emlékeztet, melyet az illúziót keltő, realista író és a döglött baromból látszatra élőt preparáló mesterember között lehet felfedezni.

8. Az angol mondat: „*Here papa pisses*”, Robert Browning PIPPA PASSES című drámai költeményének kiforgatása. A költő szerint Pippa dalai nemes érzésekre gerjesztik az embereket.

Villányi László

FAUN

Az igazsághoz hozzátartozik, sokáig én sem tudtam a csapat létezéséről: túltengő szemérmességem gátolt abban, hogy legalább önmagamnak beismerjem, miféle tisztséget viselek kezdetektől; kiszaladnék a világból, ha kiderülne, szüntelenül formálok a válogatottat, egyre gazdagabb, finomodó fantáziával, s bár edzőtáborról álmodni sem merek, új tehetséget adhat egy érettségi tabló; a játékosoknak nincs egyforma szerelésük, ám van valami közös jelleg öltözékükben, s túl ezen, ha netán levetnék, akkor is összetartoznának szemük, hajuk, nevetésük, mellük, bőrük, fenekük, járásuk okán; a játéktér az egész város, nappal és éjszaka, a csapat tagjai bennem ismerik meg egymást, elég, ha feltűnik egyikük, rögtön köréje teremődik a többi, bárki, bármikor szabadon improvizálhat, nem sínyli meg a csapatjáték; de rossz napokon hiába kóborolok, nem jön egyikük sem, és a kétségbeesés feloszlott csapatot lát, ilyenkor felodlik, mi lenne, ha mégiscsak elszuttognám, ha előállnék: *kisasszony, ön bekerült a válogatottba;* jobb, jobb utokban élvezni a cseleket, némelyikük cinkos mosolya úgyis elárulja, sejt valamit, de tőlem taktikát nem kap, mert mit felelnék neki később, évek múltán, ha véletlenül a kezdőcsapatról kérdezne?

Kicsi Sándor András

A MAGYAR NYELV ALAPSZÍNNEVEI

A magyar nyelv naiv beszélői úgy vélik, hogy a kék, zöld, sárga stb. színek a természet jellegéből adódóan mint különböző színek léteznek. Ezzel szemben minden egyes nyelv sajátos módon tagolja a színek kontinuumát, mégpedig úgy, hogy egyes szakaszait elhatárolja a többitől, és önálló nevekké látja el (pl. a magyarban *kék, zöld, sárga*), amelyek az adott nyelvben szemantikailag viszonylag jól elkülönülő mezőt alkotnak. A magyar színnevezésekről a század első felében két, a maguk korában magas színvonalú monográfiát is írtak (Mátray Ferenc: *A MAGYAR SZÍNNEVEZÉSEKRŐL*. Kolo-csa, Jurcsó Antal, 1910 és Bartha Katalin: *SZÓKINCSTANULMÁNY A MAGYAR NYELV SZÍNNEVEZÉSEIRŐL*. Debrecen, Városi nyomda, 1937), azonban az idő mindkettő felett eljárt. A magam részéről a továbbiakban a színnevezések kutatásának a hatvanas évek végétől új lendületet adó irányvonalát ismertetem, és a magyar alapszínnevérendszer néhány jellegzetességét, érdekességét tárgyalom.

Általános hasonlóság van abban, ahogy az emberek a színeket kategorizálják. Többféle emberi (nyelvi és nem nyelvi) képességet kell itt elválasztani: a különböző színárnyalatok közül az ember több milliót képes megkülönböztetni (ez nem nyelvi), a kontinuum szavakkal való tagolásánál rengeteg színárnyalatot körül tudunk írni (ez már nyelvi képesség), és nyelvenként változóan néhány színnév lexikalizált. Ezen képességeket egyre erősebb mechanizmusok korlátozzák, a legerőteljesebb a lexikalizálást.

Brent Berlin és Paul Kay amerikai nyelvészek 1969-ben *ALAPSZÍNNEVEK (BASIC COLOR TERMS. THEIR UNIVERSALITY AND EVOLUTION. Berkeley and Los Angeles, University of California Press)* címmel jelentették meg azóta nemcsak a színnevek tárgyalásában, hanem egyáltalán a szószemantikában fordulatot jelentő művüket. Könyvük főcíme arra utal, hogy a különböző nyelvek színnevezés-rendszereinek központi elemeivel foglalkoztak, az alcím pedig arra, hogy kettős feladatot igyekeztek teljesíteni: a színnevezések lexikalizálására szemantikai univerzálákat keresni („univerzálisuk”), és meghatározni azt a sorrendet, amelyben jelentkeznek („evolúciójuk”). Hipotézisük szerint az alapszínnevek minden nyelvben úgy lexikalizálódnak, hogy tizenegy meghatározott perceptuális góc (angolul „focus”) halmazának egy részhalmazára (minimum két, maximum tizenegy gócra) van alapszínnev, amelyek ráadásul meghatározott sorrendben kódolódnak. A világ valamennyi (több mint háromezer különböző) nyelve tehát alapszínneveit egy tizenegy pszichofiziológiailag definiálható, a színek kontinuumán elkülönülő göcből álló mintán hozza létre, és a göcök hierarchiába rendeződnek fontosságuk szerint, valamint aszerint, hogy a nyelvek fejlődésük során melyekre lexikalizálnak alapszínneveket. Ez ugyanis az illető nyelv története során meghatározott sorrendben, különböző stádiumokon keresztül történik.

Berlin és Kay úgy találták, hogy a világ nyelvei az alábbi tizenegy (nyolc kromatikus és három akromatikus) gócra lexikalizálnak alapszínnevet: fekete, fehér, piros/vörös, sárga, zöld, kék, barna, szürke, lila, rózsaszín, narancssárga. Az utóbbi kettőre a magyarban nincs alapszínnev, az angol viszont valamennyire lexikalizál: *black, white, red, yellow, green, blue, brown, grey, purple, pink, orange*.

Berlin és Kay szerint az alapszínnevek (nem tévesztendő össze a színelméletek alapszíneivel, amelyeket a kiegészítő vagy komplementer színekkel szokás szembeállítani) főbb kritériumai a következők: (1) egy morfémből kell álljanak, mint pl. *kék*, és nem mint *hófehér*, *narancssárga*, *zöldes*, *vajszínű*; (2) nem jelölhetik valamely más szín árnyalatát, nem foglaltathatnak benne más színben, mint pl. *a rótl* a *vörösben*; (3) nem szorítkozhatnak viszonylag kisszámú dolog jelölésére, mint pl. *szóke* (hajra, vizekre), *pej* (lóra); (4) általánosan ismerteknek kell lenniük (pl. nem mindenki tudja, hogy a *sáfrányszínű* a *sárga*, a *lazacszínű* pedig a *vörös* egy árnyalatának jelölésére szolgál). A kritériumok tovább bővíthetők és finomíthatók, pl. (5) ne legyenek friss kölcsönyszavak (viszont régebbi jövevényszavak lehetnek, mint amilyen a magyarban a *sárga* és a *kék* az ótörökből, a *zöld* feltehetően az alánból, a *barna* és a *lila* a németből).

Berlin és Kay mintegy száz nyelv (köztük a magyar) színnevezéseinek átvizsgálása révén nemcsak a gócot határozták meg, hanem a tizenegy alapszínnev lexikalizálódásának sajátos hierarchiáját is. Ez eredeti hipotézisükön végrehajtott némi módosítással a következő (a római szám a stádiumot jelöli):

- I. fekete és fehér,
- II. + piros,
- III. (a) + kék/zöld vagy (b) + sárga,
- IV. (a) + sárga vagy (b) + kék/zöld,
- V. kék és zöld szétválása,
- VI. (a) + barna vagy (b) + szürke,
- VII. (a) + szürke vagy (b) + barna,
- VIII. + lila, rózsaszín, narancssárga.

A sorban alul levő alapszínnev csak akkor jelenik meg, ha minden fölötte levő már megvan az adott nyelvben. (A legutolsó stádiumban belépő színnevek sorrendje nem meghatározott.) Tehát azok a nyelvek, amelyekben csak három alapszínnev van, a fekete, fehérre és pirosra lexikalizálnak; amelyekben négy, azok a fentiekén kívül még a sárgára vagy kék-zöldre stb. Berlin és Kay eredeti elképzeléseihez képest további adatok feldolgozásakor kiderült, hogy legalábbis számos alacsonyabb stádiumba tartozó nyelv esetében érdemesnek látszik egy kék és zöld közötti (tehát tulajdonképpen tizenkettedik) góc (angol szaknyelven „grue”) feltételezése, e helyett eredetileg zöld szerepelt.

A stádiumok nagyjából az illető nyelvközösség technikai és kulturális fejlettségét tükrözik. A hipotézis kiterjeszhető a nyelvsajátításra is: minden bizonnyal a gyerekek is nagyjából hasonló sorrendben tanulják a színneveket. Ugyanakkor van néhány nyelv, amely problematikus, nem a felállított sorrendben lexikalizálják az alapszínneveket. Ilyen pl. a vietnami, amelynek kilenc alapszínneve közül az egyik, *xanh* jelentése „kék, zöld”, azaz az V. stádium „átugrásával” került a VIII. stádiumba.

A világ nyelveinek döntő többségében nincs meg a tizenegy lexikalizált alapszínnev, így a VIII. stádiumba tartozó magyarban sincsenek meg hiánytalanul. Az ausztráliai nyelvekben pl. csak két vagy három vagy négy van, amelyek, mint kiderült, Berlin és Kay elvárásainak megfelelően lexikalizálódnak.

A gócek központi részét könnyebb megítélni, mint perifériáit, és ahol kevesebb alapszínnev van, ott a meglevők nagyobb területet fognak át, amellet, hogy használatosak körülírások is. A II. stádiumba tartozó nyelvekben pl. a három terminus (bár gócaik centrumai ugyanott helyezkednek el) többet fog át a színek kontinuumából,

mint egy magasabb stádiumba tartozó nyelv „fekete”, „fehér” és „piros” jelentésű szavai. A Szibéria északkeleti részén beszélt csukcs nyelvben pl. csak három alapszínnev van: *nuvkin* a feketére, más színek sötét árnyalataira, *nilgykin* a fehérre, más színek világos árnyalataira és *nycelgyken* a pirosra, sárgára, világosbarnára, lilára. Ezeket egészítik ki olyasféle szavak, mint *lilil*, „epe” a zoldre, *j'jyjk*, „ég” a kékre.

A magyar színnevek alaki jellegzetességei közül egyik legfeltűnőbb a közös *fe-* elem az első két alapszínnevben, mindamellett ez a *fe-* szótag aligha tekinthető külön morfémának. Hasonló formai sajátosságokkal azonban többször is találkozhatunk egymástól meglehetősen távol eső nyelvekben. Így pl. a sona nyelv egy Zimbabwében beszélt dialektusában az alábbi három alapszínnev van: *cicena* „fehér, sárga, zöld”, *citema* „fekete, kék” és *cipswuka* „piros, lila, narancssárga”. Tehát ebben a II. stádiumba tartozó nyelvben minden alapszínnev közös eleme a *ci-*; az első kettőnek pedig még a magánhangzói is azonosak. (Berlin és Kay, i. m. 59. o.) A kaukázusi (közelebről dagestáni) dargi nyelv egy nyelvjárásában viszont az alapszínnevek közül csak a *cubil* „fehér” és *cuđari(l)* „fekete” közös eleme a *cu-* szókezdő szótag (A. A. Magometov: МЕГЕБСКИЈ ДИАЛЕКТ ДАРГИНСКОГО ЈАЗЫКА. Tbilisi, Mecnijereba, 1982, 135. o.).

A magyar alapszínnevszisztem másik feltűnő jellegzetessége, hogy szinonimapárt lexikalizált a harmadikként belépő górcra. Ha szigorúan vesszük azon kritériumokat, amelyek alapján egy színnevet alapszínnevek tekinthetünk, vagy csak a *piros* (talán inkább), vagy csak a *vörös* (talán kevésbé) tekinthető alapszínnevek.

A magyar anyanyelvűek többsége szerint a két színnev által jelölt színek között perceptuális kritériumok, általában árnyalatok szerint definiálható különbség van. Ezek a vélemények nem veendőek különösebben komolyan, minthogy a különbségek megfogalmazása nem felel meg még a megfogalmazók nyelvhasználatának sem. Ugyanaz egy nyelvet anyanyelvi szinten beszélők esetleg felnőtt életükben sosem hibáznak egy-egy szó használatát illetően, de általában ugyanők képtelenek kielégítően beszámolni a nyelvhasználatukat irányító mechanizmusok működéséről (pl. egy szó tényleges jelentését illetően).

A *piros* és a *vörös* (legalábbis a mai magyar köznyelvben) általában ugyanazt a színt jelöli. Ugyanaz a szín *vörös* a munkásmozgalom zászlóján és *piros* a magyar lobogón. A labda, a ceruza jellemzésére szinte mindig *piros*, a boréra általában *vörös* szokásos. A *lángvörös* és *tűzpiros* kifejezések jelentése nagyjából azonos, a *tűzvörös* szóösszetétel ritkább, a *lángpiros* pedig alig használatos.

A magyar *piros* és *vörös* kettős lexikalizálása a harmadikként belépő alapszínnevre sajátos, de más nyelvben (így némely török nyelvben, pl. gagauz *kyzyl* és *kyrmyzy*) is előforduló válasz arra, hogy ez a legkitüntettebb, legtipikusabb szín. (Egyébként hasonló módon szinonimapár jelöli a legkitüntettebb, legtipikusabb háziállatot: *kulya* és *eb*.) Különböző nyelvek más-más módon reagálnak ugyanerre a jelenségre, a spanyolban pl. *colorado*, „színes”, tipikusan „piros” (ez egyébként *rojo*, ennek egyik alelete pedig *bermejo*, „rőt”). Mátray Ferenc megfigyelése szerint a magyarban (és nyilván sok más nyelvben) a piros-vörös árnyalataira használatos a legtöbb színnev (i. m. 23. o.).

A későn belépő alapszínnevek elemzése is sok tanulsággal szolgálhat. A magyar *rózsaszín(ű)* és *narancssárga*, esetleg *narancsszín(ű)* standardan használt terminusok az illető színekre, azonban nyelvi kritériumok alapján nem minősíthetők alapszínneveknek. A „barna” és a „rózsaszín” jelentésű alapszínnevek univerzálisan viszonylag kései felbukkanása jól magyarázza, hogy egyes magyar nyelvjárások a *barna* szót nem „bar-

na”, hanem (színtől függetlenül) „sötét” vagy „fekete” jelentéssel használják, továbbá, hogy a nyelvújítás előtt a *rózsaszín* pirost vagy legalábbis pirost is jelölhetett. A *rózsaszín* egyébként, ha nem is alapszínnev, lexikalizáltnak tekinthető, nem a rózsaszínét jelöli. (A rózsaszín virága, mint köztudott, többféle színű is lehet.)

A magyar nyelv gazdag képzőrendszerének jelentéstana a magyar nyelvtan egyik meglehetősen elhanyagolt, kidolgozatlan területe. Ennek egy apró részletében, nevezetesen a színnevekből képzett „valamilyenné válik” jelentésű igék esetében, az -ODIK (realizálódásai: -odik, -edik, -ödik) és -UL (realizálódásai: -ul, -ül) képzők megoszlásának magyarázatakor, éppen az alapszínnevek említett hierarchiája igazít el. Az első három gócba lexikalizált alapszínneveknél az -ODIK képző szokásos (*feketedik, fehéredik, vörösödik, pirosodik*), az -UL kevésbé (*feketül, fehérül, vörösül, pirosul*; a *pirul* végső soron nem színnevből képzett). A további hat alapszínnev esetében csak az -UL használható: *sárgul, zöldül, kékül, barnul, szürkül, lilul* (nincs *sárgodik* stb.). A további alapszínnevként szóba jöhető színnevek egyikkel sem járhatnak, így pl. *rózsaszínül* (legalábbis a mai magyar köznyelvben) meglehetősen furcsa, *rózsaszínedik* még inkább (helyettük körülírások vannak, *rózsaszín* vagy *rózsaszínű lesz*, *rózsaszínné* vagy *rózsaszínűvé válik*); *narancs-sárgul* még kevésbé elfogadható. Tulajdonképpen hierarchia érvényesül: *sárgul* tökéletesen jó, *lilul* már kicsit suta, *drappul* meglehetősen furcsa, alig-alig elfogadható, *bor-dul* pedig végképp elfogadhatatlan. Az említett képzők mindamelllett nem tekinthetők az alapszínnevjelleg vagy -hierarchia kizárólagos kritériumának, hiszen, hogy csak hajszín változásait kifejező igéket említek, van *szókül, őszül, deresedik*. A *sötét* és *világos* melléknevek e tekintetben a *fekete* színnev csoportjához hasonlóan viselkednek: egyaránt van *sötétedik* és *sötétül*, *világosodik* és *világosul*, ámbár jelentéseik csak nagyjából fedik egymást, akárcsak pl. a *lelkesedik* és *lelkesül* esetében.

Az -ít „valamilyenné tesz” jelentésű képzővel való kapcsolhatóság arról tanúskodik, hogy a *lila* kevésbé alapszínnev, mint a felállított hierarchia szerint előtte állók, mint-hogy *lilít* nem használatos. Viszont van *feketül, fehérül, pirosul, vörösül, sárgul, zöldül, kékül, barnul, szürkül*, *sötét szókül* stb.; *rózsaszínít* megint csak meglehetősen furcsa.

Hasonló tesztelési lehetőségek, amelyekkel a mai nyelvállapotban érhetjük tetten a hierarchiát, bőven vannak, hála a magyar nyelv gazdag morfológiájának. Érdekes pl. a *rózsaszín/rózsaszínű* típusú szóösszetételek -*szín* vagy -*színű* utótagjainak megoszlása is. Középfokban a *rózsaszínebb* és *rózsaszínűbb* egyaránt használatos, viszont a mai magyarban más -*színebb* elvétve akad. (Tehát többnyire még akkor is -*színűbb* a középfok, ha alapfokban -*szín* is használatos.)

Tudjuk, hogy a magyar nyelv egyedi módon, de nem egészen önkényesen válogat a felhasználható nyelvi elemek készletéből. Ezen tudásunkat pedig nem kis mértékben a nyelvi univerzáliaiak olyan megfogalmazóinak köszönhetjük, mint Brent Berlin és Paul Kay. Ráadásul az általuk felállított szabályok különböző nyelvek grammatikáinak legkülönbözőbb pontjain működnek, számos részletkérdésben igazítanak el, így pl. a magyar morfológiában is.

CSIGAEVŐK-E A MAGYAROK?

Ha módja van rá, minden élőlény válogat a környezetében előforduló táplálékok között, nem fogyaszt el minden eléje kerülő potenciális táplálékot. A táplálékspecializáció tekintetében az állatokat két fő csoportra oszthatjuk: a válogatós specialistákra és a kevésbé válogatós opportunistákra (Morris, 1981, 148; nagyjából hasonló értelemben szokás a monofág és polifág műszókat is használni). A specialisták olyan táplálékra specializálódtak, amely kellő bőséggel fordul elő környezetükben, pl. a hangyász hangyára, a koala az eukaliptusz levelére, a panda a bambuszra. Míg a specialisták, hogyha igényeiket sikerül kielégíteniük, lustálkodnak, ezzel szemben az opportunisták szüntelenül apró előnyök után néznek, lankadatlanul fürkészik környezetüket. Ide tartozik a róka, a patkány, a majmok (az emberszabásúak is), az ember pedig a legopportunistábbak egyike.

A különböző állatfajokhoz hasonlóan, táplálékspecializáció tekintetében különböző kultúrák is eltérnek (bár lényegesen szűkebb keretek között). A kínaiak pl. szakácsművészetük elismert kifinomultsága ellenére meglehetősen opportunisták. Az egyik legjellegzetesebb dél-kínai konyhában, a kantoniban, a híres (de inkább tárgyalt, mint fogyasztott) „sárkány, fönix, tigris” nevű fogás kígyó, tyúk és macska húsból készül (Anderson & Anderson, 1977, 336). A kantoni konyha egyébként magában Kínában is tréfálkozás tárgya: az járja, hogy Kantonban mindent megesznek, ami a levegőben röpül, kivéve a repülőgépet, mindent, ami a földön jár, kivéve a traktort, és mindent, ami úszik, kivéve a tengeralattjárót. (Variánsa: mindent, ami négy lábú, kivéve az asztalt, mindent, ami röpül, kivéve a repülőgépet, és mindent, ami úszik, kivéve a hajót.)

A továbbiakban a magyar csigafogyasztás példáján egy határesetet tárgyalok, a hol ehetőnek, sőt finomnak minősített, hol fogyasztathatlannak tartott csigát – ez ugyanis a magyaroknál a legszegényebbek inségeledele és a leggazdagabbaknál nyugati mintára elterjedt divatétel volt. (Csigá alatt a továbbiakban a fogyaszthatónak minősített néhány csigafaj, az éticsigák értendők.) Csigáiról leghíresebb a francia és az olasz konyha (nevezetesen délfrancia étel a fokhagymás-majonézes *ailloli* csigával készült változata, Lénárd Sándor pedig a római Szent János-napi szardellás csigáról emlékezik meg [1986, 183–5]), de a kínaiaknak is ősidőktől fogva kedvelt eledele a csiga (Chang, 1977, 30, 33). A közhiedelemmel ellentétben az úgynevezett primitívek, gyűjtögető életmódot folytatók sem „mindenevők”, sőt olykor „finnyásnak”, „válogatósnak” is minősíthetők (pl. Bíró, 1932, 216), és nem feltétlenül csigaevők. Ralph Bulmer (1967) pl. az új-guineai karam közösség meglehetősen korlátozott csigafogyasztásáról számol be.

Mint Edmund Leach (1982, 118) rámutatott, a tabu három legfontosabb oka (bár a tabuval kapcsolatos általánosításokra mindig akad kivétel), hogy az emberi közösségek így gondolkoznak: „*más emberek (1) nem úgy készítik ételleiket, mint mi, (2) szexuális viselkedésük nem felel meg a mi konvencióinknak, és (3) nem úgy díszítik testüket, mint mi*”. Ennek megfelelően a táplálkozás, a nemi élet, illetve az öltözködés és testdíszítés szolgáltatja a tabu három legfontosabb forrását.

Ugyancsak Leach (1964, 31) szerint, az emberi közösségek a környezetükben előforduló ehető dolgoknak csak egy töredékét minősítik potenciális tápláléknak. Ezen

ehető dolgok nagyjából három kategóriába sorolhatók: (1) ételként elismert és a szokásos étrenden szereplő dolgok, (2) olyan potenciális ételek, amelyek tiltva vannak, vagy esetleg különleges körülmények között fogyaszthatók, (3) olyan tulajdonképpen fogyasztható dolgok, amelyek szóba se jöhetnek étel gyanánt. A néprajzi leírások leginkább a második kategóriával foglalkoznak, így tett pl. a magyar étkezési tabuk összefoglalásakor Szendrey Zsigmond (1932) is. A második és harmadik kategória közötti (gyakran elmosódó) különbség érzékeltetésére Leach (1964, 32) a következő példát hozza: a zsidók tiltják a disznó fogyasztását, mondván, „*a disznó étel, de aki zsidó, nem eszi*”, az angolok (és magyarok) viszont másképp gondolkoznak a kutyáról, „*a kutya nem étel*”.

Két magyarországi népcsoport, a zsidók és a cigányok étkezési szokásai mindenekelőtt úgy jellemezhetők, hogy a zsidók lényegesen specialistábbak, a cigányok pedig lényegesen opportunistábbak a szűkebb értelemben vett magyaroknál. (A „magyarok” a továbbiakban így értendők; cigánynak és zsidónak lenni legalább annyira egy meghatározott életmód folytatását jelenti, mint amennyire egy meghatározott etnikai csoporthoz való tartozást.) Az opportunizmus fokozatainak megfelelően: a zsidóknál a csiga fogyasztása kizárt, a magyaroknál elképzelhető (de nem szokásos vagy legalábbis nem tipikus), a cigányoknál általános.

A rendkívül bonyolult zsidó táplálkozási törvények rendszere (*kasrut*) az állatok négyes osztályozását finomítja tovább, így osztja őket tisztákra és tisztátalanokra (az elhullott vagy szétépett állatok, valamint vér fogyasztása eleve tilos): (1) a négylábúak, emlősök fogyasztása egyértelmű – csak a hasított patájúak és kérődzők (szarvasmarha, kecske, juh, gazella, zsiráf, okapi stb.) fogyaszthatók, a többi (pl. disznó, nyúl, ló, teve) nem; (2) a madarak felosztása problematikus és bonyolult, (3) a halak szintén problematikusnak vannak elválasztva, ez az egyik változat szerint nagyjából a csontos (fogyasztható) és a porcos (tiltott) halaknak felel meg, míg a másik változat szerint a pikelyes és uszonyos halak fogyaszthatók; (4) minden egyéb (ez a magyarban nagyjából a féreg kategóriának felel meg) fogyasztása tilos, csak néhány kisebb (afrikai) zsidó közösségben szokás a sáskaevés. A problematikus madarak (2) és halak (3) esetében felsorolásokat használnak az előírások.

A cigányok ősei feltehetően Indiában gyűjtögető életmódot folytató alacsony kaszt tagjai voltak, és Európába került utódaik is ezt az életmódot igyekeztek folytatni. (Egyébként általában az indiai kasztokról is elmondható, hogy minél magasabb egy kaszt, annál specialistább, és minél lejjebb áll, annál opportunistább.) A cigányok vándorló, gyűjtögető életmódjával táplálkozásukban opportunizmus járt, ez környezetükben szegényesnek, silánynak tűnt. A hagyományos cigányétkezés többnyire egy fogásból állt, ez általában sűrű leves, amibe minden hozzávalót belefőztek. Opportunizmusuk ellenére tilos három háziállat, a ló, a kutya és a macska hújának fogyasztása; tilos továbbá a kígyó, a mókus és a menyét is (a macska, a menyét, sőt talán a kígyó is feltehetően azért, mert a kártékony patkányt és egeret irtják). Ugyanakkor ürögét, csigát fogyasztanak, a sündisznó pedig egyenesen csemege, ünnepi eledel. (E legutóbbi közlését a cigányok étkezéséről szóló nyugat-európai beszámolók sem szokták elmulasztani, itt a sün *niglo* néven szokott szerepelni, ami a német *Igel* ragozott névelős alakjának átvétele lehet.)

Ismeretes, hogy nagy költőink, Berzsenyi Dániel és Petőfi Sándor kifejezetten csigakedvelők voltak (Gunda, 1977, 500). E tradíció folytatásáról emlékezett meg Garai Gábor az *Élet és Irodalom* 1984. karácsonyi számában, elbeszélve egy ebéd történetét,

amelyet 1966 tavaszán fogyasztottak „*a Matróz-lányán, a rakparton, az Erzsébet híd pesti hídfője közelében*”. Az ebéden öten vettek részt: Illyés Gyula és Váci Mihály csigapörköltet ettek, a másik két költő, Somlyó György és Garai, valamint az írószövetség sofőrje mást. Illyés, a maga szalonizüvé vált népiességét litogtatva szóba hozta a rácegrespusztai csigaevést: szülőfalujában a csiga a szegények (a sofőr kérdésére részletezve: cigányok és nem cigányok) eledele volt. De mikor a pincértől afelől érdeklődött, hogy kedveli-e a csigát, autentikus népi megfogalmazásban kapta a megrökönyödött, tiltakozó választ: „*Magyar ember vagyok én, nem eszem én férget.*”

A magyar néprajzi szakirodalomban jobbára csak elszórt adatokat találunk a csiga, továbbá a béka, a teknősbéka, sőt a rák fogyasztására, és nem valószínű, hogy bármelyik is általános eledele lehetett a magyarságnak. Ugyancsak szórványos adatok szólnak az olyan apróbb emlősök, mint a pele és a mókus fogyasztásáról (Haáz, 1941). Az említett állatkák némelyikének paraszti fogyasztására a felsőbb társadalmi rétegek konyhája, ízlése is hathatott. Pl. Keszei János kéziratos szakácskönyvében (1680) kilenc csigareceptet említ (1983, 195–6), de hozad mókus, hód, sün, teknősbéka és béka készítésére valót is. Czifray István XIX. század elején írt, tíz kiadást is megért (1840, 6. kiadás) „*magyar gazda asszonyokhoz*” szülő szakácskönyvében hatszáz oldalon több mint ezerhatszáz receptet sorol be tizennégy csoportba. Egyik, terjedelemben rövid csoportjának hosszú megnevezésével mintegy egybekategorizálja a problematikusán fogyasztható állatokat, közéjük sorolja a gombákat is: „*Békák, rákok, szárcsák, tekenős békák, hódok, vidrák, buvárok, csigák, gombák, osztrigák*” (1840, xix, 312–325). Czifray három csigareceptet közöl: „*Főtt csiga tormával*”, „*Csiga szardellával*” és „*Töltött csiga*” (1840, 318–9).

Apró állatok gyűjtögetése, vadászása feltehetően elterjedtebb volt a magyarságnál is a korábbi századok során. Időközben azonban rendszeres foglalkozásból alkalmivá, illetve jobbára specialisták, idősek és gyerekek tevékenységévé vált, ráadásul csak az elmaradottabb, elzárta vidékeken. A gyűjtögető specialista néprajzi műszóval a *pákász* (e megnevezés csak a XVIII. század végétől ismeretes, kiváltképpen a lápi gyűjtögetőkre vonatkozik, történetéről szól Nyiri, 1958). Minthogy a magyar népi csigafogyasztásról alig-alig akad hiteles néprajzi leírás, érdemesnek látszik ezekből két újabbat idézni.

Hegy Imre közlése szerint az Északkeleti-Bakonyban gyűjtötték az éticsigát, „*azonban csak egy-két család fogyasztotta a környéken. Korán tavasszal lehetett enni, amikor téli dermedtségéből még nem tért magához, és házát még nem bontotta ki. Más vélemény szerint a csiga csak akkor jó, ha már friss fűvel jóllakott, és húsa selfrissult tőle. Elkészítése mindkét esetben azonos: forró vízben megölik, majd csigáját lehántották róla, s utána vöröshagymás zsíron megsütötték, s végül tojást ütöttek rá, így fogyasztották*” (1979, 191).

Makay Béla egy 1924-es születésű szatmárcserei receptadója egy alkalmi csigapörkölt készítéséről számol be: „*Méhészkedés közben a Túr menti akácerdőben igen sok éticsigát láttunk. Hallottuk, hogy valamikor a Kende báró is megette, nem halt meg tőle, hát elhatároztuk – mi is megpróbáljuk. Máskülönb ezen a vidéken senki nem eszi ma*” (1984, 95). A csigákat pörköltszerűen, az idézett bakonyi recepthez hasonlóan hagymás zsíron sütötték, itt bográcsban. Fanyalogva láttak ugyan neki, de végül jóízűen elfogyasztották. Először egy arra járó pásztorral kóstoltatták meg, mondván, gomba. Makay gombapörkölt (1984, 96) és nyárson sült özlábgomba receptjét is közli (1984, 108), mindamelllett a gomba is csak alkalmi étel lehetett e vidéken, ellentétben pl. a hallal. A nyárson sült

őzlábgomba receptközlője meg is jegyezte: „Szerintem hasonló az íze a nyárson sült haléhoz.” (Tehát nemhogy a csiga, de még a gomba ízét sem ismerte mindenki.)

Edmund Leach (1964, 44) az angol húsfogyasztás leírására egy olyan hierarchiát állított fel, amely a magyarra is illik. E szerint az emberhez legközelebb álló állatok nem ehetőek (sőt a kutya és ló evésének tiltása akár a kannibalizmus tiltása kiterjesztésének is tekinthető); a távolabbi háziállatok és a még távolabbi vadállatok fogyaszthatók; az egészen távoli, egzotikus állatok viszont szóba se jönnek tápláléknak.

A húsételek a magyar népi táplálkozásban a legnagyobb becsben tartott ételcsoportot képezik. Máig általános a disznó-, marha-, ritkábban juhús, továbbá a baromfi (általában csirke, ritkábban kacska, liba) fogyasztása; ló- és szamárhús viszont csak kivételesen szerepelhet az étrenden. A viszonylag ritkán fogyasztott vadhúsok meglehetősen széles skálát fognak át: a megbecsült, teljes értékűektől (pl. vaddisznó, tuzok) egészen a legalacsonyabb rendűekig (pl. pele, varjú). A csiga a „nem teljes értékű húsook” (ilyen a hal, sőt a gomba) közé sorolható. (A csirke se számít úpikusan húsnak, a hal alig, a gomba pedig a növényi ételek közül a húsokhoz legközelebb áll.) A *csiga* mint ételnév a mai magyarban általában „csigatészta” jelentésű, miként a *csik* is ételnevezésként ma már nem a halfajt szokta jelölni (mint tette korábban), hanem „mért tészta” jelentésű.

Biológiai, ökológiai vagy gazdasági okok nem magyarázzák kielégítően azt, hogy egy közösség fogyasztja-e vagy sem pl. a marha- vagy disznóhúst vagy éppenséggel a csigát. Ezen válogatások döntő tényezője az esetek jelentős részében az illető közösségek (esetleg messzire visszanyúló) kulturális hagyománya. Az emberi környezetben viszonylag bőséggel előforduló potenciális táplálékok egy bizonyos részéről való lemondás viszont általánosan emberi tulajdonság.

A potenciális készletből való válogatás önkényes elemeket is tartalmaz: az ehető és tiltott (vagy legalábbis általában nem fogyasztott) ételek nem valamely kultúrától független hierarchia szerint követik egymást. Klasszikus példája ennek, hogy a hinduknál tiltott marhahús fogyasztható a zsidóknál és mohamedánoknál, ez utóbbiaknál tiltott disznóhús pedig fogyasztható a hinduknál. Bíró Lajos megállapítása szerint az embereknek általában több előítéletük van az állati, mint a növényi eredetű ételekkel szemben. Erre példaként hozza, hogy Új-Guineában nem fogyasztanak se mézet, se tejet – ez utóbbit azért nem, mert „ők azt hiszik, hogy a tej és a kelésből ömlő fehér nedv egyforma eredetű, tehát undorító” (1932, 155). Az állatokon belül pedig a négy lábúak, madarak és halak jelentős része ehetőnek számít, a többi általában nem (miként pl. az angoloknál, Leach, 1964, 40, a magyaroknál is). A húsfogyasztás egyébként, problematikuságának megfelelően, a bibliai hagyomány szerint csak az özönvíz után kezdődött.

Azok az opportunistáknak minősíthető kantoniak, akik (a szintén meglehetősen opportunisták számára is tiltott) kígyót és macskát megeszik, a kínaiak ósidóktól fogva létező „laktofóbiájának” megfelelően tejet és tejterméket nem fogyasztanak (Chang, 1977, 29, Anderson & Anderson, 1977, 341). A kínaiak ezen napjainkban múltfélben levő laktofóbiájának egyébként állítólag fiziológiai oka van.

A kantoni „sárkány, fönix, tigris” húsának fogyasztása Új-Guineában is szokás, a kínaiakhoz hasonlóan náluk is legkedveltebb a disznóhús, tejet viszont ők se fogyasztanak (sőt marhahúst se). Bíró Lajos a táplálékspecializáció egy érdekes új-guineai intézményesítéséről számol be: „bizonyos ételeket csak meghatározott korúak és nemüek élvezhetnek. Például a disznó húsát csak tizenöt évet meghaladó fiúknak, férfiaknak s idősebb asszonyoknak szabad enni, hazuárhúst csak legényeknek és fiatal férfiaknak, kutyahúst csak ore-

geknek. Sok apró állat csak gyermekcsemege, néhány fajta édes vízi csiga csak vén asszonyoknak való. Ezt a tilatmat babonás félelemmel meg is tartják" (1932, 220). Ilyesféle tiltások és előírások nyomai a magyar népszokásokban is fellelhetők, ezek többsége különböző korú nőkre (lány, menyasszony, terhes asszony, sokgyermekes asszony) vonatkozik (Szendrey, 1932).

Irodalom

- Anderson, E. N. & Anderson, Maria L.: MODERN CHINA: SOUTH In: Chang, ed., 1977, 317–382. o.
- Bíró Lajos: ÚJGUINEAI UTAZÁSOM EMLÉKEI. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1932.
- Bulmer, Ralph: WHY IS THE CASSOWARY NOT A BIRD? A PROBLEM OF ZOOLOGICAL TAXONOMY AMONG THE KARAM OF THE NEW GUINEA HIGHLANDS. *Man*, new series, 2/1967/1, 5–25. o.
- Chang, K. C.: ANCIENT CHINA. In: Chang, ed., 1977, 23–52. o.
- Chang, K. C., ed., FOOD IN CHINESE CULTURE. ANTHROPOLOGICAL AND HISTORICAL PERSPECTIVES. New York & London, Yale University Press, 1977.
- Czifray István: MAGYAR NEMZETI SZAKÁCSKÖNYVE, MAGYAR GAZDA ASSZONYOK SZÜKSÉGEIHEZ ALKALMAZTATVA. Pest, Petrózai Trautner J. M. & Károlyi Istv. 1840, 6. meg bővített kiadás.
- Garai Gábor: ÖTEN A MATRÓZKOCSMÁBAN. *Élet és Irodalom*, 1984/51–52/XII. 21./2. o.
- Gunda Béla: „csiga.” In: MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON I, A–E. Budapest, Akadémiai, 1977, 499–500. o.
- Haáz Ferenc: PELE- ÉS MÓKUSFOGÁS VARSÁGON (ÚDVARHELY M.). *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből*, 1/1941/153–5. o.
- Hegyi Imre: A NÉPI ERDŐKIÉLÉS TÖRTÉNETI FORMÁI (AZ ÉSZAKKELETI-BAKONY ERDŐGAZDÁLKODÁSA AZ UTOLSÓ KÉTSZÁZ ÉVBEN.) Budapest, Akadémiai, 1978.
- Keszei János: EGY ÚJ FŐZÉSRÜL VALÓ KÖNYV. BORNEMISSZA ANNA SZAKÁCSKÖNYVE 1680-BÓL. Közzéteszi Lakó Elemér. Bukarest, Kriterion, 1983.
- Leach, Edmund: ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF LANGUAGE: ANIMAL CATEGORIES AND VERBAL ABUSE. In: Eric H. Lenneberg, ed., NEW DIRECTIONS IN THE STUDY OF LANGUAGE. Cambridge, Mass. The M. I. T. Press, 1964, 23–63. o.
- Leach, Edmund: SOCIAL ANTHROPOLOGY. London, Fontana, 1982.
- Lenard, Alexander: DIE RÖMISCHE KÜCHE. Stuttgart, Steingrüben, 1963. A RÓMAI KONYHA. Fordította Tandori Dezső & Tandori Ágnes. Budapest, Magvető, 1986.
- Makay Béla: SZABADTÚZÓN. HALÁSZ-, VADÁSZ- ÉS PÁSZTORÉTELEK. RECEPTEK A FELSŐ-TISZA VIDÉKÉRŐL. Budapest, Mezőgazdasági, 1984.
- Morris, Desmond: THE HUMAN ZOO. New York, McGraw-Hill, 1969. New York, Laurel, 1981.
- Nyíri Antal: PÁKÁSZ SZAVUNK TÖRTÉNETE. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 2/Szeged, 1958/33–42. o.
- Szendrey Zsigmond: TILTOTT ÉS ELŐÍRT ÉTELEK A MAGYAR NÉPSZOKÁSOKBAN. *Ethnographia-Néplelet*, 43/1932/1, 15–19. o.

Várady Szabolcs

INCIDENS A FÖLD ALATT

Utazott a metrón a
matróna.

Volt ugyan ott egy fatrónus,
de azon ült egy patrónus.

„Költöm: Omár
Kajám: homár”

szólt dölyffel.
„O, hogy dőlj fel!”

így magában az aggnő,
mert benne a méreg megnő,

de fennszóval csak: „És Homér?”
„No mér'...?”

amaz felele,
de szállt is már lefele!

Pető Tóth Károly

A LATIN TINTAHAL

A hajón nyárerdei séta.
Botfűlű, de a galoppot imádja.
Túszot tanít úszni. Aztán csak
tesz-vesz, nem is kell uszítani.
Hördületnyi csöndet nyalogat a fekete jégkocka.
A tintában fickándozik,
és madarat fog egy szem cseresznyével.
Jól van, ezért is megfizetsz, sziszegik.
Bedobja a tengerbe. Encián.
A víz mindenre emlékezik.

A HOPI PECSÉT

Kerestem, mint tűzszomjú vándor a kutat,
s éreztem, csontomiglan a homok átkutat,
de ő meglelt, és én megöleltem,
ő belém engem, én belé meg őt leheltem.

Magyar László András

SÜKETFAJD

Mondd, apukám, mi legyek majd? – kérdi az ifju süketfajd.
– Páva, rigó, pelikán? – élete eltelik, ám
nincs felelet. Mire megholt. (Már a nagyapja süket volt,
így nem lett okosabb apja se: pechsorozat!)

GILISZTA

Egy végtelen giliszta
tulajdonképp lehet,
de mert nincs, mégse tiszta
e gondolatmenet:
„Határolhatja őt ő,
magától értetődő –
mindig lesz új darab.”
Hisz képtelen az értelem,
amelyben minden végtelen,
csupán a lét a rab.

ŐSSEJT

Nincs semmi ingyen, hát miért épp
a baj kivétel? Az is érték!
Mindenki tudja, akit rossz ért,
hogy meg kell szenvednünk a rosszért –
mondá az összejt, s szóból lesz tett,
azonnal osztódásba kezdett.

Jólesz György

RÉMTÖRTÉNET

Baranyai Sándor hetedik osztályos tanuló este kilenc órakor magára zárta a fürdőszobát, hogy nyugodtan rágyújthasson. (Szülei színházban voltak.)

Ult a kád szélén, és jóízűket szippantott Sopianaejából. Időnként felállt, odalépett a tükör elé, kedvtelve nézegette magát. A füstöt leszívta, mint a nagyok, de igazán felnőttesnek azt tartotta, ha az ember az orrán ereszti ki a kékesszürke gomolyokat. Ez utóbbi tevékenység heves torokkaparást és köhögést okozott. Baranyai Sándor el is dobta a félig szívott cigarettát.

Nem úgy a tükörképe.

A szemközti alak csak pőfékelt nyugodtan tovább, egyre jobban telefüstölve a helyiséget. Ez baj, villant a fiú agyába, mert ha nem tud idejében kiszellőztetni, kitör a balhé. Dohányzásügyben Baranyai apuka nem ismert tréfát.

A fiú mentő megoldáshoz folyamodott: leoltotta a villanyt, hiszen a sötétségben a tükör funkcióját veszti. A gyerek akkor rémült meg igazán, amikor látta, hogy szemközt tovább táncol és világít a cigaretta parazsa a sötétben. Kínjában vizet csurgatott a markába, és azzal próbálta az izzó pontot az üveglapon eloltani, széjjelkenni.

Ebben a pillanathan a tükör irányából akkora pofont kapott, hogy ijedségében és fájdalomában percekig csak makogni tudott.

Bajor Andor

MÜNCHHAUSEN BÁRÓ UTOLSÓ KALANDJA

Rettenetes idő volt, a báró Pomeránia felé vágatott a hómezőn, nyomában Rettenetes Iván kísértetével, akiről egy jó pud vodka mellett azt mesélgette harsányan a részeg nagyhercegeknek, zemsztvótól obscsináig, hogy tulajdonképpen Rettegett Iván a becsületes neve, nem pedig Rettenetes, de maga sem hitte, tudja a fene, kétségbeesetten sarkantyúzta lovát, már három tucat zolotnyikkal is megelőzte az ádáz kísértetet, amely lélekszakadva kovette, szóval én nem vagyok Rettenetes? huhogta a jeges szél, esetleg maga Rettenetes Iván kísértete, tudja a fene, alkonyatkor vágatott be Münchhausen báró Gyeszjatyin falujába, melyet egy polyák gróf birtokolt, zárassa be a kaput! kiáltotta a báró, kísértet lohol a nyomomban, Rettenetes! csapta össze kezét a gróf, már én is tudom, zihálta a báró, de sikerült a kaput jól bereteszelni, tudja a fene, a kísértet kint toporzékolt a sötétben, Rettenetes, hüledezett a gróf, nekem mondja?! rogyott össze a báró, mire lefektették, bezárni ajtót-ablakot! parancsolta a gróf, de a báró mégis az éjjeliszekrényre helyezte kétszövű pisztolyát, tudja a fene, jól beporozva, megtöltve akkurátusan, és már-már megnyugodva elaludt, azonban éjfél tájban mégis kivágódott az ajtó, tudja a fene, a báró fölrettent, a pisztolyáért nyúlt, a kísértet jelent meg, talpig fehérben, akár egy hercegekisasszony a menyegzőjén, tudja a fene, maga az, Iván? kérdezte a báró, szintén fehérén, és jól megcélozta a lepedőt, elsütötte a pisztoly egyik, majd a másik csövét, mire a kísértet kétszer a levegőbe kapott, elkapta a golyókat a levegőben, tudja a fene, sátáni hangon kacagott, majd föl-földobálta a golyókat, csikorgatta a fogát, tudja a fene, közeledett a reszkető báró fekhelye felé, most pedig, suhogta kísérteties hangon, szeretném, ha a kedves báró úr végre nekem is elmondaná, hogy mit is szokott rólam harsányan mesélgetni egy jó pud vodka mellett a részeg nagyhercegeknek, zemsztvótól obscsináig, mint aljas kém és külföldi ügynök, a híres nagy pofájával.

Podmaniczky Szilárd

TÜNDÉRPOCAK

degesz

*A Mű és az ellipszis kötelelenség-
szerűen kerülnek egymás kiollását*

Világos, a hétköznapi ember fű-
nyírókesztyűje és az expresz-
zionista festők eleven nőalakjai
szöges ellentétben volnának.

Ám ha ugyanez a kesztyűs kéz,
 alulról fölfelé, a pincérlányok hosz-
 szú ovális tálcákon korbehordozott
 citromszeletei felé célozgat,
 a festők az egyetlen nő bódulatában
 sok jó színfolttal gyomruk levi-
 táló rekeszeit feltöltve, akaratum
 ellenére megkérdik: ki ez az ember?
 Lehet-e más színben és méretben?
 Ez a lány kövér. Talán a hentes lánya.
 (Távoli barátom türelmetlenül szakított
 félbe. Azért dolgozol ennyit, mert a
 munka szabaddá tesz?, és röptében kap-
 kodta a felé röpülő spagettuszálakat.)
 (Aztán a szomszéd asztaltól egy 50-es
 kopaszodó dzsigoló belebámult a kéziratba:
 „Végtelenül örvendünk, a lányom is,
 én is, hogy ilyen asztalszomszédunk van,
 mint maga.”) (Csakhogy ilyen körülmények
 között képtelen voltam befejezni
 a tündérpocakról szóló versemet. Meg-
 kérdeztem Beát, jóllakott-e, és hogy
 tényleg szerelmes-e még a bota-
 nikus fiába, aki minden télen
 egy Bea nevű hóembert rajzol
 a panzió párás gongjára. Bea nem
 válaszolt, mégpedig a következő
 módon:)

Hát jól gondoltam, ha a hétköz-
 napi ember kesztyűs kézzel bánik
 egy tündérrrel, az előbb-utóbb
 pocakot ereszt, s még az expresz-
 szionista festők sem kívánják
 jobban, mint egy citromszeletet.
 Satöbbi satöbbi, mely valami
 tehetetlen dühre vallott,
 de valójában csak az a nyomó-
 rúságos bélszín aggasztott, amit
 Bea a spagetti után gyömösölt
 magába, hogy belekeverjen olyas-
 mibe, amihez egy férfinak semmi köze.
 Majd lesz egy nap, mikor odaintem
 a pincért, és a számlát kérem,
 fizetek, ostobaság,
 fölveszem a fűnyírókesztyűt.

Bodor Béla

AZT MONDTA,

hogy ne barcogj, kenyeres, minek is
barcognál. (Vö. „újtípusú műdal”.)
Vagy ha nem tetszik, fel is út, le is
út. A táj mondta. Fával, tóval, fűvel,

ezt ugatta az egész apparátus,
míg párolgott, páرزott és létezett.
Lesz állítva ház mégis, fa alá tus,
hordós típus, és lesz víz (mérgezett)

tusolni, s inni lesz külön staniclis,
hemperg'ni fű, lesz erre mód (ha nincs is):
hosszú hétvége jó, egy long, long week end,

sok kisgyerek mind barcog majd meg rikkent,
midőn a gép megáll, s táncdalt sugárzik
a rádió, a bomb', a nő, a pázsit.

A VÉRNŐSZÓ BAROM EKSZTÁZISA

A v. b. hétkor hal meg általában;
megszokta, így hát egy rossz szava sincs.
Ha itt az óra, s billen a kilincs,
nem ő indul: magától lép a lába

a kert alatt a part felé, ahonnét
egy ugrás csak, s beér a vízbe már –
– mint messzi, nyirkosrózsaszín hasíték
az ég s a tó között a láthatár,

mint cuppantásra nyíló húsos ajkak,
melyeket rózsás felhőnyelv nyalint,
a fönn s a lenn – felsikolt, majd az égre

elbűvölő mosollyal föl kacsiint
s hanyatt merül – ring a nádszörű hajlat,
virít a vitorlák fogsorfehére.

KUKORICASZEZON

a lábasok ma milyen kezesek
s beh fröccsöntöttek a használati cikkek
a vérnősző barom eltűnődve biccent
okos fejével: végre vége lett

egész nap port töröl szelektál rámol
berendezkedik lassan odalent
olykor megáll: a zúgás mit jelent
zárttériszony még vagy már keszonmámor

letelepszik aztán és mint aki
odaért próbál kitapintani
sót és edényt (ez is jobb mint a rabkoszt)

megrágja jól a tengerit szemenkint
és forgatja csak a csupasz csövet mint
hüvelyét veszett tanácstalan falloszt

Fodor Ákos

MÉRSÉKELTÉN SZELÍD XÉNIÁK

a Soha El Nem Hangzó Kérdések-ből

Jó, tudom. Szereti. Mert hiszen a Vérség,
továbbá Biztos Pont és Csak Egy Van – hagyjuk, hagyja.
Mi fennforog, csak egyetlen kérdés még:
ROKONSZENVES-E ÖNNEK A SAJÁT ÉDESANYJA?

Jó, tudom és nem kétem, hogy tudod:
együtt töltöttük az egész napot
– de annyit most kérdezhetek talán,
hogy KÖZBEN, CSAK EGYSZER IS, GONDOLTÁL-E RÁM?

*

Jó, tudom, Ön koncertezett ma épp
– ám, mielőtt még e teremből kilép,
hadd fogalmazzam kérdésem eképp:
KÜLÖNBEN SZERETI ÖN A ZENÉT?

MOST

olyan éles és részletszegény
a jelen, mint megannyi emlék:
szép és vigasztalan.

Mint ha a szél is
múlt időben fújna, ragyogna a Hold.
Mint ha a születő csak arra törekedne,
hogy mondható legyen felőle örökre:
volt.

Székely János

A DEMOKRÁCIA ESÉLYEI

*„Minden harc útján jön létre.”
(Hérakleitosz)*

Ha valaki meg tudná mondani, hogyan élhetne meg az emberi társadalom hatalom nélkül, az elképzelhető legnagyobb jót tenné az emberiségnek.

Csak hogy ezt senki sem tudja megmondani.

Olvastam kínai állambölcseleket. Ezek a régi gondolkodók kisebb-nagyobb vidéki uralkodók (hercegek) udvarában kormányozgattak vagy vendégeskedtek, s egyetlen jó tanácsuk volt: uralkodj erkölcsösen. Csak hogy ez illúzió.

Amíg embernek ember fölött hatalma van, addig az emberközösség tényleges gyakorlatában erkölcsről szó sem lehet. A hatalom eleve egyenlőtlenség. A hatalom alap-törvénye, hogy növekedjék (mert ellenkező esetben csökken). A hatalom: lehetőség, hogy visszaéljenek vele. Miképpen lehetne tehát eljutni olyan állapotokhoz, amelyekre erkölcsi érzékünk mindig is vágyott, s amelyek kizárnák, hogy embernek ember fölött hatalma legyen?

Olyan kérdés, amelyet nem hogy megválaszolni, hanem már feltenni is lehetetlen.

Mert a társadalmat éppen a hatalmi viszonyok (a dominanciaviszonyok) strukturalják, ezek nélkül alaktalan tömeg maradna. Valamiféle hatalom nélkül egyszerűen széthullana a társadalom. Pillanatnyi hatalmi vákuum itt-ott előállhat ugyan, de tartós vagy éppen állandó vákuumot (anarchiát) az emberközösség nem visel el.

Vulgárisan szólva: rendtartó hatalom nélkül azonnal egymás torkának esnének.¹ A hatalom eszerint rendet tart, miközben több-kevesebb nyíltsággal elnyom és uralkodik. Elnyomás, uralkodás nélkül rendet sem tarthatna – hiszen ez nyilvánvaló.

Amióta az eszem tudom, mindig diktatúrákban éltem, úgyhogy alkalmam volt kitalálni a hatalom természetét. A diktatúra ugyanis a meztelen, a leplezetlen hatalom, a par excellence hatalom: a tiszta modell. Minden más hatalomtípus a felszín alatt, elleplezetlen hordozza ugyanazokat a vonásokat, amelyeket a modell tisztán mutat fel. Úgyhogy szinte már hálás lehetnék, amiért véges-végig diktatúrákban éltem, különben sohasem jutott volna eszembe elgondolkodni a hatalomról.

Mindenekelőtt arra lehetünk kíváncsiak, hogyan áll elő a hatalom, mi a genezise. Erre nézve az állatszociológia (az emlőshordák szociológiája) világosít fel. Mert hát az emberfaj, úgy tudjuk, nem más, mint a főemlősök törzsejlődésének egy különös mutációja, amely szociális keretben jött létre, s azóta is szociális keretben él. Kezdeti állapotára tehát az emlőshordák általános jellemzői érvényesek. Mért is gondolnók, hogy nyelv és tudat kialakulása előtt (az emberré válás előtt) az előemberek közösségében más erők és törvények érvényesültek, mint bármelyik állathordában? Biztosra vehetjük: az emberközösség kezdeti állapotát az emlőshordák szociológiája maradék nélkül leírja.

Az állatszociológia az emlőshordákat hierarchikus, szelektív, dinamikus szerveződésekknek írja le.

Senki se képzelje például, hogy egy hiénafalka véletlenül összeverődött, magányos hiénák egyenjogú és alaktalan tömege. (Ilyesmit csak Jean-Jacques barátunk hitt az emberi társadalomról ideologikus naivságában.) A falka organikus, funkcionális struktúra, annak szigorú és persze dinamikus szerkezete van. Az, ami megszerkeszti, ami strukturalja: a dominanciaharc.

A dominanciaharc az állatvilágban egyedek között kialakuló elkeseredett, vad, egyéni küzdelem, mondhatni párbaj, amely életre megy – de azért halálra mégsem! A kutyák között például a párbaj vesztesének van egy jellegzetes mozdulata: odakínálja a torkát a győztesnek átharapásra, mintegy letérdepel, mire a győztes valamiféle gádás alá kerül, megdermed; bármilyen elszánt volt előbb, most képtelen ártani ellenfelének.² A győztes tehát nem öli meg a vesztest, hanem csak meghódolásra s ezzel föltétlen engedelmességre kényszeríti. Mintegy rabszolgájává teszi, ahogy az ókorban az emberek között divatozott. Ezzel aztán el is dőlt az alá- és fölérendeltség kérdése,

¹ Amikor ezeket a sorokat írom, 1990. március végén, Marosvásárhelyt éppen ilyesmi zajlik.

² Szépirodalmi síkon ezt Thomas Mann írja le szépen (ÚR ÉS KUTYA).

tisztázódott, ki az úr, ki a szolga,³ egymáshoz képest ki milyen helyet foglal el a szociális hierarchiában. Mindaddig, míg a falka dinamikus egyensúlya meg nem bomlik, ez a dominanciaviszony érvényben marad.

A falka komponensei: egyedek. Ezeknek születésüktől fogva eltérő tulajdonságaik vannak: egyik erősebb vagy agresszívebb, a másik intelligensebb. Született tulajdonságaik (és talán szerzett „tapasztalataik”) folytán az egyedek már eleve egyenlőtlen eséllyel vesznek részt a dominanciaharcban. Az az egyed, amelyik tulajdonságainak összessége folytán fölénybe kerül, és sikerrel vívja meg minden dominanciaharcát, az lesz a falka vezére, annak azontúl összes társa külön-külön és együttvéve engedelmeskedni kénytelen.

Elborzasztó és csodálatos az az ábra, amelyen a falka szerkezetét, függőségi viszonyait ábrázolni szokás. A dominanciaharc abszolút győztese tehát a vezér. Őt egyetlen, kivételesen két egyed követi a rangsorban: az alvezérek s egyúttal potenciális aspiránsok. A vezér ezektől persze a legszívesebben megszabadulna, hiszen közvetlen riválisai, de nem teheti, és pedig nemcsak veleszületett gátlása folytán, hanem mert dominanciát vívtak ki a falka maradéka fölött. A következő lépcsőben olyan egyed foglal helyet, amelyik egyértelműen függ a vezértől, de már a riválisoktól (ha kettő van) nem egyértelműen függ: talán csak egyiknek, talán mindkettőnek alá van vetve. A negyedik lépcső, mondjuk, lineárisan függ a harmadiktól, de már az ötödik (amely persze szintén lineárisan függ a negyediktől) a harmadik lépcsőtől nem függ. És így tovább, sorra lefelé, a leggyengébbekig, a szukákig, a kölykokig, mindig fenntartva a lehetőséget, hogy egy olyan egyed, amelyik a falka általános rangsorában alább van, némelyik fenntebb levővel szemben azért domináns helyzetbe jusson. Egészen olyan ez az ábra, mint ha valamely előre- és visszacsatolásokra épülő logikai rendszer vázolata volna.

Elborzasztó és csodálatos – mondom –, hiszen csaknem szó szerint megegyezik azazal, amit a modern hadsereg függőségi viszonyairól Tolsztoj tudott, s azután magam is leírtam egyszer.⁴ És így alakul ki a horda tartalmi struktúrája, így alakul ki maga a horda mint organikus állatközösség, a maga hierarchikus szerkezetével.

Meg kell jegyezni most már, hogy a harcban kialakult egyensúly sohasem harmonikus.

A horda szelektív struktúra, abban „az egyednek nincsen specifikus funkcionalitása (mint az élő szervezetben a szervnek), ott minden egyed másikkal helyettesíthető, sőt szükségképp kicserélődik (hiszen halandó), úgyhogy a struktúra sosem hiányos, tényleg nincs benne nélkülözhetetlen egyed”. Éppen ezért az egyedek részéről „folytonos, örökösen megújuló, mondhatni önmagát generáló küzdelem folyik benne a domináns szerepekért; a kialakult egyensúlyt újabb aspirációk borítják fel, hogy az újonnan kialakult egyensúlyt ismét új aspirációk tegyék próbára”.⁵

Azt is meg kell jegyezni, hogy nem minden egyednek kell megvívnia éppen mind-egyik párbajt. A kölykok a meglévő hatalmi viszonylatokba születnek bele; a felnövekvő, erőben gyarapodó új aspiránst egyetlen megvívott (vagy akár csak kezdeményezett) párbaja esetleg több fokozattal juttatja előbbre a horda hierarchikus szerkezetében. De a vezérszerepet minden esetben személyes, egyéni viadalok döntenek el – itt kivétel nincsen.

³ Goethe szavaival: ki a kalapács, ki az üllő.

⁴ A NYUGATI HADTEST. Kriterion, 1985.

⁵ Megint saját szövegeimet idézem (A TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉS, 1989), hiszen mégsem fogalmazhatom újra régebbi gondolataimat, valahányszor eszembe jutnak. (Innét a szóláshasonlat: állandóan marakodnak, mint a kutyák.)

Csodálatos és rettenetes, mondom. Ráismernek-e, kedves olvasóim, azt kérдем, ráismernek-e ebben a leírásban valamire? Ne mondják ki, kérem, mire ismernek itt rá, hiszen mégiscsak borzalmas volna bevallani, hogy amire ráismertek, az éppen az emberi társadalom. Vagy legalábbis annak alapmodellje.⁶ Vagy legalábbis a *politika*, amely viszonylag nyílt, leplezetlen válfaja a társadalomban sokrétűen és leplezetten folyó dominanciaharcnak.

Ézért írtam le, s ismétlem meg most: ha a hatalom genezisére vagyunk kíváncsiak, mindenekelőtt az emlőshordák szociológiájához kell folyamodnunk. Így alakult ki tehát a hatalom az előemberek közösségében, ezt örököltük magával a szociális kerettel együtt, ebben sínylődünk most és mindaddig, amíg emlősállatok közössége leszünk.

A hatalom tehát uralmi viszony. A közösséget strukturáló dominanciaharcból következik, a társadalom hierarchikus szerkezetében kivívott pozíció fejeződik ki benne. Mindegy most már, hogy az aspiráns milyen eszközökkel vívja ki vezérszerepét. Egyik intrikával, a másik összeesküvésekkel, politikai gyilkosságokkal, államcsínyekkel, a harmadik öröklés útján vagy választási kampány során (ez még a leghumánusabb) – attól függően, hogy milyenek abban a társadalomban a játékszabályok. Az eredmény minden esetben az, hogy a dominanciaharc abszolút győztese megkapja a végrehajtó hatalmat (az elnyomás, az uralkodás jogát), amelyből alattvalói rangsor szerint részesülhetnek.

És persze megkapja a rendtartás kötelességét.

(Ezt az utóbbit mindig a legjobb tudása szerint fogja ellátni, mégpedig a saját érdekében, hiszen csak addig maradhat meg domináns szerepében, míg a hatalmi egyensúly fel nem borul. Rendtartás és hatalomgyakorlás – mondhatni egy és ugyanaz.)

Az alattvalók pedig (a társadalom összes tagja, a legalacsonyabb fokon állóktól a potenciális riválisokig) ünnepélyesen „beiktatják”, szertartásosan meghódolnak neki, ha ugyan térdre nem esnek.⁷

Miért érdemes vajon valamely emlőshordában kivívni a vezérszerepet? Miért törekszenek erre az egyedek?

Hát először is azért, mert a dominancia az egyed leghatékonyabb eszköze arra, hogy fenntartsa stabilitását és ellenálljon a szelekciónak.⁸ Az erősebb kutya... hiszen tudjuk. Azután azért, mert alávetettnek, szolgának, rabszolgának lenni nagyon rossz. A vezér senkinek sem tartozik engedelmességgel, legfeljebb a törvénynek (ha ugyan van), mindenki más engedelmességgel tartozik neki, vagy valakinek vagy sokaknak vagy éppen mindenkinek.⁹ Végül pedig azért, mert a dominancia előjogokkal, gazdagsággal, mindenféle kiváltsággal jár.

Sohasem felejttem el, évekkkel ezelőtt Lonci unokámmal kísértáltunk az állatkertbe, s leültünk egy padra a majomketrec elé. Szép, tágas ketrec volt, magas drótháló fedte be, vette körül, nem is ketrecnek, inkább kifutónak nevezném; odabent vidáman mókázta a majmok. Egy zacskó cukrot vittünk magunkkal, apró, gömbölyű „tojásucorkát”, ebből csemegéztünk ultünkben.

A gyermekek roppant szeretik etetni az állatokat, első reflexük, hogy ezzel-azzal

⁶ Tudniillik a diktatúra

⁷ Mint a kutyák.

⁸ Erről már bővebben szoltam (A TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉS).

⁹ Aszerint, hogy milyen helyet foglal el a társadalmi gúlában.

kínálják őket. Hamarosan arra lettem figyelmes, hogy Lonci unokám is cukorral kínálja a kifutóban hancúrozó népes majomcsapatot: a dróthálón keresztül bedobott nekik egy szem tojáscukorkát. Találomra dobta, így hát fel sem tűnt, hogy adományát a legnagyobb majom (egy óriási hím) kapta be. De aztán Lonci unokám újabb cukrot dobott be, s hogy, hogy nem, ez is a vezérhímnek jutott.

Ez azért már feltűnt. Kucorogtak ott, a kifutó sarkaiban, hintáztak ott a koteleken elálló fülű, nagy szemű, kedves kicsi kölykök (mintha csak plüssből készültek volna), Lonci tehát most már azokat vette célba, hogy nekik is juttasson a csemegéből. Ám jóformán még földet sem ért a cukor, máris ott termett a vezérhím, s rögtön bekapta.

Akkor Lonci unokám a következő stratagémát eszelte ki. Bedobott a dróthálón egy cukorkát a kifutó egyik szegletébe, s amikor a vezérhím fergeteges rohanással odafutott, hogy megszerezze, gyorsan bedobott egy másik cukorkát is, az ellentétes sarokba, az egyik ott kuporgó kölyök elé.

És figyeljenek, kérem, mert ez volt a legmegrendítőbb. A kölyök, akinek a cukorka úgyszólván az orra elé pottyant, s épp csak be kellett volna kapnia, ez a szegény kölyök *nem mert bekapni* a cukrot! Ott tőkölődött vele, tette-vette, forgolódott körülötte (mintha csak ügyetlen volna), míg a vezérhím, jó tizenöt-húsz méter távolságból odarohant, s habozás nélkül elvette tőle, bekapta.

Hát mondják meg, kérem. Lonci unokámnak egyetlen szem cukrot sem sikerült valamelyik kölyöknek juttatnia! Abban az egész majomhordában egyedül a vezérnek volt joga a csemegéhez. És ezt a jogát (bizonyára a várható megtorlás tudatában) akkor is tiszteletben tartották, ha könnyedén kijátszható lett volna. A jogállapot a hordában mondhatni: *interiorizáltan* érvényesül. Arról is tudok, hogy az oroszláncsalád tagjai „oroszlánjogon”, szigorú rangsor szerint részesülnek a közös zsákmányból: ha a kölyöknek már nem jut – hát nem jut. Ilyen az öskommunizmus. Nem is értem, az efféle közösségekben hogyan nem halnak éhen a kölykök.

Azonkívül, hogy az egyén stabilitását, sőt egész életvonalát (esetleg örökletesen is) biztosítja, azonkívül, hogy felment mindenféle alávetettségtől, stressztől, frusztrációtól, mindezekon kívül tehát még mi a hatalom előnye az egyedre nézve? Miért kívánatos, micsoda az?

A hatalom az elosztás monopóliuma.¹⁰

Rendben van, mondhatná bárki, ez csakugyan így lehet az állatfalkákban, de hát az emberi társadalom sok ezer éves múltra néz vissza, annak már kultúrája van, erkölcsi, gazdasági tartalékai vannak, abban már nem az állati mikroközösségek törvénye, nem az ökológus érvényesül. Amikor mi hatalomról beszélünk, réges-rég az államhatalmat értjük ezen.

Így van, csak nincs így. Az államhatalom legmélyebb alapjaiban igenis szintén az emlőshordák törvényei szerint szerveződik meg.

De mert nem szeretek kinyilatkoztatásos alapon, *ex cathedra* beszélni, vettem a csekély fáradságot, s utánanéztem az államhatalom eredetének.

Példánk Egyiptom.

Tudják, kérem, az úgy volt, hogy Egyiptomot eredetileg nem lakták emberek – kőkorbeli lelet a Nílus völgyéből máig sem került elő. Mit is kerestek volna ott, hiszen nem ismerték a földművelést. A Szahara ellenben egyetlen óriási savanna volt, dús füvel, majomkenyérfaakkal, ernyőakáciakkal és persze elképzelhetetlenül bő vadálló-

¹⁰ A javak és a jogok elosztására egyformán gondolok itt.

mánnyal; ott virult, tenyészett évezredek óta a maga hibátlan ökológiai egyensúlyában – és számos vadászklán kóborolt rajta. A vadbőség következtében ezek jól meg tudtak élni, népességük szakadatlanul növekedett. De egyszer csak, ki tudja, miért, talán a jégkorszakkal összefüggő éghajlatváltozás miatt, talán azért, mert a szaporodó vadász-törzsek áttértek a pásztorkodásra, és túlságosan is lelegettették (mint manapság a Szaheli övezetet) – talán csak egyik okból, talán mind a kettőből, a szavanna egyszer csak elkezdett sivatagosodni. Eltűnt róla a fű, kikezdte az erózió, a hajdani vadászparadicsom helyét homoksivatag, kősvivatag foglalta el. A Szahara vadászklánjai tehát mindinkább leszorultak a folyóvölgyekbe. De az általánossá váló szárazság folytán lassan a folyók is elapadtak, puszta folyómedrek (vádik) maradtak utánuk: a vadásztörzseknek végképp elsorvadt az életerük – ki tudja, mi lett velük, talán kivesztek, talán sivataglakó beduinokká változtak át.

Nem így a Nílus völgyében! Azok a vadásztörzsek, amelyek nagy szerencséjükre oda szorultak le a terjeszkedő ínség elől, egykönnyen biztosíthatták a stabilitásuk. Tudniillik áttértek a földművelésre. A bőséges trópusi csapadékot s abban a mérhetetlen mennyiségű szerves anyagot (trágyát) menetrendszerűen szállító Nílus lett aztán a természeti alapja az élelmet is tartalékolni tudó fejlett földművelésnek, civilizációnak, magaskultúrának, magának az egyiptomi államalakulatnak.

Ezek az előzmények.

Az állam kialakulása pedig a következőképpen ment végbe.

A Szaharában vándorló vadásztörzsek életét totemisztikus, animisztikus kultúra szabályozta; mindegyik klánnak totemállata volt, azzal azonosult mágikusan, attól eredeztette magát. Az egyik klánnak a sólyom, a másiknak a sakál, a hiéna, a harmadiknak a kígyó volt a totemje. Érdeemes odafigyelni: mind csupa szavannai, sivatagi állat, véletlenül sem fordul elő közöttük víziló vagy krokodil. Az, hogy a Nílus-völgy faunája a torzsi totemállatok között egyáltalán nincs képviselve, cáfolhatatlanul bizonyítja a törzsek szaharai eredetét.

Maguknak a vadásztörzseknek pedig természetesen ugyanolyan dominanciaharcban kialakult hierarchikus szerkezetük volt, amilyent az előbb, az emlőshordák kapcsán leírtam. Leszorultak tehát a Nílus völgyébe, áttértek a földművelésre.¹¹ És ahogy levonultak, s elkezdtek ott gyarapodni, máris megindult közöttük a dominanciaharc – jól jegyezzük meg: most már a törzsek között! Nem tudni pontosan, milyen eszközökkel vívták meg dominanciaharcuk, nyilván fegyverrel, de ez nem bizonyos. Az amerikai indián vadásztörzsek között például a kölcsönös megvendégelés (a potlash) döntötte el a dominanciaviszonyokat. Az a törzs, amelyiknek többször és jobban sikerült megvendégelnie a rivális törzset – talán mert nagyobb területe, ügyesebb vadászai voltak –, jogot szerzett a rivális klán totemállatának (mint törzsi jelvénynek) a használatára. Tehát mondjuk a sólyom nemzetség a sakált is bevonta panteonjába, s ily módon kisajátítva az „istent”, dominanciát szerzett a sakál nemzetség fölött.

Nem tudom, mondom, milyen eszközzel vívták meg az egyiptomi klánok egymás között a dominanciaharcuk, biztos azonban, hogy az a nemzetség, amelyiknek sorra, egymás után a legtöbb totemállatot sikerült bevonnia panteonjába, s ekként növekvő ereje folytán végül az összes bevonta, az lett Egyiptom uralkodó törzse. Nem is jól mondom. Előbb hatalmi góccok alakultak ki így; a hatalom a maga általános törvénye szerint kettősen polarizálódott, s azután ezek a centrumok rivalizáltak tovább, dön-

¹¹ A városi civilizációk kialakulásának minden esetben földművelés a feltétele, ezt mondani sem kell

tötték el végül a harcot. Hiszen tudjuk is, hogy Egyiptomban két királyság alakult ki (Alsó- és Felső-Egyiptom), úgyhogy egyik felének fegyverrel kellett meghódítania a másik felét.

Az abszolút győztes törzs domináns helyzete alakította ki aztán az egységes államhatalmat. Az egyiptomi (és minden más) államszervezet tehát egyetlen domináns törzs „jogara alatt” alakult ki, nem pedig szabad társulás útján, ahogy jogászok és ideológusok még mindig hiszik.¹²

A domináns törzs dominánsa (vezére) lett aztán Egyiptom földjén az uralkodó.

Mi erre a bizonyíték? Éppen a fáraó hatalmi jelvényei. Ahogy a domináns törzs rendre, egymás után begyűjtötte magának a törzsi totemeket, akképpen viselhetett egyre több hatalmi jelvényt a dominánsok dominánsa, míg végül az egész panteont kisajátíthatta. És viselte fején Alsó- és Felső-Egyiptom kettős koronáját, és hordott magán isten-királyi ornátusában sólymot, ureuszkígyót, skarabeuszt, sakál- sőt hiénafarkat – megannyi törzsi totemet –, amelyek ezentúl az egységes államhatalom szimbólumai lettek.

Ekként keletkezett Egyiptomban az állam.¹³

Hát látják, kérem, hogy az emberközösség hatalmi struktúráját a dominanciaharc hozza létre, pontosan úgy hozza létre a dominanciaharc az államhatalmat is. Egészen mindegy, hogy egyedekről vagy törzsekről van-e szó: a társadalom szerveződését egyazon törvény, a dominanciátörvény generálja. (Ugyanez generálja korunkban az államok közötti elszánt versengést a világalomért, a maga törvényszerű kettős polarizáltságával.)

„Tudnunk kell, hogy a harc általános; az igazság harc; és minden harcból és szükségből születik.” „A harc mindennek az atyja és mindennek a királya... egyeseket szolgálkává, másokat szabadokká tesz.”

Nem tudom, miért ne mondhatnók ki az igazat, ha kétezeröttszáz évvel ezelőtt Hérakleitosz már kimondhatta, ha a GILGAMES-eposz már ötezer évvel ezelőtt kimondhatta.

A dominanciaelv a társadalom alapelve. Az emberi társadalomban bármiféle egység, rend, szervezet, szerveződés dominanciával hozható létre, másképp sehogy. En ezt a tételt szépirodalmi munkáimban már többször leírtam, de senki sem hiszi, kivált a politikusok nem, akiknek pedig foglalkozásuknál fogva mindig is tudniuk kellett.

Rendben van, mondhatná megint valaki: klánokra, törzsekre, ókori birodalmakra mindez talán tényleg érvényes; talán csakugyan így jött létre egykor a társadalom meg az állam. De azóta sok ezer év telt el, feltaláltuk a „haladást”, s ma már ott tartunk, hogy az emberiség jelentős része emberszabású demokráciákban él. Az én velejéig pesz szimista társadalomképemet csakis az indokolhatja, hogy véges-végig embertelen diktatúrákban éltem – mondhatná valaki.

Hát akkor tekintsük talán át, milyen a manapság működő demokráciák szerkezete.

A „demokrácia” terminus szótári jelentése: népuralom. A demokrácia attól demokrácia, hogy abban a nép uralkodik. Az „uralkodás” szó azonban viszonyt fejez ki; aki uralkodik, az ugyebár *valakin* uralkodik. Kezdetben nyilván az arisztokrácián uralkodott, de kicsodán uralkodik ma, a modern demokráciákban a nép? Ha máson nem, nyilván magamagán. A demokrácia eszerint a nép önkormányzó, önadminisztráló,

¹² Mondják, a svájci államszövetség kivétel. Szerencsés állam.

¹³ Idevonatkozó ismereteim forrása: Moret-Davy: DES CLANS AUX EMPIRES. Paris, La Renaissance du livre.

mondhatnám *önuralmi* szervezete, olyan társadalom, amelyet immár nem a dominanciaharc, hanem a „népakarat” szervez szociális egészé.

Most már nem azon kell itt nevetnünk, ami a nép *önuralmával*¹⁴ kapcsolatban kicsúszott a tollam alól – bár hiszen az is fogalmi ellentmondást leplez le. Még csak azon sem, hogy maga a „nép” szó századunkban már merő neveltség. Aki a felbomlott nép, az atomizálódott tömeg korában még népről beszél, az minden bizonnyal manipulálni akar. Mégsem ezen kell itt nevetnünk, hanem a „népakarat” kifejezésen. Mintha bizony nem az volna jellemző mai szociális szervezetünk minden egyes tagjára (az egész felbomlott népre), hogy a legkülönbözőbb érdekek, hitek, meggyőződések differenciálják az akaratát, s úgyszólván annyiféle az akaratuk, ahányan vannak!

Hát persze a mai demokraták nem is ilyesmit értenek népakaraton. A többség opcióját értik ezen. Adódnak különböző elképzelések a társadalmi mozgás lehetséges irányairól, ezek közül a „népnek” választania kell, s amelyik irányzat mellett dönt, az lesz azontúl az önmagán uralkodó „nép” akarat.

Milyen irányzatok közt választja a lakosság? Micsodák ezek az irányzatok?

Különböző politikai pártok programjai.

A következő két kérdés tehát: 1. Micsodák maguk a politikai pártok? 2. Milyen programjuk lehet?

1. A pártok: politikai szervezetek, érdekszövetségek, amelyek a népakarat képviselőjére pályáznak, s ezen az úton próbálják elérni társadalmi-politikai céljaikat. Mi a céljuk? Hát persze ez is meg az is, de mindenekelőtt a végrehajtó hatalom megszerzése. (Enélkül ugyanis egyéb céljaikat sem érhetik el.)

Képzelnék el, kérem, mondjuk, öt embert. Ha ezek közül kettő bármilyen ürügyön szövetkezik (míg a többiek nem szövetkeznek), ugye nem is kétséges, hogy uralkodni fognak a többiekben. Képzelnék el ezer embert. Ha ezek közül csak ötven szövetkezik (míg a többiek nem szövetkeznek), ugye, kiváltságosak lesznek, akadály nélkül érvényesíthetik uralmi igényüket. Képzelnék el egy egész társadalmat. Ha ennek egy csekély töredéke szövetkezik (míg a többiek nem), ez a töredék, ugye, domináns helyzetet vívhat ki magának, akadály nélkül uralkodik majd abban a társadalomban.

Ilyen érdekszövetségek a pártok.

A népakaratra, annak képviselőjére hivatkozó politikai szervezetek nemhogy kiiktatnák a dominanciaharcot a társadalom életéből, hanem éppenséggel eszközei annak. Nemcsak hatékony, hanem a leghatékonyabb („kollektív”) eszközei. Mondjuk ki világosan: nyílt összeesküvések ezek a hatalom megszerzésére azok fölött, akik nem szövetkeztek. Mi, akik sokáig éltünk egypártrendszerben, nagyon jól tudjuk, milyen célt szolgál egy politikai párt.

De hát a demokráciára épp az jellemző, hogy több irányzat, több párt működik benne, ezek versengenek a népakarat képviselőjéért (a végrehajtó hataloméért). Amelyik párt netán diktatórikusan visszaél megszerzett hatalmával, azt a következő választásokon egyszerűen elsöpri a „népakarat”.¹⁵ A pártok így mintegy korlátozzák, ellenőrzik is egymást. Ez a demokrácia elmélete.

Képzelnék el, kérem, mondjuk ezer embert. Ezek közül ötven ilyen, ötven olyan, ötven meg amolyan ürügyön szövetkezik. Közvetlen céljuk tulajdonképpen a hata-

¹⁴ A kifejezés Mandics György–M. Veress Zsuzsanna leleménye.

¹⁵ Olyasmi is előfordulhat persze, hogy a hatalmon levő párt csak akkor rendez új választásokat, ha már biztosra megy (Hitler) – vagy nem is rendez soha szabad választást (kommunizmus).

lom, ám a hatalmat adott helyzetben már nem egyszerűen a szövetség erejével, hanem harcban, egymás ellen kell kivívniuk. Megkérdendhető most már a fennmaradó nyolcszázötven ember (aki nem szövetségese), hogy milyen jogon óhajtanak uralkodni rajta (persze: az erősebb jogán), milyen címen marakodnak fölőtte az uralomért – mégsem kérdezi meg. Mert a három párt, amelynek homlokegyenest ellenkeznek az érdekei (mindegyik magának akarja megszerezni az államhatalmat), egyetlen vonatkozásban azért közös nevezőn van. Abban, hogy jogos a harcuk, hogy valamelyiknek uralkodnia kell majd a többiekén. Összeülnek tehát, és *legalizálják egymást*; törvényesítik azt, ami a népuralom (illuzórikus) definíciója szerint eleve törvénytelen – tudnillik a csoporturalmat. Intézményesítik is a megegyezésük: parlamentarizmusnak nevezik el.

A nyolcszázötven embernek (a népnek) pedig választást kínálnak: döntse el szabadon, melyiket veszi nyakába a három versengő érdekszövetség közül, melyik uralkodjék rajta, melyiknek hódoljon majd meg.

Mihelyt pedig eljönnek az új választások, s kitűnik, hogy a „népnek” az egyik párt uralmából már elege volt – mi mást tehetne? –, a másikat kénytelen választani.

A „nép” tehát sohasem arról dönt, hogy uralkodjanak-e rajta egyáltalán, hanem csak arról, hogy melyik érdekszövetség uralkodjék rajta.

Mindezt pedig politikai szabadságnak (a választás szabadságának) nevezik el.

Hát látják, kérem, ilyen egyszerű ez a dolog.

A dominancia a társadalom életéből nem iktatható ki.

Ha a pártok hatalomra törő érdekszövetségeik, akkor a parlamentáris demokrácia a hatalmi harc különleges „kollektív” formája, amely azért ugyanúgy meghatározza a társadalom szerkezetét, mint a meztelen dominanciaharc. A szociális struktúra a demokráciában éppolyan hierarchikus, mint az emlőshordában. Aki mást mond: csal vagy csalódik.

Más szóval a politikai pártok, miközben szabad választást kínálnak, egyúttal kész tények elé is állítják a társadalmat, hogy ti. nincs más megoldás: közülük valamelyiket választani *kell*. Valamelyiknek a hatalmát instaurálni *kell*. Az új dominánsnak meg *kell* hódolni, a hatalmi struktúrát meg *kell* őrizni, még ha a dinamikus egyensúly közben felborult is.¹⁶ A demokratikus hatalmi struktúra épp csak annyiban különbözik bármelyik másiktól, hogy a dominanciaharcot más eszközökkel vívják, más játékszabályok szerint döntenek el. Ezért mondhatjuk: a demokrácia vagy manipulatív ideológia, vagy illúzió. Az emberi társadalom mindig hierarchikus szerkezetű; szervező elve mindig a (nyílt vagy demokratikusan leplezett) dominanciaharc.

És hányféle válfaja van még az elleplezésnek! Amiként a hatalom gazdagsággal jár, azonképpen jár a gazdagság hatalommal. Senki sem hiteti el velem, hogy – noha mindkettőnek csak egyetlen szavazata van – azért Rothschild¹⁷ meg a földszegény költő nem állnak a társadalmi hierarchia nagyon különböző fokain! Hogy tehát *nincsenek* ilyen lépcsőfokok. Ha pedig vannak, ha a gazdagság hatalommal jár, s ráadásul még örökíthető is, senki sem hiteti el velem, hogy bármely demokratikus társadalomban valódi esélyegyenlőség érvényesülhet. Legfeljebb kisebb egyenlőtlenség! Mert a de-

¹⁶ Hogy a hatalmi egyensúly erőszakos (forradalmi) megbomlása után miként megy végbe a hatalom újrafelosztása, arra nézve lásd a francia forradalom történetét

¹⁷ Francis Jammes meg Ady Endre juttatta épp őt eszembe.

mokrácia *gazdag* államok privilégiuma, ott a javakból (s így persze a jogokból is) viszonylag mindenkinek elegendő jut¹⁸ – ezért nem tud klasszikus demokrácia lenni például Dél-Amerikában vagy Kelet-Európában. Nem: reális esélyegyenlőség nem lehetséges, ez csak vágyalom, leplezés, kódosítás, ideológia, illúzió.

És akkor még az információ hatalmáról nem is beszéltem. Arról a dominanciáról, amelyet az információ monopóliuma biztosít csoportoknak vagy egyedeknek. És ezer más formájáról az egyenlőtlenségnek, amelynek felszámolását a nagy francia forradalom olyan felelőtlenül ígérte meg.

Leszögezhetjük tehát, hogy a politikai pártok nem a társadalmi egyenlőség eszközei, hanem éppen az egyenlőtlenségei, az uralkodáséi, a hataloméi; a demokratikus társadalom éppúgy hierarchikus szerkezetű, mint bármelyik másik.

2. Kérdésünk másik fele: milyen jogcímen akarják megszerezni a hatalmat a politikai pártok? Milyen választható mozgásirányt tűznek ki a társadalomnak?

Minden politikai párt azon a jogcímen akar uralkodni, hogy tulajdonképpen csak vezetni akar. Ahogy mondani szokták: „hajlandó vállalni a kormányzás felelősségét” (a demokráciának humora van). Vezetni pedig minden párt azon a jogcímen óhajt, hogy ő a népakarat képviselője. Így hát saját tényleges hatalmi céljai mellett általános társadalmi célt is kénytelen javasolni azoknak, akik nem szövetkeztek, különben sohasem sikerül megnyernie voksaikat.

Ezért a hatalomra törő politikai érdekszövetségek programokat dolgoznak ki (vagy vesznek kölcsön, vagy örökölnek) – ezek többé-kevésbé megalapozott társadalmi elméletek. Minden társadalmi elmélet azzal az igénnyel lép fel, hogy pontosan ismeri a társadalom szerkezetét, törvényeit, mozgásirányát, kívánatos (és elérhető) állapotát, sőt az utat is ismeri, amelyen ez a kívánatos cél elérhető. A társadalmi elméletek eszerint utópiák. A pártprogramok: utópiák. A politikai pártok utópiákkal kecsegtetik azokat, akik nem szövetkeztek, hogy ily módon megnyerjék őket, és (közösen kialakított játékszabályaik szerint) kivívják, elfogadtassák az uralmukat.

Értsük meg jobban. A politikai pártok azzal az igénnyel lépnek fel, hogy biztosan tudják, „mi a teendő”, mi a „közjó”, mi a társadalom egyetlen javasolható mozgásiránya – ilyen jogcímen aspirálnak a hatalomra. E nélkül a biztos tudás nélkül hogyan is vállalhatnák a „kormányzás felelősségét”? De aki azt hiszi, hogy mindezt biztosan tudja, az nem lehet más, csak tudatlan. Minél jobban véli tudni, annál tudatlanabb. Mert a társadalmi mozgást (rövid távon) lehet ugyan prognosztizálni, kellő erővel a legostobább politikai célt is el lehet ugyan érni, de a *történelem* mozgásirányát nem lehet kijelölni. Annak a mozgása ugyanis *nem* célirányos. Marx ide, Hegel oda: a történelemnek nincs célja.¹⁹ Az emberi cselekedetekben szükségképp érvényesül, a történelemben azonban sohasem érvényesülhet finalitás.

Összefoglalva tehát:

1. A politikai pártok hatalomra törő érdekszövetségek, a dominanciaharc hatékony, kollektív eszközei.

2. A pártprogramok pusztán ürügyek, a hatalmi aspiráció illuzorikus ürügyei, afféle manipulatív próféciák.

*

¹⁸ A javak és a jogok korrelációjára nézve lásd a vezérhím viselkedését a majomhordóban.

¹⁹ A történelemnek azért nincs célja, mert nincs tudata (lásd: **HÁROM ALAPELV**).

A demokrácia – per definitionem – azzal a megtévesztő ígérettel lép fel, hogy megvalósítja a nép önuralmát, kiiktatja a társadalomból az emlőshordák mindenkori szervező elvét, s ily módon megszünteti az emberközösség hierarchikus szerkezetét. Ezeknek helyére (egységes népakaratként) saját demokratikus jelszavait, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” ideologikus jelszavait iktatja be. Ezek strukturálnák tehát ezentúl a társadalmat, ezek generálnák a szerkezetét. A demokrácia így jelszavakkal, erkölcsi elvekkel helyettesítené a természeti törvényt; nincsen fogalma a „természeti”, illetve „erkölcsi” tényleges mivoltáról, ellentétes irányú működéséről, reális viszonyáról. A demokrácia nem olvasta Racine-t.

Micsoda tehát a demokrácia úgy egészében? Éppen olyasmi, mint bármelyik pártprogram külön-külön, mint akár a kommunizmus – tudniillik szintén csak *utópia*. Régóta ismert, szigorú, egyetemes (természeti) törvényt helyezne hatályon kívül. A törvény azonban azért törvény, hogy érvényesüljön. Ha nyíltan nem tud, hát kerülő úton, elleplezetten fog érvényesülni. S tényleg: mind e demokratikus bonyodalom csak arra való, hogy valamelyik politikai érdekszövetség a maga számára minél „indokoltabban” szerezzé meg.

Mindent összevéve a demokráciában nem a nép, hanem egy érdekszövetség uralkodik.

(Kicsodán? Magán a „népen”.)

A népuralom a csoporturalom fedőneve.

De minthogy a dominanciátörvény a pártokon *belül* is szükségképp érvényesül, a „népuralmat” végeredményben az egymást váltogató pártvezérek (és a mögöttük állók) uralmának kell tekintenünk.

Szabadság, egyenlőség, testvériség: üres, beválthatatlan ígéretek! A hierarchikus szerkezetű emberi társadalomban ilyesmi nem lehetséges. Ha mindezek helyett legalább megbízható jogrendszerük van, már annak is örülhetünk.

A modern demokráciában éppúgy hatalma van embernek ember felett, mint bármely más társadalomban. Legfeljebb más eszközökkel kivívott, nem olyan nyílt, nem olyan durva – mondhatni polgárjogokkal enyhített hatalma! A demokrácia, mihelyt eljönne, éppúgy kielégítetlenül hagyná erkölcsi érzékünket, mint bármilyen más uralom. Ha a felszín alá, a mélyére nézünk, a demokráciában is ugyanazt a hatalmi struktúrát találjuk, amelyik az emlőshordákban vagy a diktatúrákban csupaszon, modellértékűen jelentkezik.

(Innét adódik aztán a demokrácia mindenkori rossz lelkiismerete. Mindig számon kérhetők rajta a jelszavai, beválthatatlan ígéretei; úgyszólván zsarolható tulajdon elveivel. Amiből viszont a demokrácia egyetlen igazi előnye következik. Szüksége van polgárjogokra; nem nőhet át tartós zsarnokságba, intézményesített jogtalanságba *anélkül*, hogy végképp feladja, jóvátehetetlenül leleplezze magát. A modern demokrácia olyan leplezett uralom, amely mindaddig szemben fog állni a leplezetlen uralommal, amíg csak teheti.)

Hát ilyennek látom a mai demokrácia működését és esélyeit, kedves, demokrata uraim, ilyen szélsőséges véleményem alakult ki téves és megtévesztő s ráadásul nem is egészen önzetlen nézeteikről.

De mert az, amit önök javasolnak, még mindig sokkal jobb, mint a póre diktatúrák, amelyekben mostanig éltem (s amelyektől tovább is félek) – én önöknek drukkolok mégis.

Marosvásárhely, 1990. április 7.

Orbán Ottó

KÉT SZÓ KÖZÖTT, A RÉSEN

Mándy Ivánnak

hozzám is elhozták ugyanazt az ívet
 (hozzám is egy szakadt hadaró madárszerű nő)
 nincs ott a nevem az aláírók közt
 számít-e más
 nem

na persze ez minden valóban hatékony mozgalom módszere
 a nagy világvallásoktól a kis helyi puccsokig
 örülettel az örület ellen azaz
 barátaim most tegyünk félre mindent
 koncentráljunk az ügyre

rossz összeesküvő lennék mert rossz szervező vagyok
 amellet szórakozott illetve az emlékezetem szeszélyes
 emlékszem minden kép minden részletére
 de az időpontokra és a számokra nem
 életveszélybe sodornám azt aki rám bízna az életét

az én esélyem a vers ehhez értek
 majd bolond leszek más terepet választani
 ahol kicszelezhető műkedvelő vagyok
 a szófaragás tisztos kisipar
 s tudom hogy kell becsülettel gyakorolnom a mesterségemet ahhoz
 hogy hírvivőnek választhasson a sors ha úgy akarja
 ha a híreknek nincs más útja
 csak a csontjainkra rohadt viharkabát zsebe
 és abban a bűzölgő notesz
 és abban a megmunkált szavak
 és bennük rejtőzve a láthatatlan szellem
 mely ronggyá veri a Wehrmacht verhetetlenek hitt hadosztályait

hibátlan okfejtés amíg választhatjuk a verset
 s van műhelyünk amit védjünk és béke van
 de ha két szó között a résen
 (most rakja el az ázott-veréb-frizurájú nő az ívet)
 befújja Auschwitz és a Gulag vaskályhájának füstjét a szél
 s mi ott állunk meztelenül a bőrünket sikáló ragyogásban
 a föltámadás vagoncsikorgástól hangos *appelén*
 minden jelentéktelennek gondolt hétköznapi becstelenség
 föltundóköl rajtunk mint izzó anyajegy

Nyíri Kristóf

TÖRTÉNETI TUDAT AZ INFORMÁCIÓ KORÁBAN

Napjaink mindennapi eszmevilágában s a modern elméleti gondolkodásban egyaránt uralkodó amaz – expliciten többnyire nem megfogalmazott – föltételezés, hogy nincsen ép társadalom valamiféle történeti emlékezet nélkül; hogy a társadalom normális jelenéhez hozzátartozik múltjának tudata; hogy közös emlékek híján a társadalom mintegy szétesne, tagjai között nem állna fenn szolidaritás.¹ Ezzel a föltételezéssel ütközik az a mondhatni posztmodern felfogás, mely szerint a társadalmat nem különös tudattartalmak – tehát mondjuk nem is a közös múlt tudata – tartják össze, hanem egyáltalán a tagjai közötti közlés-kozeledés, az áruk, szolgáltatások és kivált az információk cseréje. A társadalom: kommunikációs közösség,² ahol is a kommunikáció keretének a múlt dimenzióját nem föltétlenül kell tartalmaznia. S éppen az információ kibontakozóban lévő korszakával, az elektronikus, audiovizuális, komputer irányította kommunikáció korával kapcsolatban állítják egyre gyakrabban, hogy az *nem* szorul a mondott dimenzióra. Ezt az állítást szeretném valamelyest közelebről megvizsgálni. Előbb azonban az emberi kommunikáció technológiájának *korábbi* szakaszait veszem röviden szemügyre.

A társadalmi tudás megőrzésének és átadásának története – a kommunikáció technológiájának története – négy nagy szakaszra osztható,³ úgymint *először* az elsődleges szóbeliség, *másodszor* az írásbeliség, *harmadszor* a könyvnyomtatás és *negyedszer* az ún. másodlagos szóbeliség, illetve az elektronikus információfeldolgozás szakaszára. Először szóbelinek mondjuk azt a kultúrát, melyben az írás technikája még egyáltalán nem vagy csak egészen kezdetleges módon játszik szerepet mint emlékeztetmasz, *aide-mémoire* – mondjuk az inka csomóírás. Az elsődlegesen szóbeli kultúrában a szó kizárólag mondott és hallott; a társadalmi tudás könnyen memorizálható formulákban, autoritatív szövegek állandó ismétlése, *áthagyományozás* által rögzül. A hagyomány funkciójából adódik, hogy igazságtartalma nem vonható kétségbe – hiszen a kétely a közönségnek, a hallgatónak éppen azt a teljes odaadását rombolná szét, amely nélkül a hallottak bevétele csak hiányosan mehetne végbe. A közvetített szöveg kétségbevonhatatlanságát a *nemzedékről nemzedékre történő változatlan továbbadásnak*, sőt a végső soron *isteni eredetnek* a fikciója törvényesíti, s az ünnepevényesség és ritualitás elemei teszik hangsúlyossá.⁴ Valójában azonban a hagyomány *változatlan* továbbadása merőben *diszfunkcionális* volna – illetve adott esetben ténylegesen az –, hiszen az ilyen továbbadás a társadalomnak új körülményekhez való alkalmazkodóképességét nehezítené, illetve nehezíti meg. Ha a hagyománynak, vagyis az orális tudásmegőrzésnek és -közvetítésnek a flexibilitását bizonyos körülmények – részleges-kezdetleges átírás valamely prealfabeikus jelrendszerbe, egy merev művelődési elit uralma – lényegesen csökkentük, úgy egyfajta kognitív vakság lép föl az esetleg *változó* jelennel szemben, vakság, mely végül az adott kultúra hanyatlásához vezet.⁵ A *funkcionális* hagyomány ehhez képest önszabályozó intézmény: tartalmában a jelenhez alkalmazkodik.⁶ Ez azonban azt is jelenté, hogy a hagyomány nem közvetítheti a múltnak a mi értelme-

zésünkben vett objektív képét, sőt történelmi múltat mint olyat egyáltalán nem ismer. Eric Havelock úgy fogalmaz, hogy „*a jelen tradíció felöleli a múltat s a várakozások szerint a jövőt is: a nyelvezet, melyben e három periódus bemutatásra kerül, azonosságukat jelzi, nem pedig különbségüket*”.⁷ Az individuum az írásbeliség előtti társadalom viszonyai közepette, írja klasszikus tanulmányában Jack Goody és Ian Watt, „*a múltat szinte kizárólag a jelen szempontjából látja...*”.⁸ A hagyományos tudás történetetlen, a múlttal szemben vak.

Ehhez képest az írásbeliség – az a technológia, amely először teszi lehetővé a kimondott szó rögzítését, különböző szövegek egybevetését, a kijelentések időbeliségének, azonosságuk, illetve különbözőségük kérdésének fölvetését – az ellentmondás és a koherencia eszméjéhez, kritikus-racionális gondolkodáshoz vezet. Az írásbeliség keletkezése s kivált az alfabetikus görög írás kialakulása tette első ízben lehetővé a kimondott gondolat pontos, *tárgyasított* képviselését, s teremtette meg ezzel a megismerő én ama távolságát önnön tudati tartalmihoz, ama szellemi teret, melyben a fogalmiság s a reflexió egyáltalán kibontakozhat. Csak az írás által válik el legenda és tény, mítosz és megismerés, alakulnak ki a történelmi érzéknek s a történelmi távolság érzékelésének kezdetei. A szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés ismeretfilozófiai szemszögből föltétlenül döntő lépés, mellyel, az 1960-as évek óta, rohamosan gyarapodó irodalom foglalkozik. De már Oswald Spenglernél fölmerül a gondolat, hogy az írás „*egészen új beszédmód*”, és „*az emberi tudati viszonyok teljes megváltozását*” jelenti, amennyiben „*megszabadul a jelen kényszerétől*”. „*A beszéd és a hallás*”, írja Spengler, „*csak közelségben s a jelenben megy végbe... Az írás a messziség nagy szimbóluma, tehát nem csak a tágasságé-lóvolságé, hanem úgyszintén s mindenekelőtt a tartamé.*”⁹

Ezen új tudat teljes kibontása ugyanakkor a könyvnyomtatás korszakára vár. A kéziratok kora még túlnyomóan szóbeli; az írott szöveg nehézkesen állítható elő, és drágán szerezhető be, s inkább az orális kommunikáció végpontját és mindenkori új kezdetét jelenti, nem pedig helyére lép annak. Ha tehát nemcsak az európai középkorra, hanem a korai újkorra is jellemző, hogy – miként Reinhart Koselleck írja – „*a nemzedéki egység mélyéből*” élt,¹⁰ úgy ez nemcsak a kiszámíthatatlan történelmi események tapasztalatának s a gyökeres technikai változásoknak Koselleck által fölemlített hiányából adódik, hanem mindenekelőtt ama kommunikációs technológiából, ti. a (végéhez közeledő) kéziratkulturából s a korai könyvnyomtatásból,¹¹ mely a tanulási folyamaton belül *nem tette lehetővé a nemzedékek elválását.*¹²

Ehhez képest a tipográfia korszaka nemcsak az önálló művelődés lehetőségét teremti meg, hanem a könyvek, a megbízható-azonos textusok gazdagságával, standardizált időrendjeivel és természeti-földrajzi osztályozásaival az egységes tudomány s egyáltalán a kumulatív-kritikai tudás, a haladás eszméje s a modern történelmi tudat lehetőségét is. Mint Elizabeth Eisenstein *THE PRINTING PRESS AS AN AGENT OF CHANGE: COMMUNICATIONS AND CULTURAL TRANSFORMATIONS IN EARLY-MODERN EUROPE* című könyvében megállapítja: „*Nyilvánvaló, hogy a gazdagabban megrakott könyvespolcok megnövekedett lehetőséget kínáltak különböző szövegek tanulmányozására és összehasonlítására. Már azáltal, hogy több szétszórt adatot tettek hozzáférhetővé, hogy megnövelték az arisztotelészi, alexandriai és arab szövegek kibocsátását, a nyomdászok ösztönözték ezen adatok rendszerezését. Némely középkori partvonaltérkép már régóta pontosabb volt, mint számos antik megfelelője, ám kevesen pillanthatták meg akár ezt, akár azt. Amiként különböző régiókból és korszakokból származó térképek kapcsolatba kerültek egymással az atlaszok kiadási munkálatai során, akként kerültek össze tudós szövegek bizonyos orvosok és csillagászok könyvtáraiban. Az ellentmondások*

láthatóbbá váltak; az eltérő hagyományokat nehezebb lett összeegyeztetni... Mielőtt számot próbálnánk adni a haladás »eszméjéről«, jobban tesszük, ha alaposabban megszemléljük azt a másolási folyamatot, amely nemcsak javított kiadások sorát tette lehetővé, de a rögzített adatok állandó felhalmozását is. Mert úgy látszik, hogy a folyamatos változást az állandóság indította el. A réginek megőrzésével... kezdetét vette az újnak tradíciója... a kommunikációs váltás évszázaddal vagy többel előzi meg... a modern történelmi tudat kibontakozását... A múlt nem kerülhetett rögzített távolságba, ameddig az egyöntetű tér- és időbeli keret nem épült fel.¹³

A történelmi tudat – annak világos tudata, hogy a múlt a máttól lényegileg különbözik – magában foglalja, Gadamer szavaival, „a jelennek minden történelmi hagyománytól való elvi távolságát”;¹⁴ ez a tudat ugyanakkor alapvető (nyilvánvalóan: túlzott) szkepszist jelent bármiféle történelmi tapasztalat hasznosíthatóságát illetően is. A történelmi tudatnak és a haladás eszméjének kialakulását Koselleck, kinek klasszikus elemzéseire itt valamelyest részletesebben kell hivatkoznom, ezzel a képlettel jellemzi: „a tapasztalattér határai és a várakozáshorizont elválának egymástól”. „Csaknem szabállyá válik”, írja, „hogy az összes eddigi tapasztalat sem zárhatja ki a jövő másneműségét.”¹⁵ Koselleck a francia forradalom egyik kortársát idézi, aki szerint amaz esemény „a világ számára olyan tünemény volt, mely minden historiai bölcsességből gúnyt űzni látszott, s naponta új jelenségek fejlődtek belőle, amelyekre vonatkozóan a történelem egyre kevésbé hagyta magát faggatni”.¹⁶ „Az áthagyományozott történelmi tapasztalatot”, írja Koselleck, „a várakozásokra immár nem lehetett közvetlenül kiterjeszteni... Ehhez a politikai-társadalmi helyzethez a XVIII. század végétől kezdve további társult: a technikai-ipari haladás... A tudományos találmányok és ipari alkalmazásaik általános tapasztalati igazságává lett, hogy tőlük új haladások várhatók, anélkül azonban, hogy előre kiszámíthatók volnának.”¹⁷

Koselleck azt a tételt állítja föl, „hogy az újkor során a tapasztalat és a várakozások közötti különbség egyre nagyobb lesz, pontosabban, hogy az újkor csak attól kezdve fogható fel új korként, midőn a várakozások egyre jobban eltávolodtak minden addig szerzett tapasztalattól. ... Mind a politikai-társadalmi, mind a tudományos-technikai haladás megváltoztatja, mert fölgyorsítja, az életvilág időrítmusait és időszakaszait”.¹⁸

A kor ezen történelmi éléslátása ugyanakkor fölvilágosító illúziókkal párosul, s egyfajta antropológiai vaksághoz vezet.¹⁹ Mert hiszen múlt és jelen között persze mély folytonosság áll fenn. A modern életvilágnak is vannak preliterális, nem írásos és egyáltalán nyelven kívüli síkjai. Preliterális a kisgyermek szocializációja; nem írásos a kommunikáció az egyes ember és primércsoportjai között.²⁰ Egészen vagy részben nyelven kívüliek a technikai objektívációk, eljárások, készségek, melyekről Hajnal István azt állíthatta, hogy „igazi újítás” éppen ezek körén belül jön létre.²¹ Amennyiben az írás a tiszta ész irányában való elfogultsághoz vezet, s ezzel eltávolodik az oralitás és gyakorlat síkjaitól, valóban rendelkezik amaz, a reális életvilágból kiszakító, elidegenítő hatással, melyre már Platón fölfigyelt, s mely hatásnak – ismeretfilozófiájában – mindazonáltal áldozatul esett. A teljesen kibontakozott írásbeliségből azután egy másfajta ismeretbeli elidegenedés is fakad, amennyiben ti., miként Goody és Watt írja, „az irodalmi repertoárnak már csak terjedelme is” azt vonja maga után, „hogy a repertoárnak az a része, melyet az egyes ember ismerhet, végtelenül kicsiny ahhoz a részhez képest, melyet a szóbelileg hagyományozott kultúra egyede sajátíthat el. A pusztán tény, hogy az írásbeliség társadalmi nem bír a felejtés valamilyen rendszerével, »strukturális amnéziával«, lehetetlenné teszi, hogy az egyes egyének oly átfogóan részesedjenek a kulturális hagyományból, mint amennyire ez a nem írásbeli társadalmakban lehetséges”.

Ebből a perspektívából, a „társadalmi amnézia” hiánya felől értelmezi Goody és Watt

Nietzschét, aki úgy mond „*„bennünket, moderneket» »két lábon járó enciklopédiáknak» nevezett, kik képtelenek vagyunk a jelenben élni és cselekedni, s megszállottjai vagyunk ama »történelmi érzéknek«, »mely minden elevent károsít s végül tonkretesz, legyen az ember, nép vagy kultúra.»*”²³

Világos, hogy ez a diagnózis leginkább a könyvnyomtatás korára érvényes. Klaus Haefner szép megfogalmazásában: „*Az információs robbanás a maga napi tízmillió oldalnyi nyomtatott és kiadott*” – mostani – „*szaporulatával az egyes embert információs környezetének viszonylag esetleges szegletébe sodorta...*”²⁴ Hadd foglalom össze: a kognitív vakság három válfaja rajzolódik itt ki. Először az, mely egyáltalán az írás megismerésbeli hatásából adódik: vakság a *gyakorlati* tudással, a készségekkel és ügyességekkel szemben. Másodsor az egyes ember viszonylagos információdeficitje, mely az írásbeliséggel áll elő, és a könyvnyomtatás korszaka során egyre súlyosabbá válik. Harmadszor a képtelenség arra, hogy múlt és jövő között közös vonásokat fedezzünk föl, s ezzel a jelen számára a múltból tanulságokat vonjunk le. A történelmi tudat, a könyvnyomtatás kultúrájának sajátos tudata, ebben az értelemben *jelenvakságtól* szenved – melyben azonban a *történettudomány* aligha kell egészen osztoznia.

Milyen változásokat jelent itt a komputerizáció s a számítógép-hálózatok kiépítése? Ami a gyakorlati tudással kapcsolatos vakságot illeti, e tekintetben ismeretes módon éppen a komputerrel való foglalatosság egyik iránya, ti. a mesterségesintelligencia-kutatás hozta a filozófiai áttörést. Hogy éppenséggel a közönséges, mindennapi készségek azok, melyeket a számítógép a legnehezebben tanul meg – ma már a mesterséges intelligencia közhelyei közé tartozik. Az információs szakadékra vonatkozóan pedig azt mondhatjuk, hogy itt persze éppen arról a problémáról van szó, amelynek megoldása az elektronikus adatfeldolgozás és a hálózatok legsajátabb célja. – Hogyan állunk azonban a történelmi tudat jelenvakságával? Hogyan állunk, az információ korának hajnalán, a történelmi tudattal egyáltalán?

A számítógép előfeltételezi írásos kultúránkat; beütünk és leolvassuk; szövegeket szerkesztünk, és printoutokat produkálunk. S arról is hallunk, hogy az elektronika nem kiszorítja a nyomtatott könyveket, hanem éppenséggel szaporítja azok számát.²⁵ Ám föltehetőleg mégis helyes, ha az információ korát az új szóbeliség világaként értelmezzük. Mert először is tény, hogy a komputer és a hang- és képtovábbítás, illetve -tárolás alapvető technológiái között *telemes* átfedések vannak. Másodsor a komputer rendezően avatkozik a rádiók s a televíziók által ömlesztett információtömegbe. Harmadsor pedig úgy hírlik, hogy – kezdetlegesen és fokozatosan – a komputer a beszélt nyelvet is el fogja sajátítani. Mármost az elsődleges oralitás világa jelenközéppontú és múltvak volt, amiből azonban a másodlagos szóbeliségre nézve nem kell okvetlenül azonnali következtetéseket levonnunk.²⁶ „*A jelenkori szóbeliség*”, hangsúlyozza Walter J. Ong, „*posztípopografikus; az írás és könyvnyomtatás segítségével kifejlesztett individualizált öntudatot testesít meg, s erősebb reflektivitás, történelmi érzék és szervezett céltudatosság jellemzi, mint ahogyan az preliterális orális kultúrákban lehetséges volt. ... Az elektronikus, a nyomtatott, a kézzel írott és az orális médiumok által masszívan irányított tudású jelen kultúránk egyik jellegzetessége, hogy az embert elhelyezte önnön történelmében, s ezáltal az önmagát birtoklás korában megvalósíthatatlan érzésével ruházta föl. ... A ma emberének önazonosságát a múlt explicit és erősen analitikus tudása adja, nem pedig az ősei, a »holtak» iránti érzelmi elkötelezettség.*”²⁷

Föl kell tennünk azonban a kérdést, hogy ennek az Ong által fölrajzolt képnek az érvényessége vajon nemcsak átmeneti-e; hogy az információ korának technológiáiban nem lappanganak-e, mégis, olyan tendenciák, amelyek az írott, illetve nyomtatott kul-

túrát folbomlasztják, kiszorítják, s kivált a vonatkozó múlttudatot alapvetően átalakítják. – Ténylegesen a komputer már legközvetlenebb szociológiai kihatásaiban is egészen tetemesen befolyásolja időérzékünket. Ha ugyanis a történeti tudat olyasfajta környezetet föltételez, amelyben az időbeli változások eléggé gyorsak ahhoz, hogy egyáltalán föltűnjenek, úgy ehhez képest a komputerizáció már ma is olyan technológiai folgyorsuláshoz vezet, mely még a mindenkori közelmúltat, illetve közeljövőt is érdektelenné, illetve radikálisan prognosztizálhatatlannak látatja, s ezzel az embert a jelen foglyává teszi. Hermann Lübbe számos írásában foglalkozott ezzel a problematikával²⁸ – én itt még a számítástechnikus és klasszika-filológus David Bolterra utalnék, aki bizonyos iróniát lát abban, hogy „a komputeres és más mai technológiáink körében a haladás oly rohamos, hogy az már a történelem tagadásával egyenértékű”.²⁹ Bolter egyébként úgy látja, hogy a komputer belső működési módja önmagában is új idő-, illetve haladásélményhez vezet. Spengler befolyása alatt egyfelől a hanyatló, illetve körben forgó történelem antik eszméjére emlékeztet, másfelől a keresztény eszkatológiára, hogy azután megjegyze: a komputer ideje persze véges, munkamódja pedig ciklikus. „A programozás élménye”, írja, „melyben emberek milliói osztoznak, segít abban, hogy kultúránknak a haladásról – s talán magáról a történelemről – alkotott nézetei átalakuljanak.”³⁰ Ezek a megfigyelések nem okvetlenül meggyőzőek. Ám hogy a számítógép belső ideje más, mint a mi szokásos időnk – hogy más tartama van –, az világos. Elgondolkoztató ebben a kontextusban a *realtime*, a „valós idő” sajátos kifejezése.

Kérdésfeltevésünk összefüggésében különös jelentősége van a szövegszerkesztés kihatásainak. A mondott szó hajlékony, ám elhangzása pillanatában elillan; az írott nyelv s még inkább a nyomtatott, maradandó ugyan, viszont merev. Ezzel szemben a komputerben tárolt szöveg egyrészt megőrzött, másrészt változó. A szövegszerkesztőre bízott nyelv, mint Richard Dimler írja, „inkább dinamikus, mint statikus, inkább képlekeny, mint fixált, inkább lágy, mint kemény, inkább rugalmas, mint merev. Ezáltal úgy látszik, mintha a nyelv sohasem érne el valamilyen végső állapotot”.³¹ A fűle-okat persze elláthatjuk dátummal, s örökre megőrizhetjük bármelyik *printout*unkat – ám mindez a tipografikus kultúra reflexe. A lehívott szöveg mint olyan mindig egyidejű, nincsen történelme. Ha valamely régebbi rendszerben tároltuk, konvertálni fogjuk, nem pedig lefordítani vagy rekonstruálni. Ósrégi dokumentumok, komputerben őrizve, már nem hordják az időbeliség bélyegét. – Aligha kérdéses, hogy időlen szövegek ilyen környezete történeti érzékünkre nem marad hatás nélkül. Pedig itt csak az egyszerű szövegszerkesztővel foglalkoztunk, nem pedig a mesterséges intelligencia körébe vágó elgondolásokkal – ama szövegek perspektívájával, mondjuk, amelyek két lehívás között *megváltoznak*.³²

Olyan aspektusokat idéztem itt, amelyek a komputer *valóságából* fakadnak. Befejzésül az információ kibontakozóban lévő korszaka amaz *eszményének* relevanciájára szeretnék utalni, amely eszmény persze *illúziót* fejez ki, ettől azonban még egyáltalán nem hatástalan, s megítélésem szerint egészen lényeges módon hozzájárulhat a modern történeti tudat folbomlásához. A *mindentudás* eszményére gondolok, arra az illúzióra, hogy amaz intelligens komputerekkel és világot befonó hálózatokkal gazdag kultúrában minden *megcsinálható*³³ lesz, minden probléma *megoldható*, minden kérdés *megválaszolható*. Ez az eszmény húzódik meg a *szimuláció* fogalmának hátterében. A szimuláció jövőbeni eseményekre vonatkozik, miközben persze jelenlegi ismeretek alapján fut. A föltételezés, hogy a társadalmi-történelmi folyamatok szimulálhatók, és pedig hosszú távra és nagy valószínűséggel, azt a meggyőződést fejezi ki, hogy értjük a tár-

sadalmat, és uralkodunk a történelmen. Olyan beállítottságról van szó, mely szerint – hogy Koselleck terminológiáját alkalmazzam – *jövöbeni várakozásainkról a mában tapasztalatokat szerezhethünk*. Ez azonban olyasfajta beállítottság, mely a modern történelmi tudattal tökéletesen összeegyeztethetetlen. A jövő és a jelen viszonyának illuzórikus képét sugallja. *Jövövak*.

Amennyiben mármost a történelmi tudat esetleges elillanását az új információs technológiához kapcsolódó *veszélynek* ábrázolom, semmit sem szeretnék kevésbé, mint konzervatív kultúrkritikát gyakorolni. A történelem (s ezzel a múlt jelenbeli nyomai) józan-tudományos megismerésének esélyeit látom fenyegetve – emiatt aggódom. De nem táplálnék illúziókat e fenyegetés elháríthatóságát illetően sem, ha egyfajta – végső soron úgyszintén a vonatkozó technológiában megalapozott – *ellentendencia* nem volna itt kivethető. Éspedig annak fokozatos, tisztán praktikus-pragmatikus fölismerésére célok, hogy a hit, miszerint az informatika nem igényelne klasszikus ismereteket, a komputerangolság nem szorulna anglisztikára, s mondjuk a helyesírás automatikusan korrigálható volna – hogy ez a hit téves volt. A bonni takarékpénztár személyzeti főnökét megkérdezték, hogy milyen elvek alapján alkalmaz új munkaeerőt. „Az anyanyelv ismerete”, válaszolta, „sokkal fontosabb, mint a számtani hozzáértés.” Hasonló szellemben írja a szoftverspecialista Edsger W. Dijkstra: „A matematikai hajlamon kívül a kompetens programozó leglényegesebb adottsága az, hogy kivételesen jól bírja anyanyelvét.”³⁴ Azt, hogy a tiszta gondolkodás világos szemantikai eszközkészletet feltételez, igazából természetesnek kell tartanunk. Kevésbé magától értetődő az a fölismerés, miszerint anyanyelvünk magabiztos kezeléséhez hozzásegít mondjuk a *régi nyelvek ismerete*; pedig még az az Ernst Mach is így látta ezt, aki egyébként nagyon is előnyben részesítette a „*matematikai-tudományos fölvilágosítást*” az antik kultúrához való kapcsolódáshoz képest. „*Vitathatatlan eredménye*” a régi nyelvek tanulásának, írta Mach, hogy „a kifejezés nagyobb ügyességéhez és pontosságához” vezet.³⁵ Nyilvánvaló viszont, hogy az ógörögben vagy a latinban csupán kezdetlegesen igazodhat el az, akinek nincsen megfelelő *kultúrtörténelmi* jártassága. Ez pedig azt jelenti, hogy a ma és a holnap információs robbanásával az elektronikus adatfeldolgozás és kommunikációs hálózatok viszonyai közepette is csak művelt fők birkózhatnak meg. Az információs technológia tökéletes kezelése nem látszik lehetségesnek „a kulturális örökség értő átvétele”³⁶ nélkül. – A föladatot, mely itt adódik, csak olyan réteg láthatja el, mely információtechnikai s ugyanakkor történelmi-klasszikus műveltséggel is bír: új műveltségi elit, mely a könyvek világában való otthonos tájékozódását – s ezzel a modern történelmi tudatot – a komputerkorszakban is megőrzi.

Jegyzetek

1. Ebben az értelemben írta Durkheim, hogy nincs olyan társadalom, mely ne érezné igényét annak, hogy nagy óráit „*időről időre gondolatban újra átélje*”, „*az emlékeket ünnepek által megszilárdítsa*”, s ezzel a kollektív érzéseket és kollektív eszméket „*életre keltse*” és erősítse.

(LES FORMES ÉLÉMENTAIRES DE LA VIE RELIGIEUSE. Párizs, 1912, 610. sk. o.) Ebben az értelemben kérdezi a Durkheim-tanítvány Maurice Halbwachs, hogy „*hogyan létezhetne, maradhatna fenn, lehetne szert önmagá tudatára az a társadalom, bármiféle legyen is, amely nem képes*

egyetlen pillantással átfogni a jelenvaló és múltbeli események valamely összességét, amelynek nincsen lehetősége az idő folyását visszafelé követnie, s szakadatlanul újra szemügyre vennie azokat a nyomokat, amelyeket maga hagyott?" (LA MÉMOIRE COLLECTIVE [1950]. 2. kiad. Párizs, 1968, 129. o.) Az olyan emberek, véli Halbwachs, „akik az emlékezettől csak közvetlen cselekvésük átvilágítását kívánják meg, s akik számára... a múlt... ugyanolyan színné volna, mint a jelen...”, az ilyen emberek a legcsekélyebb érzékkel sem bírnának a társadalmi folyamatosság iránt" (LES CADRES SOCIAUX DE LA MÉMOIRE. Párizs, 1925, 113. o.). Ebben az értelemben tesz egyenlőséget mondjuk Edward Shils a csoport múltjához kötődés s a csoporthoz magához való kötődés közé. („Acceptance of tradition is the creation of a state of communion with past powers: It is of the same order as any act of communion with one's contemporary society.” Shils: TRADITION AND LIBERTY: ANTIMONY AND INTERDEPENDENCE. *Ethics* LXVIII/3 [1958], 154. sk. o.) És ebben az értelemben beszél Walter J. Ong arról, hogy az ember szellemi egészségét – csak múltja igenlése által őrizheti meg. („If man is to retain sanity through affirmation of his past, as he must...”, THE PRESENCE OF THE WORD: SOME PROLEGOMENA FOR CULTURAL AND RELIGIOUS HISTORY New Haven, Yale University Press, 1967, 311. o.)

2. Semmiképpen sem „a szociális közelekké fölbomlását” jelentő tehát, ha az egyén most egyszerűen a „kommunikációs kernings” egy pontjaként jelenik meg; ha a társadalom, mint Jean-François Lyotard írja, „kibernetikai értelemben vett rendszernek”, egyszerű „kommunikációs hálóznak” tűnik (LA CONDITION POSTMODERNE. Párizs, 1979, 31. sk. o.). – „A kommunikáció teremti meg vagy legalábbis teszi lehetővé”, írta Robert E. Park 1938-ban, „az a konszenzust és megértést a társadalmi csoport egyes összetevői között, amely végül a csoportnak és összetevőinek nem pusztán a társadalom, de a kulturális egység jellegét is adja. A szokás és kölcsönös várakozások ama hálóját szövi, mely egymáshoz köti a társadalmi entitásokat. A családi csoportnak vagy a munkaszervezetnek, bármiféle társadalomnak a legátmenetibbel kivéve, élettörténete és hagyománya van. Ezt a hagyományt a kommunikáció közvetíti. Ilyen módon őrződik meg a közös vállalkozások és társadalmi intézmények folyamatossága, nemcsak napról napra, de nemzedékről nemzedékre.” (Park: REFLEC-

TIONS ON COMMUNICATION AND CULTURE. *The American Journal of Sociology*, 1938. szept., 191. sk. o.) Az a halványan kirajzolódó megkülönböztetés, melyet itt Park „kultúra” és „társadalom” között tesz, a vonatkozó irodalomban a továbbiakban jobbra visszaszorult. Így pl. Moss (tulajdonképpen Deweyra utalva) ezen a véleményen lehet: „a társadalom a kommunikációban és a kommunikáció által létezik; közös perspektívák – közös kultúrák – a közös kommunikációs csatornák egyesítő szerepe folytán jönnek létre” (Gordon E. Moss: IDENTIFICATION AND THE CURVE OF OPTIMAL COHESION, a George G. Haydu által szerkesztett EXPERIENCE FORMS: THEIR CULTURAL AND INDIVIDUAL PLACE AND FUNCTION c. kötetben, Hága, Mouton, 1979, 210. o.). Másként Karl W. Deutschnál, aki NATIONALISM AND SOCIAL COMMUNICATION c. művében a következő megkülönböztetést teszi: „a közösség olyan emberekből áll, akik megtanultak egymással kommunikálni... A társadalmak őrukat és szolgáltatásokat termelnek, szelektálnak és csatornáznak. A kultúrák információt termelnek, szelektálnak és csatornáznak. – Társadalom nélkül nincsen közösség és nincsen kultúra. Az információátadás minimuma, kommunikáció nélkül pedig nem lehetséges társadalom, munkamegosztás. Am a társadalom és a közösség közötti különbség döntő”. (London-New York, 1953, 65. sk. és 69. o.) Amú jelenlegi problémánkat közelebről érinti, Deutsch azt a (végső soron Halbwachsról visszamenő) megfigyelést teszi, hogy a múlt a mindenkor jelen kommunikációs helyzetének aspektusa: „az emlékek, szokások és értékek viszonylag koherens és állandó szerkezete... a társadalmi kommunikáció meglévő lehetőségein alapszik, mind a múltból a jelenbe történő, mind a kortársak közötti kommunikáció lehetőségein... Ahelyett, hogy közös történelmük által automatikusan egyesülnének, bizonyos körülmények között az emberek nem tudnak osztozni az áltelt történelmi eseményekben, ha csak valamilyen értelemben nincsenek máris egyesítve” (uo., 49. és 5. o.).

3. Itt mindenekelőtt Walter J. Ong ORALITY AND LITERACY: THE TECHNOLOGIZING OF THE WORD c. munkáját követem (London, Methuen, 1982). L. még Eric Havelock műveit: PRE-FACE TO PLATO. Cambr., Mass., 1963; THE GREEK CONCEPT OF JUSTICE: FROM ITS SHADOW IN HOMER TO ITS SUBSTANCE IN PLATO.

Cambr., Mass., 1978; *THE LITERATE REVOLUTION IN GREECE AND ITS CULTURAL CONSEQUENCES*. Princeton, 1982; *THE MUSE LEARNS TO WRITE: REFLECTIONS ON ORALITY AND LITERACY FROM ANTIQUITY TO THE PRESENT*. New Haven, 1986; valamint Jack Goody és Ian Watt *CONSEQUENCES OF LITERACY* c. tanulmányát a Goody által szerkesztett *LITERACY IN TRADITIONAL SOCIETIES* c. kötetben (Cambridge Univ. Press, 1968).

4. Mint Roy A. Rappaport írja: „a vallásos rítusok szentek, míg a többiek nem azok... a vallásos rítusok szentsége meghaladózott viszonyban áll a rituálék során megvalósuló kommunikációval... valószínű, hogy kapcsolat van a szentség és az emberi kommunikáció különleges jellemzői között... Lehetséges emellett érvelni, hogy az egyes populációk fennmaradása olyan társadalmi interakciókat előfeltételez, amelyek a rend valamely minimális fokát mutatják, s hogy a rend kommunikáción alapul. Am a kommunikáció csak akkor hatásos, ha az üzenetek címzettjei ezeket legalább valamennyire megbízhatóként hajlandók elfogadni”. (RITUAL, SANCTITY AND CYBERNETICS. *American Anthropologist* 73 [1971], 67. sk. o.) – L. még pl. Wolfgang Rösler megfogalmazását: „Az »orális poéta« jelesül a múzsa szótűzésakor leplezi le fogantatását... A költő – ez válik itt világossá – isteni tudás közvetítőjének érti magát; amú énekel, az így történt, igaz. Ezt az igényt sohasem vonja vissza, relativizálja vagy problematizálja...” (Rösler: *SCHRIFTKULTUR UND FIKTIONALITÄT. ZUM FUNKTIONSWANDEL DER GRIECHISCHEN LITERATUR VON HOMER BIS ARISTOTELES* az A. és J. Assmann és Chr. Hardmeier által szerkesztett *SCHRIFT UND GEDÄCHTNIS: ARCHAEOLOGIE DER LITERARISCHEN KOMMUNIKATION I* c. kötetben, München, 1983, 110. o.)

5. Ez Innis nagy témája s egyszersmind megoldatlan problémája. „A szóbeli hagyomány frissességét és rugalmasságot implikál, de az antropológia kutatói a primitív kultúrák szokásainak közelebbi jellegére mutattak rá” (Harold A. Innis: *THE BIAS OF COMMUNICATION*. Univ. of Toronto Press, 1951, újranyomtatva 1971, 4. o.). – Vö. Rappaport: „Abban a mértékben, ahogyan a vallási diskurzus, a vallási rituálé és a vallásos tapasztalat hozzájárulnak a rend fenntartásához s a szorongás csökkentéséhez anélkül, hogy a szorongást s a rend megbomlását kiváltó tényezők korrekcióját se-

gítenék, nem alkalmazkodók, hanem patológikusak”, id. hely, 73. o.

6. „Az emlékezet – és a feledés – társadalmi funkciójában a végső fokát pillanthatjuk meg annak”, írja, mindenekelőtt Halbwachsra hivatkozva, Goody és Watt, „amit a nem literális társadalomban a hagyományos homeosztatisz szerveződésnek nevezhetünk” Jelzett hely, 30. o.

7. *THE MUSE LEARNS TO WRITE*. 58. o.

8. Jelzett hely, 34. o. – Hasonlóan fogalmaz B. A. van Groningen az egyik McLuhan által is idézett helyén *IN THE GRIP OF THE PAST: ESSAY ON AN ASPECT OF GREEK THOUGHT* című, amúgy még igencsak a régebbi paradigmában írt könyvében: „A görögök gyakran utalnak a múltra, s ezáltal a szóban forgó dolgot kronologikus koncepcióhoz kötik. Amint azonban a valódi jelentés iránt tudakozódunk, nyilvánvalóvá válik, hogy a vonatkozó eszmét nem időbeli, hanem általános értelemben használják.” (Leiden, E. J. Brill, 1953, 17. o.)

9. *DER UNTERGANG DES ABENDLANDES*. II. köt., München, 1923, 180. o.

10. Koselleck: *VERGANGENE ZUKUNFT: ZUR SEMANTIK GESCHICHTLICHER ZEITEN*. Frankfurt/M., Suhrkamp, 1979, 18. o.

11. „Noha elképzelhető, hogy viaszóblák széleskörűen alkalmazták a gyors fogalmazás és rögzítés során”, írja Hajnal István a virágzó középkor egyetemeiről szólva, „mégis tény, hogy az írástudók iskolázásának időtálló módszerei súlypontját a kemény szóbeli bevésés jelentette... a letrandó szövegnek az elmében halálózott és pontos formát kellett oltennie, mielőtt pergamentre »másolták« volna... Ismeretes, hogy az egyetemi oktatás miképpen folyt, könyvek és trás nélkül: a lectio publica alkalmával a szigorúan kötelező hagyományos könyv a tanár kezében; újra és újra ismétlődik a prelegálás s a részletes magyarázat... Maguk a hallgatók is hospiciumaikban előre készülnek a napi lekción szövegére, melyet magiszterek és a felsősök hangosan füllükbe recitálnak, s amint a lekciónak vége, a szöveget megint és megint ismétlik. ... A hallgató számára egyszerűen elengedhetetlen, hogy vele egykorú és idősebb társak csoportjai vegyék körül; ők alkotják eleven művelődési eszközeit, a gyakorlatokhoz igénybe vehető tudományos anyag hordozói.” (Hajnal, *UNIVERSITIES AND THE DEVELOPMENT OF WRITING IN THE XIIITH-XIIIITH CENTURIES*. *Scriptorium International Review of Manuscript Studies*, VI/2 [1952], 179. sk. o.) – A könyv-

- nyomtatás kezdetei ezt a kulturális mintát természetesen nem változtatták meg nyomban.
12. Hiszen föltűnő, hogy Koselleck a reformációt ugyan a modern történeti tudat keletkezésének úgyszólván döntő okaként állítja be, semmi figyelmet nem szentel azonban a könyvnyomtatásnak, mely pedig, ismeretes módon, a reformáció tulajdonképpeni elterjedéséhez vezetett.
13. Cambridge, Cambridge University Press, I. köt., 74. sk., 124. és 301. o. – „A könyvnyomtatás következtében”, írja Ong, „létrejött a filológia... A látvolti múltból származó dokumentumok szövegszerű pontosságára irányuló új figyelem addig soha nem ismert tudatát keltette föl múlt és jelen emberi életvilágbeli különbségének.” THE PRESENCE OF THE WORD. 274. o.
14. Hans-Georg Gadamer: WAHRHEIT UND METHODE 2. kiad., Tübingen, 1965, XIX. o.
15. Koselleck, i. m. 364. o.
16. Uo., 366. o.
17. Uo., 366. sk. o.
18. Uo., 359. és 368. o.
19. Amint ezt Koselleck is jelzi, l. különösen i. m. 354. és 375. o.
20. Vö. Goody és Watt: „még az írásos kultúrán belül is az orális tradíció – az értékek és attitűdök közvetlen kontaktusban történő átadása – mindazonáltal a kulturális tájékozódás elsődleges módja marad”. I. m., 58. o.
21. Hajnal: A TECHNIKA FEJLŐDÉSE, A DOMANOVSKY EMLÉKKÖNYV-ben (1937), 229. sk. o. Ebben az összefüggésben beszél Hajnal a technikai kifinomultságú korai kultúrák „életteljesen tradicionális társadalomszervezet”-éről, l. uo. 238. o. – Hajnalra vonatkozó utalásaiért köszönettel tartozom Lakatos Lászlónak.
22. I. m., 57. sk. o.
23. Uo., 58. o. Az utalás az IDŐSZERŰTLEN ELMÉLKEDÉSEK VOM NUTZEN UND NACHTEIL DER HISTORIE FÜR DAS LEBEN részére vonatkozik, l. pl. SÄMTLICHE WERKE: KRITISCHE STUDIENAUSGABE. I. köt., 273. sk., 267. sk. és 250. o., vö. Nietzsche: A TÖRTÉNELEM HASZNÁRÓL ÉS KÁRÁRÓL (Budapest, Akadémiai, 1989), 49., 44. sk. és 31. o.
24. Haefner: DIE NEUE BILDUNGSKRISE. Reinken bei Hamburg, Rowohlt, 1985, 31. sk. o.
25. „Noha olykor ennek ellenkezőjét halljuk, az elektronikus eszközök nem kiküszöbölik a nyomtatott könyveket, hanem ténylegesen többet állítanak elő belőlük. Elektronikusan szalagra vett interjúkból ezerszámra lesznek »elmondott« könyvek és cikkek...” (Ong: ORALITY AND LITERACY: THE TECHNOLOGIZING OF THE WORD. 135. o.)
26. „A telefonnal, rádióval, televízióval s a különböző fajta hangszalagokkal”, írja Ong, „az elektronikus technológia a »másodlagos szóbeliség« korába hozott el bennünket. Ez az új szóbeliség föltűnő hasonlóságokat mutat a régivel: részvételi misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában, még az állandó fordulatok használatában is... Am lényegét tekintve ez akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik, hiszen ezek nélkül a megfelelő felszerelés nem állítható elő, és nem is alkalmazható.” Uo., 136. o. – „Turing embere”, írja az információ korának világnézetét jellemezve J. David Bolter, „lényegesen mind az ókori, mind a nyugat-európai ember jellegzetességeit örökölte, és ezen jellegzetességeknek már a kombinációja is őt mindkettőjüktől különbözővé teszi.” (Bolter: TURING'S MAN: WESTERN CULTURE IN THE COMPUTER AGE. Chapel Hill, Univ. of North Carolina Press, 1984, 218. o.)
27. Ong: THE PRESENCE OF THE WORD. 301. sk. és 313. o.
28. L. pl. ZEIT-VERHALTNISSE: ZUR KULTURPHILOSOPHIE DES FORTSCHRITTS (Graz–Wien–Köln, Styria, 1983) vagy a FAKTOREN AKTUELLER IDEOLOGIEBILDUNG c. tanulmányt. Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Politikwissenschaft, 3. füzet.
29. Bolter, i. m., 225. o.
30. Uo., 123. o.
31. G. Richard Dimler, S. J.: WORD PROCESSING AND THE NEW ELECTRONIC LANGUAGE. Thought, 61. köt., 243. sz. (1986. dec.), 463. o.
32. Vö. Robert Sokolowski: NATURAL AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE. Daedalus, 1988, téli szám, 49. o.: „Az írásnak az emberi viszonylatokba való fokozatos behatolása történeti analógia-ként szolgálhat arra, ahogyan a mesterséges intelligencia beszívódag az emberek közötti kölcsönhatásokba. Az írás nem egyszerűen helyébe lépett azoknak a nyelv tevékenységeknek, amelyeket az emberek már az írás megjelenése előtt is kifejtettek; legfontosabb hatása az volt, hogy újfajta tevékenységeket tett lehetővé, s új alakot adott a régieknek. Kitágította és differenciálta a gazdasági jogi, politikai és esztétikai tevékenységeket, s lehetővé tette a történettudományt. ... Az írás azáltal végezte mind-

ezt, hogy folerősítette az intelligenciát. A könyvnyomtatás meggyorsította az írott szó terjedését, de nem változtatta meg az írás természetét. – A kérdés, melyet a mesterséges intelligenciával kapcsolatban föltehetünk, hogy vajon az pusztán a könyvnyomtatás kiterjesztése, vagy pedig amaz emberi vállalkozás újjáalakítása, mely az írás elterjedésével vette kezdetét. A szövegszerkesztés nyilvánvalóan nem más, mint finomított könyvnyomtatás, megdicsőült gépeles, de a mesterséges intelligencia ennél többnek látszik. Képesnek tűnik arra, hogy reformálja a gondolatnak azt a megtestesülését, mely az írásban és az írás által érelett el.”

33. Tipikus például McLuhan megfogalmazása: „Csak meg kell neveznünk és programoznunk kell valamely folyamatot vagy terméket ahhoz, hogy megvalósuljon. ... Az egész világ, múlt és jelen, most

úgy tárul ki felénk, mint a fejlődő növény egy hatalmasan fölgyorsított filmben. Az elektromos sebesség egyjelentésű a fényvel és az okok megértésével.” (Marshall McLuhan: UNDERSTANDING MEDIA: THE EXTENSIONS OF MAN. New York, McGraw-Hill, 1964, 352. o.)

34. Dijkstra: SELECTED WRITINGS ON COMPUTING: A PERSONAL PERSPECTIVE. New York, Springer, 1982, 130. o.

35. Mach: ÜBER DEN RELATIVEN BILDUNGSWERT DER PHILOLOGISCHEN UND DER MATHEMATISCH-NATURWISSENSCHAFTLICHEN UNTERRICHTSFÄCHER DER HÖHEREN SCHULEN. POPULÄR-WISSENSCHAFTLICHE VORLESUNGEN c. kötetében, 3. kiad., Lipcse, 1903, 328–331. o.

36. Haefner: DIE NEUE BILDUNGSKRISE. 191. skk. o.

Lukácsy Sándor

EGY SZEKVENCIA HÁROM IDŐBEN

1845 őszén Petőfi két verset írt az álmairól. Keletkezésük sorrendjéről nincs tudomásunk; mindenesetre gyors egymásutánban működő, rokon ihletek termékei; a címük is hasonló: ÁLMOS VAGYOK ÉS MÉGSEM ALHATOM... az egyiké, ÁLMAIM a másiké.

Az első (a korábbi?) versben, kissé hosszadalmas előkészítés után, *hat álomlátás* sorakozik, egyik szörnyűbb, mint a másik.

1. Egy halott koldus folkél, és koldusbotját rágja. „*Kemény. Beléje törnek fogai...*”
2. Egy cigányt vernek a deresen. „*Fájdalmában, mint a kutya, ugat.*”
3. Egy óriás „*százakós veder*”-rel kútból vért merít.
4. Egy ifjú bedobja levágott fejét a hamis bíró ablakán.
5. Egy anya a bitófáról lerángatja fölakasztott csecsemőjét. „*S körüláncolja a bitót vele.*”

6. Végül, Arcimboldo modorában (ha az olasz festő el tudott volna képzelni ilyet):

...egy leány, két béka ül szemén,
Nyúzott patkány van orrának helyén,
Hosszú férgékből vannak fúrtei,
S őt félkigyó-félemler oleli.

A befejező négy sor: összefoglalás („*Ily szörnyeket lát lázas képzetem*”) és a szituáció zárójaja, Petőfi egyik legszebb enjambement-jával:

*Elkergetném s el nem kergethetem.
Mindenki alszik, csak magam vagyok
Nem alvó. Csend van, csak fogam vacog.*

A másik vers ott kezd, ahol az első befejeződött, s a „szörnyű” szó megismétlése szoros kapcsolatot teremt a két költemény között:

*Irtóztatók koronként álmaim.
Az éjjel is szörnyüket álmodám.*

Ezután itt is hat átolmlátás következik:

1. „Láttam bíborban a bűn hőseit”, kik letiporták az erényt.
2. „Láttam kiszáradt sárga arcokat”, az éhezőkét.
3. „Láttam mellettök fényes arcokat”, a gazdagokét.
4. „Láttam halotti ágyon férfit”, kit fia ölt meg, nője nem sirat, „új szeretőjével bujálkodik”.
5. „Láttam veszendő, dúlt országokat”, hol az alkony „hóhérok honfivéres fegyverén” pirult.
6. „Láttam ledöntött, rab országokat”, hol a rabok jajgatását „fölülhaladta A zsarnokhatalom grúnykacaja”.

A vers zárata ezúttal is összefoglalás („Im, ilyek éji látományaim”), s egyszersmind történeti általánosítás (szituációrajz helyett): „amiket szemlélek álmaimban, Történnék egyre és történtenek”.

Végül indulatkitörés, világpusztító (melyet a költő AZ ŐRÜLT-ben néhány hét múlva megismétel):

*Meddig tart még ez iszonyú világ?
Miért nem jössz, te rontó égilest,
Te üstökös, mely arra rendelttéél,
Hogy tengelyéből a földet kivesd!*

Az irodalommagyarázók némileg tanácstalanul tanakodva állnak e két költemény előtt. Az ÁLMAIM-at Horváth János csak futólag említi meg nagy monográfiájában; a másik vers képeit „nem egyszer shakespeare-i erejű és vörösmartyas leleményű” rémlátomásoknak mondja, de elvitatja a mű személyes jellegét, és „lírai objektivitás”-át dicséri. Illyés Gyula ugyanezen „álomszerűen dermesztő” képekben „társadalmi rajz”-ot lát, mely „nem túlzott, csak zsúfolt”. Weöres Sándor, a HÁROM VERÉB HAT SZEMMEL jegyzetében, az ÁLMOS VAGYOK... kezdetű verset Petőfi „világfájdalmas, neuraszténias korszaká”-ba utalja; „megkéssett kamaszkori válság, a nincstelen fiatalember szerelmi (?) ínsége érződik benne”.

A kortársak mintha jobban értették volna Petőfinak ha nem is a szellemét, legalább az indulatait. Az ÁLMAIM-at elolvashatták – a rab országokról és a zsarnokhatalomról szóló kilencedik strófa nélkül – a *Pesti Divallap* 1845. december 4-i számában. (A másik vers a költő életében nem jelent meg.) A közlést azonnali felhorkanás követte. A konkurens lap, az *Életképek*, december 20-án sietett megróni Petőfit „feketevérű boszús hangulat”-áért, tanácsolva „,iparkodjék menekülni tőle”, amire „két mód van: tisztába, egyensúlyba jöni önmagával, vagy tisztába jöni, megbarátkozni (!) a társasélet formáival”. S addig is: olyan verset, mint az ÁLMAIM, „ezentúl minél kevesebet mulasson...”.

A rendreutasítás szerzője, a maga módján, jól fogta föl Petőfi költeményét. Ez a vers valóban elfogadhatatlan volt a konzervatív kritika számára. A másik vers szurreális képsorát még lehetett volna a rélmalmok torzító hatásával magyarázni; az ÁLMAIM a

rémlátásokat a politika és a szociológia pontos nyelvére fordítja le; bűn és erény, éhség és dúskálás, hóhérfegyver és honfivér, rab országok (többes számban!) és zsarnokhatalom egyértelmű ellentétpárjai alkotják az „iszonyú világ” leltári szemláját.

Álomkusza képsor helyett világos szerkezetben. Az ALMAIM felsoroló középrészének mind a hat egysége a „Láttam” szóval kezdődik, s utána egy-egy strófa mondja el a látás tartalmát. (Kivéve a „Láttam halotti ágyon férfit” kezdetű részt: itt a kifejtés három szakasz és novellisztikus, s ez megbontja a vers arányosságát, miként a magánbűnök e közbeékelte jelenete megbontja a társadalmi antinómiák sorát.)

A „Láttam”, „Láttam” hatszoros ismétlődése szekvenciát alkot.

Ezt a hatásos retorikai eszközt mások is használták reformkori irodalmunkban.

Czakó Zsigmond LEONÁ-ját 1846. augusztus 17-én mutatta be a pesti Nemzeti Színház. Aquil, a tragédia fiatal hőse, hosszú útról tér meg. „Szegényen hagytam el a kunyhót, hisz szívémben nem volt egyéb, mint a természet tiszta napjának tiszta sugára; és gazdagon tértem meg – megrakodva kincsekkel, mit pokol szórt el az emberiség között. – Ím elődbe tárom, atyám:”... és következik a társadalmi tapasztalatok keserves szekvenciája, nagyon hasonló Petőfiéhez:

„Láttam fedetlen rongyos tagokat dideregve vánszorogni robogó fény és pompa után; láttam éhségtől senyvedt testet halállal küzdeni paloták előtt; láttam eltiport úrvát, elhagyott beveget, kiket minden ismert, csak könyörület nem; láttam kesergő eladott ifjú nőt ősz tőzsér karjain; láttam kétségbeeséstől elaszott ifjú férfit agg úrnő bilincseiben...; láttam munka s szorongalomtól rongált családot vándorolni hazátlan; láttam hazával bíró családot sorvadni hajléktalan, menedéktelen; láttam nemzetet járomban, és a verejtékéből sajtolta s szerzett gyümölcsnek ízét bitorló ajkán fényleni...; láttam milliók vérére szerzett és milliók vérértől csillámló dicsőséget...; láttam a világosság torkán a rajoskodás megfojtó kezét; láttam, miként fojtatik el a gondolat az agyban, az érzélem a szívben...”

Lendvay Márton valószínűleg nagyon szépen szavalta ezt a tirádát, melynek íve – a „láttam” szó tizenegyszeres megismétlésével – a magánerkölcs elleni vétségektől a társadalmi bűnökig emelkedik, a kiuzsorázott jobbágy, a leigázott nemzet, a militarizmus, a felekezeti türelmetlenség („rajoskodás”) felsorolása után a végére hagyva azt, ami a fiatal íróknak legjobban fájhatott: a cenzúrát.

Tragédiája megírásakor Czakó ismerhette Petőfi „láttam, láttam” szekvenciáját, de nem gondolok hatásra, kölcsönzésre; a hasonlóság magyarázatául elég a két jó barát hasonló gondolkodása, hasonló életpasztalata.

Különbösen is: mindkettejük szekvenciájának reformkori ösképe megvan A CARTHAUSI-ban, e sokaktól olvasott regényben, melyet Petőfi állítólag könyv nélkül fel tudott mondani. Eötvös hőse, Armand, ugyancsak hosszú utazás, európai körút után közli tapasztalatait barátjával: „Oh, mikor elváltunk – szóla egy sóhajjal – boldog valék. Akkor reményltem, most látok.” Armand csalódásáriájában a hatást a „reményltem” és „láttam” szavak szembeállításuk fokozza. (Fontos az időpont: a júliusi francia revolúció után vagyunk.)

„Reményltem egy világot teli erénnyel s meglegedés szülte örömmel; az embereknek, magamnak egy világot teli tettel s dicsőséggel: mert hisz a régiek megkoszorúzták az állatot, mielőtt feláldozták, és én miért nem vártam volna koszorút, mikor áldozatra készen álltam. S láttam e nagy színházat, melyben egy fenséges jelenet után a szomorújáték tovább foly, melyben az új színészek nem éreznek többet az előbbieknél, s taps vagy díj után fáradva, régi fortélyaikkal gyakorolják nagy mesterségüket, a csalást; melyben a nézőknek egy része ásít, másika érzéketlen, vagy páholyában másokkal mulató; s melyben azon kevés, ki a darabot érti, sír. Láttam Párist, a helyet,

mely oly ragyogónak látszék fényében, mintha nap emelkednék a föld közepette, s mely mikor közel valék, mocsárként álla előttem. Láttam az embereket, e szorongatott sokaságot, hol senki sem állhat anélkül, hogy embertársát ne nyomná. Reményltem egy dicső jövőt, s láttam a múltat, mely múltni nem akar; e százados szegénybélyeget, melyet a történetek arcainkra nyomtak, s melyet milliónyi könny s annyi nemzet vére le nem moshatnak; almodoztam, mint isten képmása, s felébredék mint proletarius."

*

A szekvencia retorikai eszközét nem kellett kitalálni; oly ősi az, mint maga a szónoki beszéd, mint maga az irodalom. Ennek ellenére a retorikai kézikönyvek nemigen tárgyalják, Szabó G. Zoltán és Szörényi László *KIS MAGYAR RETORIKÁJA*-ja meg sem említi. Pedig megvan már a Bibliában, az antik íróknál, különösen gyakori az ókeresztény irodalomban, olyannyira, hogy e kor sülésának legjobb szakértője, Eduard Norden, a latin nyelvű prédikációk legfőbb stílusjegyének mondja (bár a „szekvencia” szó nélkül).

Szekvencia sokféle van. Lényege az, hogy a szöveg valamely eleme többszörösen ismétlődik, sorozatot alkot. Az ismétlődő elem lehet egy-egy szó, lehet azonos szófaj (pl. igesor), lehet egy sorozat kérdés, metafora vagy hasonlat és még más egyéb. Az ismétlődések száma nemritkán a húszat is meghaladja. Vannak többszörös szekvenciák; ezekben egynél több – rendszerint ellentétet képező – szó ismétlődik (pl. „akkor” – „most”). Pázmány és más régi prédikátoraink írásaiból – latinul vagy magyarul – a szekvencia mindegyik fajtájára sok-sok példát lehet idézni. Némely hitszónokunk, például Alexovics Vazul (1742–1796), egész beszédekett szerkesztett különféle szekvenciákból.

A „láttam, láttam” sorozatok a szekvenciaképzés különleges (és igen gyakori) esetei. Ritkán idéznek fel valódi vizuális élményeket, mint Petrarca egyik levele, mely Nápoly környéki utazása látványairól számol be, a teljesült vágy örömeinek nyolcszoros felkiáltásával: „Láttam a Vergilius leírta helyeket, láttam Avernus és Lucrinus tavát... Láttam a császárné fürdőhelyét... Láttam a Sibylla hazóját... láttam Falernus hegyét... Láttam a sziklakat, melyek gyógyerejű nedvet csöpögöttek... Láttam a Nápolyi-barlangot... láttam a mindenünnen keresztülfűrt hegyeket...” (Kardos Tibor fordítása). A példák legtöbbszörében – mint Petőfi-nél, Czakkónál, Eötvösnél is – átvitt értelmű látásokról van szó.

E szekvenciatípus sokszor szemünk elé kerül a hazai (katolikus) prédikációkban. Kedveltségére jellemző, hogy Noszko Aloízius (jeles Ferenc-rendi hitszónokunk és *VIRÁGSZÓTÁR* címmel egy közmondásgyűjtemény szerzője a XVIII. század végén), amikor Szent Jeromos egyik passzusát fordítja, a szöveget, melyben csak egyszer fordul elő a „videmus” szó, négyszeres szekvenciává alakítja: „Látjuk az egész világnak romlását; látjuk, miképp viaskodnak, küszködnek a nemzetségek a nemzetségekkel, az országok az országokkal; látjuk, hogy ezek sanyargattatnak, azok a halál ölébe hanyattatnak; látjuk, hogy némelyek vízbe fülnek, mások rabságba ragadtatnak...”

Ez a szekvenciává magyarított Szent Jeromos-idézet nemcsak alakilag, hanem funkciójában is közeli rokona Petőfi és két reformkori író társa szekvenciáinak: mindegyik a sarkaiból kifordult, bűnöktől és csapásoktól sújtott világ, erkölcsét veszített társadalom jelenségeinek összegező leltára, s mindegyikben a szerző (vagy drámahőse, regényhőse) az, aki lát.

Máskor maga az Isten lát, s veszi számba a bűnös emberiség tetteit. „Látta – írja egyik prédikációjában Illyés István (1650–1711) – ama negédes szándékú Ádám fiait, Noé maradékát, kik hogy az önnön neveket híressé tegyék, várat és tornyot, mellynek teteje az eget

érje, építenek vala. Látta, és leszállván, egybe-vesté, zavará az egy ajakú és azon beszédű népnek nyelveket... Látta megint azután, Ábrahám idejében, hogy a Sodoma és Gomorra bűne igen megnehezedett, undok fertelmessége megsokasodott. Látta, és kénkőves tüzes essőt bocsátván rájok az égből, felforgatá ezeket a városokat..."

Ozolyi Flórián (1683–1755) latinból átdolgozott LELKI ISKOLÁ-jának szekvenciájában is az Isten lát, és ő mond – ezúttal ószövetségi vonatkozások nélkül – igen szigorú társadalmi bírálatot: „Mennyből nézett az Úr, elsőben a szentegyházakra, és azokat rakva látta a sok papi rendekkel, és csudálkozott, hogy annyi sok között igen kevés munkások legyenek az isteni aratásban... Mennyből nézett az Úr a fényes palotákra, az úri udvarokra, a törvényekre, a bírák ítélő székeire, a kereskedésekre, a mesteremberek munkáló helyeire, a hadakra és seregekre, a tengerekre, gályákra és egyéb vizekre, a hajókra, révészekre, a vásárookra, a bevőkre, árosokra, a közönséges népeknek hajlékaira, de mit látott?...” Kevélységet, feltűvalkodást, irigységet, gyűlölséget, árulkodást, hazugságot, visszavonást, hamis ítéleteket, özvegyek s árvák nyomorgatását, sok csalárdságokat, hamis esküvéseket, veszekedéseket, gyilkosságokat, tolvajságokat, szitkot, átkot, húzó-vonó lopókat, hamis mérőket, hazug beszédeket, „éktelen, rút, ocsmány dolgokat, amellyeket nem méltó ki is mondani”. „Tovább mennyből nézett alá az Úr a városokra, falukra, városokra, kastélyokra, de mit látott? mit talált itt is?... Találta az egész városokat, az egész világot rakva gonoszsággal, hamissággal, torkossággal, lobzódással, fajtalansággal, házasságtöréssel, irigységgel, ragadománnyal, visszavonyással, pörlődéssel, átkozódással, emberszólással; mit tovább? talált számtalan sok eretnekségeket, megátalkodott hitetlenségeket, bálványimádókat, idegen Istennek tiszteletét, boszorkányokat, bűbájos varázslókat, hamis jovendómondókat, sok tolvajságokat, lopásokat, vérontásokat, sok hamis, nem igaz, tekéltellen, kártevő szolgálakat, atyokhoz, anyyokhoz szófogadatlan fiakat, sok gonosz, veszekedő házasságokat, sok kegyetlen tiránnusokat, a jobbágyokat nyomorgató urakat, megcsaló s károsító jobbágyokat, fősvény gazdagokat, sok gonosz életű egyházi személyeket, gonosz, botránkozató szerzeteseket, sok istentelen szegényeket, koldúsokat, sok képmutatókat, kik belől merő farkasok, sok uzsorásokat.”

Társadalombírálat és szekvencia, úgy látszik, vonzzák egymást. Az ájtatos Ozolyi Flórián végeérhetetlen leltára fölé ki lehetne írni a profán Petőfi tömör címkéjét: „iszonyú világ”.

De vannak másféle tartalmú és rendeltetésű szekvenciák is. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1693–1762) ebbe a formába foglalja az egyház hagyományos tanítását az ószövetségi előképekről: „Igy látta Adám első atyánk a maga testének példázatjában, hogy az Istenség az egy isteni személyben eggyé lenne az emberséggel. Így látta Jákob... Így látta József... Így látta Fáraó király... Így látta a főpohármok...” Másutt az erkölcsitanítás ölt fel szekvenciaformát, például Ligvándi Zosimus kapucinus atyánál: a fáraó „látta szemeivel az Isten hatalmasságának álmétködítő művelését és csapását”, látta a Nílus vizének vérré változását, látta a békák sokaságát, látta a föld porát szúnyogokká változni, látta megtelni a házakat legyekkel, látta az igen nehéz marhadogót, látta emberek, állatok testén a fekélyeket, látta a köesőt, látta a sáskaseregeket, látta a háromnapos setétséget, látta az elsőszülöttek megöletését... „Mindezeket a csapásokat látta és tapasztalta Fáraó [...] mindazonáltal neminémű lágyúlhatatlan keménységgel nem enged az Isten parancsolatjának”.

Alakváltozatai is vannak a szekvenciának. Simon Máté (1743–1818) kérdő-tagadó formában sorakoztatja az igét: „hát nem látod, miről siránkozz a siralom völgyében?”, s a mondatkezdő szavakat még hatszor megismétli. Gáll Bernardinus (1748–1831) feltételes módban fogalmaz: „Ah! ha testi szemekkel láthatnánk mindazoknak a hiveknek lelkét, kik most ide egyben gyülekeztek, boldog Isten, melly nagy irtóztató zűrzavaros felfordulást lát-

nánk! Látnánk, hogy a fajtalan életűeknek lelkét mint bilincsezik a pokolbéli ördögök”; látnánk a tolvajokat, látnánk a rágalmazókat, valamennyiüket az ördögök martalékaiként, s látnánk sírni a kudarcot vallott őrangyalokat, „látnánk, kinek lelke örökre veszni indult”. Alexovics Vazul, év végi számadásra intvén hallgatóit, a bűnösről szól hosszú, üzen-háromszoros szekvenciával, a bűnösről, aki ha megvizsgálja szívét, lát abban uzorás-kodást, lát paráználkodásokat, lát gyűlölséget és sok egyéb bűnt, vétket, istentelenséget; de ezzel még nincs vége az intelmeknek, s egy újabb szekvenciában a szónok a „lát” ige szériáját rokon értelmű szavakkal vegyíti: *visszanéz – vizsgálja – látja – szemébe akadnak (háromszor) – megtekinti – látja – megvizsgálja – látja – megszemléli – látja; ezután a prédikátor visszatér a szabályos sorozathoz, de most az alanyokat változtatja: a világi előljáró látja... a bíró látja... a szülő látja... a gazdag látja... a szegény látja... „Látja mindezeket ma a jámbor keresztény”.*

Gáll Bernardinus prédikációs könyve 1817-ben jelent meg. Ez az év már-már a reformkor kezdete. A „láttam, láttam” szekvenciák XVII. századi hitszónokainktól Eötvösig, Petőfiig folyamatosan végigkísérik irodalmunkat.

*

A nagy hagyományú szekvenciának van mondanivalója napjainkban is: Esterházy Péternél, a HRABAL KÖNYVÉ-ben. Összegező látásról lévén szó, a regény motívumainak és sok minden egyébnek összefoglalásáról, a szekvencia a mű utolsó lapjain kapott helyet.

„...mindent egyben látott”, „Látott mindent...”. Aki messzire akar látni, hogy mindent láthasson, alkalmas kilátóhelyet keres. Ilyen a torony. Élete vége felé Petrarca úgy érezte magát, mint a vándor, aki hosszú bolyongás után egy magas toronyból tekint vissza a megtett útra. Hasonlóképpen Petőfi, márciusi naplójának tanúsága szerint: a kisszerű poliújlás idején magába zárkózott, mint tornyába a csillagász, s a földről az égre vetette szemét, a jelenből a jövőbe. Aloysius Bertrand (1807–1841), a francia romantikának ez a nálunk alig ismert kitűnősege, egy prózaversében Abraham Knupfer kőművest küldi fel valamelyik gótikus német katedrális tornyába – látni. A kőműves a középkor különös vízióját látja.

„Látja a szörnypofák követ, miként okádják a palatetőkről lecsorduló vizet a galériák, ablakok, zárókövek, tornyocskák, fiatornyok és gerendaszerkezetek zűrzavaros mélységébe...”

Látja a csillag alakú erődítményeket, a pöffeszkedő citadellát, a paloták udvarait a nap hevétől kiszáradt csorgóikkal, a kolostorok oszlopait, melyek körül árnyék ólálkodik...

Látja a katonákat, akik az óriás lombozatú parkban, smaragd pázsiton, nehéz puskákkal szétlőnek egy póznára tűzött madárbabut.

Este pedig, amikor a katedrális harmonikus rendje keresztbe tett karokkal szunnyad, létrája magasából távoli falut pillant meg, melyet fölgyújtottak a martalócok, üstökösként lobogó lángözönben.”

A kilátópont Esterházy Péternél is torony: az ulmi katedrálisé; talán mert ennek van a legmagasabb tornya egész Németországban, meg azért is, mert az író járt a Duna-partú városban, föl is mászott a toronyba, megszámolta lépcsőfokait. Kőművese is van Esterházy Péternek: Jakob Stieger; igaz, csak pallérfiú, de nagyravágyó: azért hág fel a toronyba, hogy ott lehessen a zárókő beillesztésénél, „*kozel az Istenhez!*”, de Isten nem óhajtotta társaságát, s a fiú lezuhanással fizetett merészségéért. „*Zuhant, akár egy meteorkő.*” (Aloysius Bertrand-nál az égő falu üstökösként lobog; a középkor, úgy látszik, tele van kozmikus jelenségekkel.)

A torony – a kilátópont – mindenesetre elkészült; hozzá lehet fogni a szekvenciához. Esterházy Péter becsavagyó és merész, mint a pallérfiú: Istent szólítja elő – látni. Hogy a szekvencia látója az Isten, megszokhattuk már prédikációinkban. Persze, a HRABAL KÖNYVÉ-nek Istene másféle, mint a régi kegyes szerzőké; ő regényszereplő, aki elbeszélget Hraballal, szaxofonozni tanul. A szekvenciához érve eltűnődhetünk: csakugyan Isten az, aki lát? Esterházy Péter a teremtő sokértelműségek írója. „Amikor az Úr szemléli az ulmi székesegyház tornyából a teremtett világot, az ő személyében az író is szemlélt tart teremtett világa felett” – írja a regény kitűnő elemzésében Erdődy Edit. Két teremtő egy toronyban.

De talán nem is az ulmi torony a kilátópont, hanem valami még magasabb, hiszen Isten a toronyra is lenéz. Mindegy; most már idézni kell a szekvenciát, mégpedig – mivel írónk csapongó, de szigorúan szerkesztett szövegeit nem lehet megbontani – idézni kell az egészet: irodalmunk leghosszabb, huszonnyolc tagú, „látta, látta” szekvenciáját, önéletrajzi törmelékeknek, útiemlék-darabkáknak, olvasmányok és zenék foszlányainak, politikai csípéseknek, a koz- és magántörténelem botrányainak és ünnepeleinek, az „iszonyú világ” és a saútra uralma alá gyűrt világ panorámájának, áhítatnak és frivolitásnak, lényegesnek és lényegtelennek (ha ugyan van lényegtelen, ebben a regényben!) ezt az óriási folyondárját, káoszunk és rendnek ezt a halmazát, a látható mondatokat és a láthatatlanokat, tér, idő és téridő játszóadásait, sokasságok és egyediségek szövevényét, az általános és a különös fonadékát, a genezis és a Genezis pillanatát s a teremtő és a Teremtő magányosságának csendjét – idézni kell a „mindent egyben látás”-nak ezt a cirkuszi, ezt az operai, ezt a templomi parádéját... A remeklést.

„Lenézett Ulmra, hogyan áll a torony építése. Lépcsős Jákobot látta kapaszkodni föl, lát engem is, ahogy zihálva, kuszáltan megpihenek, hátamon és homlokomon hideg verejtek csúszik, látja, mire gondolok, mindazt, amit én mára elfelejtettem, és nem akarom fantáziából fölidézni, mindent egyben látott, tér tengerét, idő áramát, rózságot, a Fekete-erdőt és a Fekete-tengert, Husz Jánost és egy végzetes sajtóhibát egy közepes regényben, a thermopülai csatát, Jan Palach lángjait és egy Marcell nevű kisfiú születését, majd ugyanezen fiúcska lágombáját, látta az orosz tankok prágai, budapesti, moszkvai, San Diego-i bevonulását, látott egy kereskedelmi utazót a Harry Karel Klofanda cégtől, egy igyekvő feleséjet, egy holttestet léggel a müncheni köztemetőből, egy bonyolult mondatot az ember bátor magányáról, egy nem nyíló állkapcsot, egy »null-kilométeres hengematét«, egy kerti széket, egy kinnfelelt nyugágyat, látja, hogy állok a napon, Fermi atommaglyáját és a Ganyelin-triót, Ganyelint a zongoránál, Taraszovot a dobnál, a rossz bal lábát, az apró Csekaszt, ahogy két szaxofonfűvökán játszik egyszerre, az öntöttvas (!) klarinétját, látta, ahogy Thomas Mann a vacsora után francia kamarazenét hallgatott, és a Die neue Weltbühnét olvasta, Heinrich nagyon mulatságosan ír Hüler beszédéről, látta az opus 111-es utolsó Beethoven-zongoraszonáta híres lassú tételét, amelynek van egy váratlan, gyors, kifejezetten boogie-woogie-t előlegező szakasza (»Beethoven előre hallott«, Sa kifejezése), látta John Coltrane elképesztően hosszú ujjait, az alkony kéklő óráit (Les Heures Bleues), Luther kedvenc italát, az einbecki sört, vizágyukat a Kaprovka utcában, látta az írókat, látott engem, Kádár János beszédeit, II. Rudolf önkielégítését három héttel a halála előtt (»a maszturbáció, mely – talán – tényleg nem jut soha sehová, mégis megteremt az egyenletes téridőt, minden mű genezisést; nem ritmus: liktetés!«), az összes a földön fellelhető kavicsot, és külön azt az egyet Rodoszról, látott minden fát, és külön azt a kéket, minden síkságot, és külön a magyar rónát, minden születésnapit, és külön a likórral locsollakat, a világ összes szeplőjét, és külön a bíborhajú nőt Marokkóból, látott minden mondatot, amelyet valaha leírtak, kimondtak és elhallgattak, és külön egyet: »Ma kivégezték a nagybátyádat.«, látta a festői Hódmezővásárhelyt és a festői Mondseet, az összes spanyol nőt, és

hosszan nézte azokat, akik éppen abban a »pillanatban« fáradtak el, látta az olasz zakókat, a könnyű cipőket és antipasztákat, elfogult volt az olaszokkal szemben, jellemző apróság, hogy a francia Platinin olasznak tartotta, látta Glenn Gouldot, amint beledúdol a lemezfelvételbe, látta a Sátánt, pasziánszoszt, látta ismét Jákob arcát, engem az 526. lépcsőnél, látott egy pontyot Neu-Ulm alatt, majd ugyanezt a pontyot az ősi Regensburgnál, majd ugyanezt a pontyot egy osztrák tányéron rántva, odaégett krumplidarabokkal, de nem az a jó resz, hanem kormosan, látta Anna édesanyját fiatal lányként, látta Bohumil Hrabal édesanyját fiatal asszonyként, látta az író édesapját, tizennyolc évesen díszmagyarban, látott egy rigót, füttyült, fiú-fiú, fiatal-fiú, kell-e-dió-fiú, látta az író, látta Annát és azt a mondatot, melyet rajta kívül senki se látott, melyben az író és Anna szavak voltak, és látta saját magát. A torony épült.

Látott mindent, és ettől olyan egyedül lett, mint az ujjam."

Tandori Dezső

MÉGIS, MÉGSE

Mégse ülhettem volna ott alkony-utánig, éjig az Eisenbach mellett
 – mégis, ültem ott délelőtt valami avar-koze farönkön;
 mégse mehettem volna el mindennap abba a csarnokba, múzeumba
 – mégis, a szomszédos piacot is láttam, sok galériát is;
 mégse úszhattam volna át a váratlan-széles folyót oromemben
 – mégis, annyira megörülhettem, hogy ilyen szép habos-széles;
 mégse vásárolhattam volna még tíz tollat, húsz könyvet, két sálat
 – mégis, olyan madaras és medvés naptárakat hoztam, olyanokat;
 mégse vehettem volna meg a következő nap idejét semmin
 – mégis, megvett egy napfény kisütésen egy utca, egy katedrális;
 mégse reggelizhettem volna kétszer, csak hogy élvezzem a kilátást
 – mégis, meglepő elfogadható volt nekem az idegen étteremtér;
 mégse akarnék rogtón visszatérni, a mulasztásokat pótolni
 – mégis, van egy ilyen tervem, nem hiszem, hogy teljesség volt;
 mégse utazhattam volna szanaszéjjel, mikor az a kevés időm volt
 – mégis, kimentem a főpályaudvarra, néztem az indulásidőket;
 mégse ehettem volna örökké sült gesztenyét, szalmakrumplit
 – mégis, jó érzés volt, hogy az ő gesztenyéjük is kukacos;
 mégse örülhettem volna, hogy ilyen sokáig távol járok tőlük, itthonról
 – mégis meglepett, hogy ők távollétemet ilyen jól bírják;
 mégse voltak azok a madarak, akik rám szálltak, az én verebeim
 – mégis, ott egyszerre négy-öt veréb vagy más szállt kezemre;
 mégse mondhatnám, hogy valakik városnegyedét megismertem
 – mégis, már láttam, hogy itt jártak ők, valahol ott jártak;
 mégse érezhetem, hogy bárhol is jártam, ki tudja, hol voltam
 – mégis érezhetem, jártam, ki tudja, hol.

Ha élne Szpéró, tudom, minden napom itt telne, nem volna mégis, nem volna mégse... És mégis: hát mégse mondhatom ezt se, így mondhatom ezt is; itt van még Samu, itt van Icsi, itt van Alíz, és itt van Mokka, ők fő lények; és kik a melléklények? Egy Tutu, félszemű-félszárnyú zöldike, akire hajnalban odahajolhatsz, tudsz vele beszélni, nehezen mozdul, hát méltóságteljesnek látszik, nagy mohóságát megőrizte sérülten is, zabál, követel, sziszeg, megcsíp, van „mégis-és-mégse”, és Bachot hallgatnak a kazettás magnón, hallgatja a kazettás zenét, mit fölteszek, Samu, a veréb, és Icsi, a cinke, és énekelnek rá. Mégis és mégse, velük és tőlük távol, az idők így össze vannak növe, azzal, hogy szétnőni látszanak. Most megfordítom a kazettát, és fürdővizet is kellene adni nekik, és Alízt, aki sánta, a kezemre kellene venni. Mégis, írom ezt tovább, mert mégse számít pár perc elmúlta. Nem számít, éjszaka, mikor lebukik egyikük, lóg fél-láb a rúdján? Nem számít, hogy ott ültem délelőtt valami avar-köze farönkön? Mégis, ott ülhettem volna éj idejéig, előre láthattam volna, a vége ez lesz; nem számít, meghal, de volt, mint a csarnok melletti piac, a múzeum melletti falépcsős galéria a padlás terében, váratlanul; nem számít, hogy nem a főbb dolgok voltak stb. Mégse hasalhatnék Szpéróval vállamon, Utrillo-albumot nézve

- mégis, hasaltam vele itt délelőtt-hosszat;

mégse állhatnék egész nap csak Alízzal, csipkedje ujjam

- mégis, itthon kellennem, hogy olykor az ujjamon álljon;

mégse alhat Samu a vállamon, hajam nem növeszthetem neki, fürödne

- mégis, ma délután is majd így ülök, fejem billentve alszom.

Mégse haltak meg mind, akik meghaltak: Szpéró, Éliás, Pipi, Poszi

- mégis, meghal majd Alíz, Samu, Mokka, Icsi, Tutu, meg, mind;

mégse halhatok utánuk, nem is kedvelném a föld semmi ily módját

- mégis, utánuk halok, s a napfény és indulásidőpont után stb.

Mégis olyan lesz, mintha lettem és nem lettem volna, volt mindez mégis

- mégse lesz olyan, mintha lettem volna és mégse.

Imre Flóra

A HOLDFÉNYBEN

a holdfényben a kerti út
minden kavicsa messze fénylik
nem látni mégse merre fut
a végig a megérkezésig

felhő jön gyorsan add kezed
égő arcom rejteni vállad
a homályban az égerek
mozdulatlan istenek állnak

csend van csak a szökőkutak
tompá mély zokogása mormol
fordítsd fordítsd el arcodat
valami szél fut át a parkon

önnön mélyére néz a tó
eleven test eleven testre
hogy világít az ing alól
alkarizmaid dombja-medre

az ezüstcsipke ég felett
apró fények nyílnak-csukódnak
égeti vállam tenyered
az árnyékok mindig nagyobbak

AMBROZIÁNUS DALOK

mert minden földi út alatt
egy láthatatlan út halad
és völgyeken és hegyeken
nyújtózik véges-végtelen
és ez a rejtett áradat
viszi a talppal járt utat
amíg a föld széleinél
egymásba fut az út s a szél

az út a hegy a völgy a szél
testedtől hangos benned él
rajtad át fut az áradat
egylénygű minden anyag
tundérek lassú tánca ez
a lombok közt a szél neszez
s ahol az árny a fűre hull
szempilláiddá alakul

*

micsoda fények játszanak
ujjaim között láttalak
mozdulatlanul moccanó
égbolttükörbe néz a tó
és völgybe le és hegyre fel
láthatatlan lényeivel
halad az út alatt az út
a test s a szél egymásba fut

*

egymásba fut a szél s a test
az ösvény emelkedni kezd
mind elhagyottabb tájakon
vezet át az a könnyű nyom
mind egyszerűbben fölfelé
valamivé és semmivé
s a tested formái alatt
mélyebb formák világlanak

*

FIGYELŐ

MÉSZÖLY MIKLÓS: WIMBLEDONI JÁCINT

Szépirodalmi, 1990. 117 oldal, 65 Ft

Varázslatosak a könyvcímekben a külföldi városnevek. Olyanok, mint a nagy tengerjáró hajók a kikötőkben; az idegenség aurájával vonzanak. Az pedig, hogy WIMBLEDONI JÁCINT, még hangsúlyosan választékos is, részint a helység angol előkelősége, részint a virág költősége, kultúrtörténeti konnotációi jóvoltából. A cím finom, lírai könyvet sejtet, s a karcos novelláskötet könyvművészeti megformálása – műszaki szerkesztő Horváth Andrea, a borító- és a kötésterv Urai Erika munkája – artisztikumával és eleganciájával megfelel a címnek. Am a „wimbledoni jácint” szókapcsolat távolról sem olyan evidens, mint mondjuk a PÁRIZSI ESŐ – még a magamfajta földrajzban, botanikában és sportban egyformán járatlan olvasónak is dereng, hogy Wimbledonra inkább jellemző a tenisz, mint a jácint. A címet tehát a könyvnek kell értelemmel teljessé tennie. Csakhogy a könyvben, a címadó elbeszélésben nincs szó wimbledoni jácintról.

*

A kötet hat elbeszélést tartalmaz, három terjedelmeset és három rövidet, hosszú-rövid szekvenciákba rendezve – a három hosszú elbeszélés belső súlyát tekintve is pillérszerepet játszik, utánuk levegős ívelés a három rövid. Az írások több síkon is szerves egységet alkotnak. Négynek az alapja az a dél-dunántúli, szekszárdi életanyag, amely Mészölynél magánmitológiává lényegült, és szépírói termését Mándy mellett a mai magyar próza legorganikusabb életművévé teszi. Néhány a további kézzelfogható közösségekből: a három nagy elbeszélés (élükön ajánlás áll, összekapcsolva őket, szemben a három röviddel) alapfogása egy régen megesett, időben koncentrált történet elmondása, majd évek kihagyásával, a „mi lett a

szereplőkkel?” jegyében rövid, epilógusszerű lezárás; mindhárom tetőpontja egy-egy holdfényes éjszaka, amelynek folyamán lényeges felismerések születnek, és mindháromban szerepel egy-egy kislány, mindegyik árva vagy az adott helyzetben mintegy árva, a tisztaság és ártatlanság többnyire veszélyeztetett szimbóluma, s egy lényeges pillanatban erkölcsi mércévé válik fontos férfialakok számára; a három rövid elbeszélés mindegyikében felbukkan a házasságon belül, ám idegen apától született gyerek figurája, kettőben főszerepben, egyben epizodikusan. A kötet egységét tovább erősíti, hogy a viszonylag egyenes vonalvezetésű első és utolsó elbeszélés négy olyan írást fog közre, amelyben a történetbe folyton emlékek, újabb kis történetek és történetdarabkák ékelődnek. E négy elbeszélés első olvasásra olyan benyomást kelthet, mint a kaleidoszkóp, mely forgatásra változóan színes csillogó ábrákat mutat.

Ez a kaleidoszkopikus írásmód, amelynek első nagyszabású kiteljesedése AZ ATLÉTA HALÁLA volt (1960–61), immár három évtizede eleven tendenciája Mészöly prózájának, ám tévedés volna korszak-meghatározónak nyilvánítani, hiszen mindvégig ugyanolyan eleven tendencia mellette a klasszikus novellaépítés. Ha korábban előfordult is, hogy megtartó történet egyáltalán nem volt (NYOMOZÁS), vagy csak mintegy kanavásként a külön-külön jelenetek számára (TÉRKÉP, REPEDÉSEKKEL, BOLOND UTAZÁS), úgy mintha most Mészöly egyensúlyra törekednék a kaleidoszkopikus írásmód és a klasszikus novellaépítés között – sikerrel. Meglehet, néha elsőre nehéz követni a történetet és a szöveg tagolását, de újraolvasva a figyelmes olvasó rá fog jönni, hogy (a „gimnasztika egy regényhez” minősítésű ZSILIP kivételével) valamennyi elbeszélésben pontosan meg van adva az időrend, a mindenkori helyszín, egyértelmű, hogy kőről-miről van szó, követhető a történet menete, és a külsőleg legtagolatlanabb szövegben is (A KITELEPÍTŐ-OSZTÁGNÁL) teljes biztonsággal állapíthatók meg az értelmi cezurák. A WIMBLEDONI JÁCINT, az

OH, CHE BELLA NOTTE! és A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL felhasználja a klasszikus novella biztos alapokat teremtő lineáris előrehaladását és ritmuskompozíciójának, feszültség-feloldás, fokozás-konklúzió görbéjének hatáspotenciálját, s ezeket egyesíti a tények, jelenetek, motívumok kaleidoszkopikus tükrözéseinek, párhuzamainak és ellentéteinek rendszerével, mely sokféle dimenziót ad a történetnek. Ha a címadó elbeszélésben – hogy a leglineárisabbra hivatkozzam – a gettóvilágot „vadszölővel befuttatott drótháló” határolja, és Dalkó feje végül „vadszölővel befuttatott garázs tetején” loccsan szét, ha Panka az ÁVH-s gondnok fiának volt a barátja, s 56-ban az ávosok lövik szitává, ha azt mondja, hogy két gyereke lesz, de végül Zsuzsanna szülőt, aki maga a súlytalan röpködés, ám később willendorffian meghízik, úgy ez a motívikus munka az elbeszélés legmélyebb problematikájával van kapcsolatban. Merthogy ezek az elbeszélések nem annyira a történet mentén, mint inkább életproblémák körül szerveződnek meg.

„...közben lesi az arccal, hogy lát-e ismerőst. Tulajdonképpen mindegyik az, de ezt inkább a táj teszi, ami felé közelednek, mind odavalósiak.” (ZSILIP) Ilyen hasonító ereje van Mészöly írói világának, stílusának is. Pedig ebben a kis kötetben Mészöly nagy szerepjátszónak bizonyul. Az elbeszélő csak három novellában (AZ ÜGYNÖK ÉS A LÁNY, OH, CHE BELLA NOTTE!, ZSILIP) teljesen kívül-, sőt felülálló, objektív, mindentudó – az általában vett író. A WIMBLEDONI JÁCINT-ban fikatív elbeszélőt teremt, egy „krónikást”, akiről jóformán semmit sem tudunk meg – Mészöly ezt ki is játssza a novella poénjaként –, de argója („merész szereléseket”, „díjnyertes nyár volt”, „feccolt bele” stb.) mintha „sporttársra” utalna, akinek stílus szintje többnyire nyomatékosan különbözik AZ ÜGYNÖK ÉS A LÁNY, az OH, CHE BELLA NOTTE! és a ZSILIP elbeszélőjének stílus szintjétől, olykor azonban felemelkedik hozzá – elbeszélésben egymásra vetül a „sporttárs” szűkebb s a kifinomult írói receptivitás és kifejezőképesség tágabb horizontja. A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL és a NEM FELELT MEG NEKI énelbeszélés, de nemcsak általános esztétikai megfontolások óvnak attól, hogy az elbeszélőt azonosítsuk az íróval, hanem az a tény is, hogy például A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL nem egy, úgy lehet, személyes tapasztalaton, élményen alapuló mozzanatot Mészöly másutt

is megírta – másképpen: Atti és Cigány, a nőniusz háttér viszonyának előképe Walter Karcsi és a nőniusz viszonya a NYOMOZÁS-ban (1971–88), ahol a finn tör és a tömegsír exhumálása is megjelenik, az őt pedig, aki nem ló a katonaszökevényekre, már a FILM, AZ EMKÉNÉL című novellában megtalálható (1964), ott T. volt a helyszín, itt Stargard. Ezek a mozzanatok, más variációkkal együtt, csak halvány jelzései a lényeknek: az elbeszélés fikatív énje csak figurája az írónak, amelyet, miközben mintegy eljátszik, tisztán kompozíciós fogásokkal objektívan-értékelően látat.

De minden szerepjátszás és sokoldalúan megvilágító objektívítás mellett is a szövegek igazi kohézióját, intenzitását, „magasságát” lírai kvalitások teremtik meg. Például: „Lábon maradt kukoricásnál alig képzelhető mostohább látvány. Némely szár tövével süppedéssé luk, a másiknál éppenséggel nem, a hó torlaszosan odagyüremlik, s ha szél mozdul, apró zúzmarafitterek csuszszannak a miniatűr lesiklópálya páncélos csillogásán. Ki tudja. A megfigyeléseknek megvan a maguk árfolyama. Elértéktelenednek, újra felértékelődnek.” (OH, CHE BELLA NOTTE!) A részlet líraiságát nem egyszerűen a lezáró, nyílt reflexió adja, lényegesebb, hogy magában a képben, sőt: jelenetben az aprólékos felbontás asszociatív-metaforikus látásmóddal párosul, a megfigyelés realizmusából hiperrealizmus és látomás lesz – az elbeszélés egy fontos jelzőjével élve –, „lidérces” pontosság, amely erős költői atmoszférát indukál. Ráadásul a „lábon maradt kukoricás” motívuma később összekapcsolódik a „feketére evődött tűzfal” motívumával (mint a WIMBLEDONI JÁCINT-ban „a dróthálós vadszölőfal” motívumával – itt már az írói képzetvilág elemeinél és alapmozzanatainál járunk!), az elbeszélés központi problematikájának egyik metaforikus kifejezéseként. A vágások és a metaforák a leggyakoribb, legirodalmibb és legkézfelfoghatóbb eszközei annak az írásmódnak, amely szinte minden pillanatban egyidejűleg epikusan informatív, és az író személyes részvételét: érzelmi viszonyulását és hanghordozását sugározza. A lírai involváltság, amely többé vagy kevésbé mindig sajátossága volt Mészöly prózájának, a kötet három nagy novellájában szerencsésen és termékenyen, mert stimulálóan és arányosan működik együtt az epikus ábrázolással; a lírai jellegzetességek

nem szétoldják és felvizezik, hanem éppen-séggel sűrűbbé, komplexebbé és szenvedélyesebbé teszik az elbeszélés epikus kontrapunktikáját. Mert ha igaz is, hogy Mészöly stílusa (átfogó értelemben véve itt a szót) és írói világa mindent, amit nem zár ki, magához hasonít, maga ez a világ polifonikus, a szembeállított mozzanatok mércéül szolgálnak egymás számára, s a sokféle ellenjátékból finoman mérlegelő objektivitás születik.

*

„In memoriam 1949–1989” – szól a címadó elbeszélés ajánlása, s bár egyfelől az a szándékolt hatás, hogy „meglehetősen régi történel ez, még az elődökből”, az ötvenes évek elejéről, másfelől számos anakronizmus (kazettás magnó, poszter, video, távfűtés, Vita-Cola, diszkólámpa, hivatkozás Dienes Valéria halálára – 1978 – és önéletrására) jelzi, hogy metaforikus érteleme csakugyan az ajánlásban megjelölt egész korszakra vonatkozik. Az elbeszélés első fokon arról az örök kísérletről szól, hogy egy elviselhetetlen világban az emberek egy „szigetel” hozzanak létre, melyen igényesen lehet élni, s az örök kudarcról, amellyel ez a kísérlet szükségképpen végződik. A budai teniszegyesület a politika által letarolt „odakinttel” és a politika által kivételezett silány funkcionárius vadásztársasággal szemben a tehetségen, a teljesítményen, a minőségen alapul. De elegendő-e „a vadszőlővel befuttatott drótháló gettókalitkája”, „az ablakrácsra futtatott zöld” mögötti klubhelyiség, ez az egyre csak szépített „akvárium”, majd a „tetszetős előkerttel, romantikus fókával” övezett, kastélyszerű rózsadombi villa s a játék definiált világában tanúsított igényesség és felmutatott teljesítmény olyan életminőség megteremtéséhez, amely fölötté áll a külvilágénak? „A kulturált szépség és környezet”, a sportban való harmonikus együttműködés éles ellentétéként a vonzalmak következetesen, keresztül-kasul elkerülnek egymást, céljukat tévesztik, a kapcsolatok nem realizálódnak, az életek beteljesületlenek maradnak. (A vonzásoknak és feszültségeknek ez a zűrzavara emlékeztet AZ ATLÉTA HALÁLA „ötösfogalára”, ott azonban a viszonyok játékszabályokat követtek, s csak Pécsi Pici, Bálint – képletük rokona Zsizel és Dalkó párosa – és Bangó között váltak emberileg-művészileg elevenné, itt a kevésbé részletes ábrázolás ellenére is bonyolultabbak és hitelesebbek,

mert inkább következnek a figurák légköréből.) De az általános megoldatlanságnál is árulkodóbb a hamisság, ami kiütözik abban, ahogy Panka bolondítja Dóra edzőt, aki nem kell neki, ahogy Dalkó megajánl a lányokat kedvelő Pankának egy „hármast” Zsizellel, aki után ő tóri magát, s ami Dóra őszintétlen születésnapi megünneplésében koncentráldódik és tetőződik. A hamisság itt abban az értelemben is eszkalálódik, hogy a naiv és hiszékeny Dórát is megfosztják az őszinte érzelmnyilvánítás lehetőségétől, nem hagyják, hogy „valamilyen saját viselkedéssel [...] kísérletezzon”. Az elbeszélés elejétől fogva, s egyre fokozódóan, vázlatok, tervek, reményteljes előérzetek születésének és meghiúsulásának ritmusára épül, s Mészöly ezzel, valamint a hamisságok rafinált adagolásával mesteri módon éri el, hogy az olvasó mindinkább megérezze: botrány van a levegőben. S amikor az végül hivalkodóan véledenszerű és groteszk formában, egy ből okozta hatalmas hasmenésroham képeiben kitor, ilyen előkészítés után mélyen szükségszerűnek és adekvátnak találjuk, mint az emberekben és viszonyaikban rejlő hamisság elemi erejű megmutakozásának metaforáját. A természeti működésnek való kiszolgáltatottság szégyenletesen groteszk nagyjelente egyszersemind igazsággá emeli azt a benyomást, hogy a figurák olyanok, mint „valamilyen videokép utánzatjai, akiket hazetta perget, és igazában nem magukon múlnak”. Dóra a hangsúlyos kivétel, az egyszerű és homogén egyéniség, aki, mint nevelő, egyedül képes másokban folytatódni, s egyedül képes mindenre evidensen és normálisan reagálni. Kikezdhetetlenül ön maga, s később is csak ő „maradt meg annak, aki volt”. De ettől különb-e másoknál? Hiszen normalitása a személyiség egyszerűségén és korlátozottságán alapul. Dalkó és Zsizel együttléte „a darabjaira szétesett éjszaka” utáni hajnalon a BKTE-ben, amelynek az az előfeltétele, hogy a lényeges dolgokat nem lehet/szabad kimondani és megtenni, a „testbeszéd” szférájában olyan gazdaggá és mégis reménytelenné, olyan tetőpontlémmé válik, amilyenig Dóra sohasem emelkedhetne fel, s utána Dalkó öngyilkossága – a konzekvenciák átátása és vállalása – ugyancsak nem akármi-lyen emberi kvalitásról tanúskodik. S elvégre Panka, a zavaros erotikájú Panka is képes lesz történelmi ügyet vállalni és mártírrá válni.

Melyek az igazi, a hiteles értékek az emberekben? – mintha nagymértékben e körül a kérdés körül is forogna az elbeszélés, ennek mérlegelése is volna a *kompozíció*. Bár a novella lényegéhez tartozik, hogy mindezek a problémák történelmi kontextusban jelennek meg, a figurák ábrázolása, az események és a sorsok alakulása általános-egzisztenciális életproblémákat is kirajzol. Ilyen mindenekelőtt az emberek átláthatatlansága, aztán hogy az élet mennyire kiszámíthatatlan, mennyire véletlen események alakítják, a várakozások és törekvések ellenére, s hogy kiből mi lesz élete folyamán, miként viszonyul a befejezés az egykori lehetőségekhez. Ezek a kérdések természetesen nem fogalmazódnak meg közvetlenül, így közhelyekké válnának, holott életünk alapvetô dôbbenetei, hanem egyrészt magukban a tényekben rejlenek, másrészt elégikus atmoszféraként veszik körül a történetet az írói hanghordozás által. Az elbeszélés mélyrétegeként valami olyasmi sejlik fel, amit Mészôly az OH, CHE BELLA NOTTE!-ban úgy nevez: „*lételméleti bizonytalanság*”.

Az OH, CHE BELLA NOTTE! alapötlete olyan, mint egy Szerb Antal-novelláé: egy budapesti filosz Nyugaton szerelembe keveredik egy ír lánnyal, aki egy XVIII. századi emlékirat-író nõ leszármazottja, és elutaznak Olaszországba. De mennyire mást hoz ki Mészôly ebből az alapképletbôl, mint a Szerb Antal-i problematika! Az elbeszélés még inkább önállózió: mintha az 1959-es IDEGEN PARTOKON címû novella kései párdarabja-ellendarabja volna – ott egy magyar férfi egy francia lánnyal egy bukaresti kongresszusról szökött le a tengerhez. Most két „kis nép” gyermeke szembesül egymással és egy „nagy nép” életével – s méreük meg egymáson és azon. A lány, „*oldhatatlan kapcsolatokkal*” kötôdik az ír földhöz, ott hullámszik mögötte, körülötte, benne az angol-ír történelem, világában az emlékirat-író nõnek „*mozdíthatatlan helye*” van. A férfi már elszakadt a tájtól, melytôl apja „*nem tudott szabadulni*”, „*élhetnél akárhol, [...] neked tényleg nyolc*” – mondja a keretelbeszélésben régi barátja, de fôként: nincs történelme. Ez azért különösen frappáns metafora, mert – történész. A történelmi hazugságok világában, ahol „*a tények nem felelnek meg a valóságnak*”, arra ítéltetett, „*hogy olyasmirôl legyen véleménye és alkosson biztos útlelet, amit nem ismer*”. Történész, aki megfosz-

tatott a múlttól. A múltat permanensen életben tartó ír lány és a múlttalan magyar történész szembeállítására éppen Mészôlynél, akinek mûveiben *egyébként* annyira szerves és jelenvaló a magyar múlt, a magyar történelem – demonstratíván *kiélezett* megformulázás. Kapcsolódik hozzá egy másik mûívumsor is, amely persze szintén metaforikusvá emelkedik: a „*bolondos ír lány*”, akinek „*sejtjei rakoncátlanul kellôk*”, maga a szabálytalanság, a fantázia, a mese, a költészet, a leleményesség, a játékoság, vele szemben a magyar férfi: „*értelmezési hős*”, aki nem tud mesélni, gondoljai prózaiak, képzelete és viselkedése gátolt, s csak fokozatosan szabadul fel a lány hatására. A lány, akinek ír voltából következô történelmi terhei a férfi helyzetéhez képest mégiscsak a szabadságon belüli terhek, szinte a belsô szabadság megtestesülése, szemben a férfi külsô és belsô megkötözöttségével. Mintha pozitív és negatív pólusként állnának szemben egymással.

De mindinkább kiderül, hogy ennek a belsô szabadságnak megvannak a maga veszélyei. Mert éppen olyan léleknek a szabadsága, amilyennek Szerb Antal mutatja be az ír lelket: „*számára a transzcendens immanens is, a másvilág itt van ezen a világon, csak szem kell, hogy lássa*”, nála „*az álmodozás nemzeti tette válik, mert [...] a fantáziaélet, mítoszokba való elmerülés, víziók látása, fejezi ki legjobban az ír nemzeti karaktert, az felel meg legjobban az ír léleknek*”. Mindinkább kiderül, hogy a lány nem tud különbséget tenni valóság és mítosz között, hogy valójában múltja sem történelem, hanem mítoszba olvad át. Ami kezdetben „*szelezerdi magánmitológiának*” tûnt, lassan baljósan komollyá válik, és teljesen átformálja a világot, a bolondosság mögött felrémlik az elmebaj, a punkfrizurás „*sárgászöld hajú boszorkány*” agyából végül, Pompejiben igazi „*walpurgiszi ölet*” pattan ki, „*lidérces*” megfordítása a dolgoknak: „*Ezek nem tudják, hogy itt vagyunk, nem is látunk bennünket. Azt hiszik, hogy élnek, sétálgatnak a Via del Labirintón, pedig ez csak attól van, hogy mi látjuk ôket, akik halottak vagyunk. Ez itt most fordítva van, érted? Itt csak az él, aki halott.*” És itt, a „*rafinált szabadság*” állapotában, „*a játék labirintusában*” fordul meg végképp a pozitív és negatív pólus is. A lány elbizonytalanodik, és félni kezd, a férfi viszont magára talál, és megtelik erôvel, a halálban csakugyan az életet érzi meg, „*a lebetegelt játék-halál*” (a kifejezés a címadó elbeszélésbôl való)

a feltámadáshoz segíti hozzá. Kezdetből fogva nem ugyanabban az Olaszországban, Nápolyban, Pompejiben jártak. Mítosz, történelem és jelen fantasztikus itáliai szimbiózis hatására a lány csak saját mitologikus világában merül egyre mélyebbre, a férfit, a történelmetől megfosztottat azonban már a vonaton „*megérintette valamilyen historikus szél sodrása*”, s egész útja egyebek között a történelem visszanyerése – **História, meztelenség, tények, valóság, igazság, Erősz egyetlen nagy metaforikus komplexummá lesznek számára.** Itália jóvoltából mindinkább normális perspektívát nyer otthoni viszonyaihoz és önmagához, s halottnak lenni a romvárosban őbenne nagy felismeréshez vezet: „*Valahogy így kellett volna eddig is dolgoznom, olyan erősen élni, ahogy Pompeji...*” Hazatérve mindkettőjük útja lefelé visz, szomorú végpontokig: a lány végképp belecsavarodik magánmitológiájába, és ideggyógyintézetbe kerül (életútja az emlékirat-író ós életútjának dekadens variánsa), a férfi „*akár egy újra eladott rabszolga*”, visszasüpped a hazai életbe, ami e nagyszerű kaland minden lelki hozamát kimossa belőle. Lehet tünődni, hogy melyik válasz jobb a „kis népek” alaphelyzetére: ha magánmitológiába menekül valaki, vagy ha „*Potemkin-hajrában teljesíti a penzumot, hogy él*”, és kikapcsolódásként „*lehunyt szemmel bámulja a várost, a Dunát*”. Még a végpont felől visszatekintve is talán mégiscsak az előbbi – legalábbis esztétikai szempontból. Csak az bizonyos, hogy a normalitás elveszithetetlen, végső mércéje: Nápoly és Pompeji.

Ezeknek az elbeszéléseknek – az egész kötet mintha függelék volna a VOLT EGYSZER EGY KÖZÉP-EURÓPA címet és VÁLTOZATOK A SZÉP REMÉNYTELENSÉGRE alcímet viselő kisprózái válogatáshoz – az a legmélyebben fekvő alaptémájuk, hogy történelmünk mennyire függvényévé teszi az embert; Illyés kifejezését más összefüggésbe ültetve át: a „*nem menekülhetsz*” élménye. A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL című novella, amely a magyarországi svábok háború utáni kitelepítésekor játszódik, mintha nyíltan ki is mondaná, hogy erről szól: „*mi kerültünk sorsa, hogy új elgondolások szerint segédkezzünk a történelemnek. Igyekeztünk egy másik, újabb hazugságot törvényessé púderezni Kipróbált nyersanyag voltunk, a statáriumból, internálástól mindenki fél, akár katonai az, akár békebelien vigyorog*”. És: „*próbáltam elképzelni, milyen csillagközi szél fújhat*

egy ilyen ronggyá foltozott ország fölött, ahol én is csak leszem a lábamat innét oda, onnét ide, begyűjtők, rekvirálók, deportálók, kitelepítétek, belelepítétek, és nincs sehol egy lány, csak osztag meg villámcsoport”. Ha az előbbi elbeszélések figurái csak elszenvédői voltak a történelemnek, úgy ennek fiktív elbeszélője és Atti, a barátja, résztvevői: a kitelepítő-osztag tagjai. Ha eddig áldozatokat láttunk, most megpillantjuk az ösbűnt. Az elbeszélő persze egészében a történelemre hárítja és tisztán áldozatnak akarja látni magukat – az elbeszélés azonban problematizálja ezt a beállítást. Az elbeszélő őt szemét embert állít Atti mögé háttérként (a nadapi tanácselnök, Detián, Schwecha, az overallos, a bilgericsizmás), hogy minél jobban kidomborodjon a főhős kiválósága. Atti a férfias tulajdonságok megtestesítője, igazságérzete kikezdehetetlen, örök igazságtevő, minden rossz ügyet igyekszik azonnal jóra fordítani, mindig mindent elintéz, megold. A férfiaság középpontú problémája-metaforája az elbeszélésnek. Atti hős katona, „*önkéntesként végigharcolta a karjalai poklokot*”, hódító, diadalmas szerelmes (Pázmándynéval úgy ismerkedik össze, „*min! gömbvillám a tikkadt tarlófűvel*”, a csúnya Rézit megajándékozta egy „*újult nász-éjszakával*”), de leglényegesebb önmegvalósulása mégis a férfiszolidaritás és főként a Cigányhoz, a nóniusz hátashoz való bensőséges kötődés. A ló ugyan csak „*példátlan férfiasságával*” tűnik ki, az elbeszélés középpontjába tolvaa a hágatást, amit Pázmándynénál „*gyönyörűbben senki nem tudott élvezni*”. Cigány ebben az aspektusban Atti alteregója, s a férfiasság metaforikus funkciója természetesen a szexuális aktus metaforikus szerepében tetőződik – ehhez hozzájárul a fiktív elbeszélő Gizivel töltött „*erős éjszakája*” is. A szexuális aktus hagyományosan az abszolút emberi közösség metaforája, ám itt feltétlen önzést, zárt magányt és erőszakot rejt. Atti viselkedését olvasva és az elbeszélő árulkodó képzettársításaira felfigyelve („*szeme a túlzásig kék volt és nedves, mintha folyton egy sikeres vágta után térne vissza a földre*”, „*Atti remekelt, akár egy idegen bajnok*”, „*érezni lehetett a szoba csendjén, hogy Atti győzött!*”) arra a meggyőződésre jutathatunk, hogy a figura legfőbb ambíciója, hogy mindig győztes, sikeres legyen, érzékletes jassnyelven szólva: hogy „*mindig ő legyen a Jani*”. Hogy Attinak mennyire nincsenek fix értékei önmagán kívül, azt a kompozíció adja

értésünkre. Minden új sikerért megfedezkedik a szeretetről, Pázmándyné és Rézi miatt Cigányról, Rézi miatt Pázmándynéről. „Csak a ló magányos” – ezzel a mondattal kezdődik az elbeszélés, s még kétszer visszatér, látszólag lírai funkcióval, valójában azonban szituacionálisan: Atti mindkét esetben éppen árulást követ el Cigánnyal, a számára legfontosabb lényvel szemben. S e mondat állandóságával szemben áll három másik variabilitása: „S a hó nem rangsorolható”, „Egyedül Mila nem rangsorolható”, „A szülőföld nem rangsorolható” – lévén mindig az a legértékesebb, ami éppen növeli a figura onértékelését. A kemény férfiaság természetességéhez, stílusához az alpáriság is hozzátartozik: a szerelmi tapasztalatok kibeszélése a férfiszolidaritás alapján, udvarlásban az imponáló durvaság, a szerelmi jótékonykodás gyakorlatiassága: „ilyenkor muszáj a perelybe tenni”. Mészolynek sikerül Atti körül fokozatosan olyan légkört teremtenie, hogy a csúnya Rézi szerelmi kárpótlása végül erőszakételnek hat, noha természetesen a legkevésbé sem az. (A fikatív elbeszélő még otrombább Rézivel és Gizivel.) A kemény férfiaság emberi problematikusága ott tetőződik, amikor Atti az igazságért és a jogért száll síkra Hammerburgerék tragédiája ügyében, ám egy férfibecsületét ért sértés miatt akciója verekedéssé fajul, melyben véletlenül elsül egy revolver, s a golyó véletlenül megöli Cigányt. Ez a rémdrámái, „a végzet hatalmát” idéző fordulat éppolyan kihívóan véletlenszerű, mint a WIMBLEDONI JÁCINT-ban a hasmenésroham – de a figura gondosan adagolt ellentmondásai alapján ugyanolyan szűkszerűnek érezzük. Nehéz a kemény férfi „mitológémájának” ellentmondásosságát érzékletesebben felmutatni, mint hogy Atti csak egy lovat képes igazán szeretni, ám akaratlanul elpusztítja, aztán ráborul, és nem mozdul.

Atti bölcsessége kimerül abban, hogy „az Isten nem kopirozza magát, mindig kiálálja, hogy holnapról mi legyen”. A fikatív elbeszélő viszont értelmezi magukat. Amikor a Hammerburgeréknál töltött utolsó estén megéri a család tragédiájának a szele, „erős undort érez maguktól”, s egy részeg meditáció során egyszer csak megéri az alapproblémát: „Tesszük, ami tehető, de nem lehet hozzánk érni.” És itt rejlik a bűn: a kényszereket is diszkreditáló hatalom adta védettségben. De ez csak egy villanás, aztán jön az önstilizálás, az önsajnálát, amiben benne

rejlik az önfelmentés: „utolsó mohikánok vagyunk, osztályrésziünk a kemény elviselés. [...] ez a mohikánság nyilallt belém, mint a büszke önsajnálát férfias rezignációja”. A felelősségelhárító stilizálást Mészoly finom irodalmisággal érzékelteti. Az elbeszélés elején nagy képsor áll az állatok háborús mártíriumáról, melyben a ló is szerepel: „Mikor már nem bírja, elszakítja magát a hirtől, ahová kikötötték, és lógó belekkel átúgja a bajor utászok két aknasávjá között a kiégett Csávósdimajorig, ott rogy össze a sötétkék ég alatt, míg a fagy szoborrá nem muntázza, és nyitott szemét be nem fújja a hó.” A vége felé pedig ezt olvassuk: „Egy tépelt szélű fotó maradt az emlékezetemben erről az esetről: lógó belül ló úgát a györkönyi kuteleptérsi osztag két aknasávjá között a Rézi-tanyáig, és ott lerogy, míg az éjszakai nyárbogarak vastagon be nem lepik a szemét, a kifordult gyomrát...” De tudjuk, hogy nem így történt. A nyomorúságos történet így szentelődik történelmi végzetté, a személyes csődért is, ami a figurák alkatából következik, mely alkat persze rímel a világra, így lesz felelős a történelem. De elbeszélése leleplezi a fikatív elbeszélőt, és felkelti az olvasóban azt az érzést, amit az OH, CHE BELLA NOTTE! történésze sem tud elfojtani magában: „hogy az is részrehajlás, ha a sors csapásait sajátítjuk ki magunknak hivalkodóan”.

*

A három rövid elbeszélés közül AZ ÜGYNÖK ÉS A LÁNY egy költői mese magaslatú pontjáról és hangvételével mutatja meg, hogy az élet minden apró mozzanata mögött nagy történet rejlik, s ha belelátunk egy élet problematikájába, nem tudunk adekvát gesztussal reagálni rá – de a törekvés: valami nagyon bonyolultat nagyon egyszerűen elmondani, nem találta el a szerencsés pontot, az egyszerűségből vázlatosság lett; a ZSILIP valóban csak „gimnasztika” egy műhöz, önmagában nem áll meg, viszont anyaga javarészt megtalálta a helyét a MEGBOCSÁTÁS című ritka szép elbeszélésben (1983); végül a NEM FELELT MEG NEKI tanulságos példája annak, hogy egy valóságos történetből – Mészoly a NEGYEDIK ÚT 241–42. oldalán mondja el zárójelben – miként lesz rövid, de cseppet sem vázlatos, kidolgozott, pengeéles novella – mint a régieknél. Az esztétikai-kritikai purizmus fennakadhat rajta, hogy három nehézsúlyú elbeszélés mellé miért került be a kötetbe három velük összemérhetetlen is,

de a hedonistább olvasó inkább hálás a lazítá-sokért, és külön örömet lel a könyv egészséges ritmusában.

Említettem, hogy még a címadó elbeszélésben sincs szó wimbledoni jácintról. Jácintról szerepel ugyan, de a különleges hagyományt Zsizel lisszaboni nagynénje küldte, és a lány telepítette az ágyást a klubba. Abban a hajnali beszélgetésben viszont, amelynek „nem volt hagyománya a BKTE-ben”, amely „elűtött a biztonságos szabványtól”, Dalkó egy Wimbledonban játszó áljáról beszél Zsizelnek, aki később a jácintillatot magasztalja. Dalkó és Zsizel úgy nem jön össze, ahogy a wimbledoni jácint. Illetve az utóbbi a címben mégis – Dalkó és Zsizel emblémája úgy kapcsolódik össze, mint ama balladában az egymáséi nem lehető szerelmeseik teteméből nőtt virágok. Az ilyképpen líraian feltöltődött novellacím az egész kötet címeként nagyon is összehangzik az elbeszélések hangjával, az író személyes hanghordozásával – mely történeteikhez való szubjektív viszonyát is érezteti –, s így értelemmel teljessé válik. Ezt az értelmet nem bátorkodom meghatározni, de úgy találom, hogy elégikus, és az elfogulatlan tárgyilagosság ellenére sem idegen tőle a részvét és a mély megértés.

Fodor Géza

„MI VOLT, HOGYAN VOLT”

Mészöly Miklós: *Wimbledoni jácint*
Szépirodalmi, 1990. 117 oldal, 65 Ft

Mészöly Miklós nyolcvanas évekbeli prózája gyakran tanácsalanná teszi olvasóját. Újabb munkáinak fogadtatása ez ideig nem érzékelte eléggé ezt a tanácsalanságot, holott elemzői számára nyílt titok, hogy némely szövegének értelmezése komoly erőfeszítést igényel. Immár nem lehet megkerülni a kérdést, meddig tartható fenn egyfajta várakozás és kereset a hiba mindig magában az olvasóban, és hol van az a pont, amikor már nem lehet mást mondani egy írásról, mint hogy annak

szerkesztésbeli bonyolultsága olyan túlbonyolítás, ami óhatatlanul a színvonal rovására megy – akármilyen tudatos legyen is a technika mögött lévő alkotói szándék.

Ehhez a bevezetéshez azonnal három megjegyzés kívánkozik. Az egyik, hogy nagy formátumú íróról van szó, a háború utáni magyar irodalom egyik legnagyobbjáról. Írói útja – így benne minden útkeresés is – kitüntetett figyelmet érdemel, mert eddig a kísérletű művek mindig kiemelkedő alkotásokhoz vezetnek, és mert a pálya alakulása olyan hiteles gondolati háttérből táplálkozik, amely eleve kivételessé teszi a megszólalást. A jelenlegi útkeresés annyiban különleges, hogy Mészöly, aki a megújuló prózának Ottlik mellett leginkább meghatározó mestere, sőt folyamatosan tevékeny résztvevője, mondhatni vezéralakja volt, most a megújult próza megtorpanásával és elbizonytalanodásával együtt torpant meg és bizonytalanodott el. Beérett a nagy jelentőségű világlátásbeli és poétikai váltás folyamata, és most úgy tűnik, folytatni nehezebb, mint elkezdeni volt.

A másik megjegyzés az, hogy Mészöly életműve eddig is egyenetlen volt, ebben semmi különös nincs, voltak és vannak kevésbé és jobban sikerült művei, mint minden halandó írónak (mondjuk a MAGASISKOLA mellett ott volt a sikerületlenebb A STIGLIC, vagy a kiváló BOLOND UTAZÁS mellett a vitatható NYOMOZÁS ciklus). Ezt az egyenetlenséget a korábbi fogadtatásból nehéz volt pontosan felmérni, mert a bíráló kritikák szinte kizárólag „kulturpolitikai” alapon íródtak, értetlenül és eleve gyanakvással szemlélték tárgyukat, míg az értelemkritikák, joggal, a mű korszakos jelentőségére figyeltek inkább, az egyenetlenség elemzésére viszont általában nem tértek ki.

Harmadik megjegyzésem az, hogy a kritika már jó tíz éve regényt szeretne, ez szerintem az egyik fő oka annak, hogy várakozó álláspontra helyezkedik. A novellák a beígért regény szempontjából melléktermékeknek számíthatnak, melyekre nem is irányul túl nagy figyelem. A kritika nálunk általában jobban figyel a nagyformára, egy novelláskötet ritkán válik elemzés tárgyává. Pedig a Mészöly-életmű nagyobbik része rövidebb elbeszélés, ő sosem volt a nagyforma mestere, kiemelkedő hosszabb művei is műfajukat tekintve kísérlegények (AZ ATLÉTA HALÁLA, SAULUS, FILM), és ez-

zel korántsem akarom kisebbiteni az értéküket. Azt viszont fontosnak tartom megállapítani, hogy a novellák-elbeszélések nem melléktermékek, hanem a hosszabb művekkel azonos fontosságúak, a JELENTÉS ÖT EGÉRRŐL című 1958-as írástól mondjuk a SZÁRNYAS LOVAK-on át a SUTTING EZREDES TÜNDÖKLÉSÉ-ig.

Az új novelláskötet hat rövidebb-hosszabb elbeszélést tartalmaz, melyek korábban részben a VÉGLEGES VÁZLATOK A HAGYATÉKBÓL sorozat darabjaiként jelentek meg. A három rövidpróza inkább műhelygyakorlatnak tűnik, amelyekre nem terjedelmük, hanem vázlat-szerűségük, eldolgozatlanságuk miatt nem fordítok külön figyelmet. Ha ugyanis szándékosan lettek ilyenek, akkor nem értem, miért kerültek ebben a formájukban (kész művek gyanánt) a mostani kötetbe. Ha csak azért nem, mert a kötet írásait – azon kívül, hogy az utóbbi években keletkeztek – összeköti a tematikai rokonság és bizonyos dokumentumjelleg is. A Rákosi-éra gettólevegője, a „konzolidáció” éveinek Nyugat felé tájékozódása, a XX. század vidéki „kistörténelme”, a sváb kitelepítés időszaka adja a háttérrel. Tehát mindegyik írásban századunk gubancos történelmének megrajzolása a cél, ami elég reménytelennek látszó feladat. „*Mi volt, hogyan volt. Hogyan volt, mi volt. Nem lesz ez megírva soha*” – olvasható A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL végén. A XX. századi epika elbeszélhetőségekérdése Mészölynél ötvöződik a kelet-európai történelem kibeszélhetőségének dilemmájával. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne kellene (a magasra, szinte már lehetetlenül magasra helyezett mércének megfelelően) megkísérlni az elbeszélést. Mészöly megpróbálja kavargó életanyagát, rendkívül intenzív történelmi, emberi tapasztalatait úgy átmenteni az elbeszélésbe, ahogy az alkotói tudatában ténylegesen jelentkezik. Nem akarja semmiféle megszokott rendbe szedni az eseményeket. Nem akarja például „rendesen” jelezni az időrendet, a helyszínváltozásokat, néha azt is nehéz követni, mikor melyik szereplőről van szó. Ez saját feszültséget ad a szövegnek, van úgy, hogy a történetfoszlányok izgalmasan árnyalják, kölcsönösen értelmezik egymást, mint A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL esetében, és van úgy, hogy nehézkesé, alig követhetővé teszik az írást, mint az OH, CHE BELLA NOTTE! esetében.

Félreértés ne essék: ez utóbbi esetben sem

arról van szó, hogy Mészöly ne uralná mesteriségének fogásait. Inkább mintha túlzottan is uralná. A már 1958-ban kidolgozott mesteri novellaformát elégtelennek érezte az általa érzékelt „kozérzet” kifejezésére. Újabb elbeszéléseit olyan prózában megírt lírai szövegeként lehetne értelmezni, ahol az eseménybetétek mintegy a költői képek szerepét kapják meg. A betétekből összeálló szövegnek általában van ugyan egy nagyjából rekonstruálható cselekményenete, de a szövegszerkesztő eljárások olyannyira áthangolják az epikus jelleglet, hogy ez még az újabb prózánkon edződött prózaértésünket is könnyen próbára teszi. Valami elvész így a mesélés hömpölygéséből, a történetmondó eredendően reményteli alapállásából, hogy tudniillik a történetek elejétől a végéig elmesélhetők, azokat el is kell mondani, és kész, minden kétely csak ezen belül érvényes. Ennek az álláspontnak a feladása az epika feladásához vezethet. Ebben a helyzetben én zavarban vagyok. Lehet, hogy azt kell megállapítani – figyelve a mai fiatal írók törekvéseire is –, hogy ez a feladási folyamat fog felerősödni? Az új próza sok mindent kimondott már pusztán síflusával, művészi eljárás módjaival. Most mintha az lenne a feladat, hogy a mesterien kidolgozott technika ellenére mondjon ki valamit, például mondjon el újra egyszerűen egy történetet. Akármerre fog is haladni az elkövetkező évek prózája, az mindenképpen veszteség lenne, ha eltűnne belőle a mesélés élvezhetősége és egyáltalán az elbeszélt történet.

A megértésért persze a jó művek esetében is meg kell küzdeni olykor. Hogy könnyű vagy nehéz egy könyv, az – ha színvonalas – „*teljesítménnyel az olvasótól függ*” (Musil → Esterházy). Aki hajlandó kétszer olvasni (nem tudom, jó dolog-e ez vagy sem, de ez a fajta próza tényleg kétszer olvasandó), azt bizonyára meg fogja ragadni Mészöly elbeszélésmódjának ritmusa, a képek, jelenetek közötti vágások feszültsége, a finom megfigyeléseket tartalmazó kulcsmondatoknak a szöveget átszövő hálóját. Például egy helyütt ezt olvashatjuk: „*A hajnali parasztdvarkokban amúgy is van valami barbár létszűnet, holtpontra jutott leplezettség.*” Vagy például így jellemzi az elbeszélő a stargardi őrt, aki a parancs ellenére nem lött a menekülő katonaszökevényekre: „*Egy ilyen őr a Templom törvényét megszegő Jézus rokona.*” Külön kiemelendő

az elbeszélői képek közül a hasmenéses tömegjelenet leírása a WIMBLEDONI JÁCINT-ban és a szerbiai fogolytáborban hullákat talicskázó katona esetének leírása A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL című elbeszélésben. Az előbbi novella atmoszférájában AZ ATLÉTA HALÁLÁ-ra emlékeztet, az utóbbi az öregek és a történelem ábrázolásában a FILM-re. A sporttörténet helyszíne most egy ötvenes évekbeli budai teniszkлуб, az öregek tragédiájának színtere pedig a háború utáni Dél-Dunántúl. Mindkét írás azt példázta, hogy történelmünk hiteles elmondása a szépprózában csakis úgy képzelhető el, ha a hangsúly nem magára a történelemre esik (még akkor sem, ha a szöveg dokumentum jellegű), hanem a világon bárhol meglévő dilemmákra, melyeket ezek a hősök történetesen ezen a tájon és ennyiben csakis rájuk jellemző módon élnek meg.

A WIMBLEDONI JÁCINT sporttörténete értelmezésén szerint végső soron arról a már jó ideje jelen lévő dilemmáról beszél, hogyan lehet a szeretet mindennél fontosabb dolog, ha egyszer nem megfogható, nem jelenvaló, nem kimutatható. Hildi és Bálint alaptörténete ez, melyet most Dalkó és Zsuzsanna kapcsolata idéz fel. Ennek a kapcsolatnak a csúcspontja az a hajnali teniszcucc, amit meztelenül játszanak, olyan módon, mintha nem ismernék a ruhát, mint ahogyan akkor sem számít már ilyesmi, mikor Dalkó feje szétloccsan a betonon. A meztelenség barbár és természetközeli, nem erotikusan ivgalmas, inkább a halálra emlékeztet, mégpedig arra – ahogy Dalkó gondolja –, „ami közeledik és nem érkezik meg”. Van valami érzelmen innen a testi ügyekben és egyáltalán az emberi kapcsolatok ábrázolásában. Szikárság jellemzi az elbeszélésmodot, nehogy az érzelmesség felszínre kerüljön; és megölje a valódi érzelmeket. A lefojtottság, a szenttelenség azt a szeretet iránti igényt rejti el, amelyre Saulus alakja mutat. Ez az igény, bármily jelenvaló is, nem akarható, akármekkora legyen is az emberi vágy, tenni ez ügyben semmit sem lehet. A teniszcsoport tagjait kusza viszonylatok fűzik egymáshoz, melyeket persze átjár a kor levegője (ők vannak elzárva a külvilágtól, ámde „a gellő odakint van”), mégis, mondhatni történelem előtti, „ösi” szabályok határozzák meg az emberi viselkedésmódokat. A szereplők nem tudják, tíz perc múlva mit fognak csinálni, és a nagy dolgok így dől-

nek el. Van ebben egyfajta kényszerű tehetetlenség, hogy nincs más mód, rá kell hagyatkozni arra, ami történik, és van ebben egyfajta jóleső tehetetlenség is, átadni magunkat a mindent átható természet szabályainak, legalább abban a tudatban, hogy a legjobb, ami történhet, az úgyis csak az, ami történik.

A meztelenség sokszor felbukkanó képe a természetben való feloldódás „barbár” misztériumára utal, a testi ügyek a ruha, a kifinomult kultúra alatt meghúzódó ösztönvilágot, a befogadó természetben való otthonos létezést jelzik. Az állatok gyakori szerepeltetése viszont fordítva, az embernek – a biológiai kötődés ellenére – az összes létezőtől való különbözőségére helyezi a hangsúlyt. A KITELEPÍTŐ-OSZTAGNÁL az emberi kiszolgáltatottság, a történelemnek, a legapróbb körülményeknek, saját lehetőségeinknek való kiszolgáltatottságunk kérdését járja körül. Az Öregember és az Öregasszony alaptörténete ez, melyet most Hammerburgerék esete idéz fel. A történet meghatározó szervező eleme a lómotívum. Cigány alakja emberre vonatkoztatott állathasonlatként szerepel, a lovak szenvedése és magánya (miként a LÓ-REGÉNY-ben) az emberi szenvedésre és magányosságra mutat rá, miközben Cigány halálos balesete szövetségese is az öreg sváb házaspár öngyilkosságára rimel, a lógó belekkel ügető ló képe a háborút idézi, ugyanakkor Atú és a ló kapcsolat a kiszámíthatatlan emberi vonzások és választások érzékeltetését árnyalja. Az állati szenvedéseken keresztül merül fel az emberi szenvedés és áldozathozatal értelmességének vagy értelmetlenségének kérdése. Ez a dilemma persze csak akkor lehetne feloldható, ha egyáltalán lehetséges lenne értelmes és értelmetlen halálról beszélni. Ha mondható lenne, hogy mondjuk a TERKÉP ALISCÁRÓL farkas-, ökor- és harkály-áldozatai értelmesek; míg Cigány elpusztulása vagy például az aranyhórcsóg megfulladása, a cerkófmajom elvetélése a FILM-ben értelmetlen; pontosabban, ha volna olyan nézőpont, ahonnan a halál értelmessége megítélhető lenne. Mindez az öt egérről szóló példázat óta döntő kérdés, ám válasz csak arra vonatkozóan fogalmazódik meg, hogy „a szenvedésnek... történelme van” (LÓ-REGÉNY), a szenvedés értelmességéhez azonban az ANYASIRATÓ gyötrelmesen szép története óta nem kerültünk

semmivel sem közelebb. Ennek a kérdésnek éppen a megoldatlansága, kínzóan inspiráló állandó jelenléte az érdekes ebben a prózában.

Végezetül hadd emeljek ki még egy dolgot a könyv összeállításával, megjelenésével kapcsolatban. Ez a kötet lezáró jellegű abban az értelemben, hogy befejezett múlttá teszi azt a kort, amelynek levegőjében, még mint egyetlen reális valóságban, ezek az írások megszülettek; a nyitó novella „ajánlása” ugyanis így szól: „*In memoriam 1949–1989*”. Mészöly ezzel elsők közt tudatosítja, hogy a politikában megtörtént váltás bizonyára nem lesz hatás nélkül a szépirodalomra sem. Az eddigi műveket meghatározó írói „közérzet” nyilván módosul. Az is előfordulhat, hogy – Woolf után szabadon – az anyag, ami szépprózába kívánczik, kicsit megint más lesz ezután, nálunk ugyanis történetesen egybeesik a politikai váltással az a fejlemény, hogy megújult prózánk (immár teljes nagykorúvá válása után) ismét új utakat, lehetőségeket keres. Habár a célja nem lehet más, mint ami eddig is: megírni „*mi volt, hogyan volt*”.

Rosszabb időszeit elképzelnem sem lehetne egy nagyszabású történet elmondásához, mint ez a mostani, napról napra alakuló világ. Talán éppen ez a kihívás, a már-már heroikusnak látszó feladat adhatná meg az újabb lendületet az elbeszéléshez.

Károlyi Csaba

BEVEZETÉS A JÓISTENBE

*Esterházy Péter: Hrabal könyve
Magvető, 1990. 190 oldal, 80 Ft*

Esterházy új könyvén tűnődve hirtelen késztetést éreztem arra, hogy felsoroljam: mi minden nem tetszik nekem ebben a műben. Nem ismertetem részletesen a meglehetősen hosszadalmas listát: mindössze a főbb tételekre szeretnék itt utalni. Ennyiből is kiderülhet, hogy Esterházy ismét paradox helyzetbe hozta a befogadót (ki jelen esetben jómagam vagyok, s mint „jelen eset”, paradigmátikus). A

paradoxon abban áll, hogy a részleteket illetően: a könyv rétegeit, stílusát, ötleteit, filozófiáját, ne mondjam, teológiáját tekintve jóformán semmiről sem kedvező a véleményem, az egész produkciót azonban mégsem tudom teljes mértékben elutasítani.

„Téged az is szeret, aki nem szeret, mi?” – kérdi valaki a műben szereplő írótól, s ebben a kérdésben – amely számomra is kérdés – pontosan saját befogadói szituációmra ismertem. Ha jól sejtem, ezt hívják „charme”-nak, s a legzordabb műítész sem tagadhatja, hogy ez a jelenség az irodalomban is létezik. Ha pedig úgy találjuk, hogy az író minden kapálódzásunk dacára többé-kevésbé „megfőzött” bennünket, miért kellene ebben feltétlenül az ördög munkálkodását látnunk? Miért ne kereshetnénk az így előálló „na, ez kellemes olvasmány volt” ítéletünk mögött valamilyen – üsse kő, akár esztétikai – értéket? Így dödögtem magamban, „és igazam volt”, mondaná Esterházy.

De „megfőzött-e” valóban ez a regény?

Térjünk vissza a „nem szeretem”-ek jegyzékéhez. Először is – bár ez elvileg esetleg kevéssé indokolt – nem szeretem azt a narratológiai (vagy milyen) megoldást, hogy a szerző, akár a népmesei paszuly, felkapaszkodik a karó gyanánt szolgáló másik szerzőre. Az Esterháznál megszokott és általam eddig sem feltétlenül ünnepeelt idézetechnika hipertrófiáját látom ebben. Udvariasan fogalmazva: engem igen érdekelnek Esterházy írásai; ezenkívül szívesen forogatom Hrabal műveit is. (Bár „gigásznak” egyáltalán nem tartom a cseh író: sokkal inkább jófű, szellemes történetmondónak. Kétségtől mentesen jelentékeny művész; no meg rendkívül eredeti pofa is, de ez már nem kifejezetten irodalmi ügy.) Ám komolyan fel kellett tennem a kérdést: mi közöm van a Hrabalon átszűrt Esterházyhoz vagy az Esterházytól kilúgozott Hrabalhoz? Mert való igaz: a történetek ládájának kulcsa Hrabalnál van. Olyan történetei, mint neki, magyar íróknak feltehetőleg nem lesznek. (Már csak azért sem, mert az „olyanokat” Hrabal már megírta.) Esterházy tehát szipolyozná Hrabalt, Hrabal történetei viszont nem szippantják magukba Esterházyt. Esterházyból nem lesz Hrabal; de azért tegyük hozzá, e kijelentés durvaságát enyhítendő, hogy ez fordítva is áll. (Egyébként Bulgakov hatását legalább annyira érzem a szövegen, mint Hrabalét.)

Persze, persze: ez az író-apa keresés sem új (lásd Esterházy Ottlik-obszessióját); összhangban van a többi keresésmotívummal, az otthonkereséssel, a hazakereséssel, a transzcendentális főhatóság-kereséssel (hogy a jelen mű szellemében szóljak). Ha van olyan vezérszólam, amely Esterházynak tán minden művéből kihallik, úgy e keresés az; a tapogatózás valamiféle keretek, határok, értékek, a „limes”, a „modus in rebus” irányába. Azt a *helyet* keresi, ahol – persze csak végső soron – az emberi élet kis tragédiái feloldódhatnak valami nagyobb összefüggésben, ahol a reménytelenség rohamai a létezéssel való szelíd kiegyezéséssé csitulnak. Az olvasó viszont joggal mondhatja, hogy nekem Hrabal nem apám (ezért ütöm-vágom [?] Esterházyt). Merthogy milyen alapon lenne apám? Mondjuk, közép-kelet-európai vagy kelet-közép-európai alapon; ide kapcsolódik a második számú nemtetszés, mit előadni szándékozom.

Esterházy, engedtessek meg e szimpla discséret, rendkívül okos író, amivel jelen esetben azt akarom mondani, hogy mindennek, amit állít, azonnal az ellenkezőjét is állítja. A kritikusnak persze sokkal kedvezőbb lenne, ha ő tehetne ki bizonyos kérdőjeleket, ezért aztán, kenyere elvétetvén, dühös. Legalábbis látszatra ez a helyzet. Azért csak látszatra, mert érzésem szerint az író alapjában a tézis-antitézis-szintézis hegeli logikája szerint építkezik, ügyelvén arra, hogy a szintézis ne látszódjék annak, ami. Így van ez a közép-európaiság mítoszával is. Erősen ironizáltnak bukkan fel rögtön a regény elején, elhangzik róla az az igen találó mondat, amely nagyjából egyezik jelen sorok írójának véleményével: „Egymás hülyítése.” De maga a Hrabal-réteg, a szöveg egészét átszövő történelmi utalások, a különböző és a hasonlóság folyamatos firtatása visszavonja ezt a jogos kételyt. Közép-Európa fantomja sértetlenül, ha lehet, megerősödve kerül ki a viszontagságokból. „Az önparódia parafrázisének komolyan vett utánczata” – olvassuk más összefüggésben, de talán nem teljesen jogtalanul vonatkoztatva erre az Esterházynál viszonylag gyakori írói megoldásra. A dolgok nála egy bizonyos ponton mind „komolyan vannak véve”, és arra törekszik, hogy ezt itt és most elfogadhatóvá tegye. Vagyis többszörösen visszavonja, kifigurázza, idézetekbe burkolja ezt a komolyságot, ugyanakkor pedig

gondoskodni kíván róla, hogy ez a komolyság észrevehető legyen. Hogy legyen valami vagy valaki, ami vagy aki határt szab a kételynek és a játéknak; aki az asztalra csap, mint a HRABAL KÖNYVÉ-ben az apa. Kell neki az apai princípium.

Esterházy írásainak művészi sikere – legalábbis az én szememben – azon múlik, hogy miképpen tudja elhelyezni ezt az apai elvet a műveken belül. Értsük jól: ő nem dült hiteknek akar káromkodásból katedrálíst állítani, hanem inkább csak érzékeltetni akarja bizonyos értékek permanenciáját. Az értékek kitartó jelenlétét valahol, néha nehezen megjelölhető helyen, a legegyszerűbb emberi gesztusokban és döntésekben. A szándék kedves és tiszteletre méltó, ám magában hordozza annak a veszélyét, amit Hajnal Anna, Füst Milán udvarlási stratégiáját jellemezvén, „guggoló negélynek” nevezett. Közismertebb magyar kifejezésekkel élve egyfajta önmagától megilletődött narcisztikus pátoszt, itt-ott negédes elérzékenyülést tapasztalok a HRABAL KÖNYVÉ-ben. Hogy példát is mondjak: az eddig is sűrűn fölcsendülő „család”-szólam itt fortissimóban recsegteti a dobhártyánkat, s az ironikus ellenpontozás ezúttal minimális mértékű. Ennek következtében az olvasó felvetheti a kérdést: miért is kell sokadszor is foglalkoznunk ezzel a kétségkívül nem mindennapi famíliával? Van valami viszolyogtatóan „familiáris” a mű stílusában: mintha az író érintetteknek írta.

Továbbá nem szeretem ebben a könyvben a posztmodernség külsőleges kellékeit, mint amilyen az angyalokról szóló „értekezés”. Bizony, nem több ez szellemeskedő csevegésnél, s ha már a szellemeskedésnél tartunk, meg kell jegyezmem, hogy kevesebb több lett volna (ezúttal is). Esterházy egyszerűen nem tud ellenállni saját humorának, amely igen sokszor átlagon felüli, de korántsem mindig. A hajdani orosz tankönyvekből ismert „sutkák” pedig egyetlen irodalmi szövegnek sem válnak előnyére. Annál is kevésbé, mivel így a szép, kiértelt mondatok egy szintre kerülnek a leghevesezettebb ötletekkel.

Az ötletek szerepével amúgy sem vagyok megbékülve. Esterházynek valóban jók az ötletei. Jó ötlet az Úr két angyala, akik állami rendszámú Ladában furikázva, mennyei főnökükkel „vóki-tókin” társalogva igyekeznek megakadályozni egy abortuszt. Jó ötlet, hogy

az Úr mindent tud, csak szaxofonozni nem; szellemes az egész. történa dzsesszesítése (amolyan kelet-európai dzsesszklubhangulat lengi be a könyvet, ahol besúgók és ellenzékiek együtt ringatják a fejüket az „impró” ritmusára). Mondjuk, jópofa dolog, hogy az Úr cse-hül halandzászik Hraballal, meg hogy durcimurci viszonyban van az anyukájával, és még sorolhatnám.

Az ötlet azonban semmilyen művészi ágban nem jelent magától értetődő esztétikai sikert. A művésznek éppen az ötletszerűségtől kell megszabadítania az ötletet; különben a befogadó érzi a kiagyaltságot, látja az elemek között a durva illesztéseket, az előre gyártott paneleket. A szellemességet, meglehet, így is élvezi, de a szíporokák azonnal kihunynak, nyomuk sem marad. Franz Kafka írta egy levelében Karinthy Frigyes ötleteiről: „Magát a történetet igen jónak érzem, csak K.-nak ezek a történelmi megannyiszor azt a kellemetlen benyomást is keltik, mintha az önmagában igen elfogadható ötlet az utolsó volna épp, vagyis a szegény ember a búcsúkirajcárjától szabadulna, és az érmén kívül még az üres zsebét is látnunk kellene. Nem tudom, mi teszi ezt, amikor pedig írói gazdagsága kétségbevonhatatlan.” Természetesen azért idéztem ezt a gondolatot, mert úgy vélem, joggal vonatkoztatható a HRABAL KÖNYVE ötleteinek egy részére is. Kafka kétségkívül esztétikai ítéletet mond Karinthyról, mégpedig minden elismerése mellett elmarasztaló ítéletet. Azt állítja, hogy a magyar író ötleteinek nincs mélyebb dimenziója, nincs „aurája”, ha úgy tetszik. Önmagukban állnak, csupaszon, s csak egy másik ötlet tartja fenn őket a levegőben.

Esterházy próbál háttérrel kanyarítani az ötleteinek; ezt összefoglalóan „teológiai hinterlandnak” nevezném. Némi túlzással azt is állíthatnók, hogy a HRABAL KÖNYVE tán a legkatolikusabb szellemű írásmű az utóbbi évek számottevő magyar prózájában. Nem ortodox módon katolikus, hiszen a könyvbéli író a hit és a hitetlenség közötti térben jelöli ki saját helyzetét. Utal ennek a helyzetnek a paradoxáijára („a szabad függőség vágya”), továbbá elhatárolja magát egy bizonyos katolikus mentalitástól („nem akart hű kutya lenni”). A pascali „fogadás” értelmében katolikus; morális és hitbéli kérdésekben a Pascaléhoz hasonló a stratégiája. A létrejövendőt, a léttel bírót eszerint el kell fogadni, létével akár tudatunk elle-

nében is ki kell egyezni. Őrizni kell a szeretet formáját és általában a formákat. Az üres formák még telítődhetnek tartalommal, a lerombolt formák helyén viszont, Weöres Sándor szavával, „átzúdul a hideg”, a Semmi hidege. Magam nagyjából így összegezném ezt az álláspontot.

A hívő ember szerint minden életnek meg kell találnia az e világon túli értelmet. Esterházynál az élet transzcendentális értelme nem elérhető, főleg pedig nem birtokolható; nem is biztos, hogy van. De az biztos, hogy nem lehet, hogy ne legyen. Ismét paradoxia, köztes álláspont, a létezővel való kiegyezés vágya. Hit? Hit, amennyiben a hit formáján kívül más formát nem tud elfogadni, és fenntartja a lehetőségét annak, hogy a Jöisten majd gondoskodik a formákat kitöltő szeretetről. Eddig a pontig Esterházy fenntartásokkal tűzdelt katolicizmusa őszinte, egyszerű, s nekem még rokonszenves is. Az utolsó fejezet teológiai-belletrisztkai eszmefuttatása ellenben nem több szellemi bűvészmutatványnál. Hogy az Úristennek történetekre van szüksége, a történetekhez idő kell, az idő halál, ezért teremtetette az Úr az embert, ezt a véges, időbeli lényt, a halál „untermannját” (?). Így jön a képbe Charlie Parker, hiszen a zenéhez is idő kell; Isten időtlen lény, következésképp tehetségtelen zenész. A művész istenülni akar, mint minden ember, kilépni az időből; az Úr pedig mostanság mintha be akarna lépni az időbe (ami hátrózottan hanyatlást mutat a részéről). Mindkét törekvés kudarcra van ítélve. (Eleve.) Charlie Parkerből sohasem lesz Isten, az Úr pedig sohasem lesz jó zenész.

Mindez szellemesen hangzik, mulatságos, kitűnő jelenetek felvázolására ad alkalmat – csak éppen... felsejlik mögötte az üres zseb. Logikus legoépítmény, ám ez a logika egydimenziós, nemigen lehet vele mit kezdeni. Esterházynál ugyan nincs totálisan elrontva a teremtés (ez esetben jogtalanul emlegetnénk bármiféle katolicizmust), de legalábbis „nemcs rendszeren átgondolva”. A megfogainzott gyerekek mindazonáltal világra hozandók, továbbá ott van még Isten, aki megváltandó. Mindkét esetben az a megoldás, ha mi, emberek, szeretjük egymást. Szeressük a gyereket, szeressük egymást, gyerekek – de korántsem akarom bagatellizálni a HRABAL KÖNYVÉ-nek „üzenetét”, noha a szöveg erősen csábít erre.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Esterházy felvillanítja az undort, a gyűlöletet, „*a kielégületlen vágytalanság rettenetes pillanatát*” is; ám végül minden valami rezignált harmóniában nyelődik, legalábbis a kellés szintjén. Ha jól emlékszem, Goethe nevezte Bachot a „*harmónia szörnylegének*”. Ama monstruózus bachi harmónia azonban valódi hitre épült...

A könyvbeli csodapillanat, amikor a házaspárnak végül őszintén és boldogan sikerül úgy döntenie, hogy vállalják az újabb gyereket is, nem hat igazán megrendítően. Mintha csak jelzése lenne valaminek, amit aztán íróilag meg kell oldani. Vagy olvasóilag: mintha az olvasóra hárítaná ezt a feladatot Esterházy. Oldja meg, ahogy tudja. Higgyen ebben a csodában, ha képes rá. Ha nem képes, akkor is; majd csak lesz belőle valami... Gyerek biztosan.

Közeledik a kínos pillanat, amikor a recenzensnek összegeznie kell a véleményét a műről. Nos: tarka rongyszöveghez tudnám hasonlítani a HRABAL KÖNYVÉ-t. Rongyszöveghez, amelyben szép részletek szövődnek kétes értékű darabokhoz, s az egészet csak látszatra tartja össze a szövegforma. A szöveg és a regény között számos különbség mutatható ki; ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy a szövegnek nincs szüksége mélységi kiterjedésre. Esterházy regénye hiányérzetet kelt az olvasóban; s ezt a hiányérzetet véleményem szerint az váltja ki, hogy az író a dolgok felszínén mozog. „Improvizál”, akár a dzsesszmuзикusok, ez azonban itt a hevenyészettséggel rokon. Olcsó poén volna azt mondani, hogy az írónak módja van arra, hogy a Teremtés átgondolatlanságát művének átgondolásával ellensúlyozza. Mint említettem, a HRABAL KÖNYVÉ-ben sok minden át van gondolva. Az egész mégis kevés, mégsem hagy nyomot az emberben. A népmesei paszuly ez esetben nem nőtt az égig, az írói „charme” pedig mindössze néhány kellemes órát hozhatott annak, akit nem fűtött túlzott várakozás az „új Esterházyval” kapcsolatosan. Persze, ez sem kevés.

Angyalosi Gergely

VÉG, KIFEJLET NÉLKÜL

Márton László: *Tudatalatti megálló*
Holnap, 1990. 205 oldal, 68 Ft

A Márton László könyvéből számomra kiolvasható kritikai fabulák egyike valójában kérdés, mely így hangzik: hogyan lehet mindenféle kritikusi dörgedelem és pokhendiség kerülésével hangot adni annak az önkéntelenül felülő, kényes és megalapozatlan feltevésnek, miszerint az íróknak olykor talán kevesebbet kellene írniuk. A helyzet némiképp hasonlatos ahhoz, hogy noha számtalan csinos nő sétálgat az utcán, s magunkban gondolhatunk ugyan sok mindent, azért mégsem rohanjuk le őket – mi is csak sétálunk tovább. E párhuzam nyomán a kritikus úgy áll előttünk, mint az íróvár-sadalom szocializációjának terheltje, tele gát-lásokkal és elfojtásokkal. Néha fojtogatja például a bosszúság, ámde nem találva levezetésének igazi módját, megint csak kritikáírásba fog; amolyan szellemes stílust próbálgat, valami könnyed nagyvonalúságot.

Olykor bizony nem megy könnyen. De ha nem merültünk is el magától értetődő természetességgel az olvasott könyv világába, s némiképp ingerült értetlenséggel forgatjuk lapjait csupán, még mindig ott vannak az önmelegyőzés kifinomult, ámde örömtelen praktikái, melyek segédletével belezökkenhetünk a kívánatos befogadói pozícióba. Onnantól aztán már minden egyszerű, s tán még bizonyos rafinált szellemi élvezet sem marad el végül.

Márpedig az efféle gyözködés csaknem kötelessége, hogy úgy mondjam, belső szükséglete a kritikusnak, ha érdemes íróról van szó, olyanról, akinél elvárásai és előfeltevései jóhiszeműen működnek. Két korábbi remeklése, a MENEDÉK című beszély, valamint a KIVÁLASZTOTTAK ÉS ELVEGYÜLŐK című esszé ilyen íróvá teszi számomra Márton Lászlót.

És épp ez okozza a problémát. Új könyvét, a TUDATALATTI MEGÁLLÓ-t olvasva ugyanis minduntalan az az érzés kerülget, hogy első kötetes szerzőtől olvasok amolyan úpikus első kötetet, olyat tehát, amelyet Márton nem írt, ahol a nyilvánvaló tehetség még a koncepció bizonytalanságaival és helyenként bosszantó kiforratlansággal társul, s a szöveg egyszerre lát-

szik megírulnának és túlírtnak. S jöllehet Mártonnak immár ötödik kötete a mostani, időzavarom nem csökken, legfeljebb átalakul; hát akkor bizonyára sebtében, néhány hét alatt írhatta történetét a termékeny szerző – gondolom –, ami ha nem is menti, magyarázatot adhatna mégis az írás formájára (a forma szó sportnyelvi értelmét hangsúlyozva ezúttal). Az elbeszélés végszavában azonban az írás két és fél éves előkészületeiről értesülhet a kitarító olvasó.

Amde kitarító olvasók talán nincsenek is, az inkább a kritikus dolga, aki néha háromszor is elolvasson egy könyvet, s még akkor sem tudja elmondani, miért nem volt érdemes elolvasnia egyszer sem. Az elmarasztaló bíráló – látható – a kritika különálló és meglehetősen kétes értelmű műfaja. Amiképp ugyanis lehetetlen mondjuk egy szójáték szellemessége vagy szellemtelensége mellett *érvelnünk*, éppoly hiábavaló a kritikus fáradozása, hogy valami módon *megalapozza véleményét*, s érveljen mellette. (Az érvelés, a magyarázat, az elemzés ugyanis éppúgy történet, mint egy novella vagy regény, a különbség csupán az, hogy többnyire jóval unalmasabb, sablonosabb, érdektelenebb, nyelvileg pedig csaknem teljességgel igénytelen történet – iskolai dolgozathoz hasonlít inkább.) Mindez azonban nem jelenti azt, hogy akkor ne is kellene a megfelelő szavakat keresgélnie. Csakhogy ennek a megfelelőlésnek, úgy hiszem, nincs igazi próbája, az csupán, hogy megfelelnek-e a kritikusnak: szavaink mindenekelőtt ránk vallanak.

No és a mű? – kérdezhetik növekvő ingerültséggel. Hát igen, a mű. Úgy látszik, elkerülhetetlen, hogy rátérjek magam is. Csak hogy „rátérni a műre”, ez számomra egyre inkább olyan, mint valami halálugrás.

Még szerencse, hogy e halálugrással ezúttal épp helyben vagyunk. „*A fantasztikus elbeszélés hőse élet és halál mezsgyéjén áll: elgázolta egy teherautó, s pillanatokon belül meg fog halni. Ő azonban ezt a néhány pillanatot viszontagságok és kalandok soraként éli át: ismeretlen helyen, föld alatti városban találja magát, ahonnan megpróbál visszatérni – nem is emlékszik már, hová*” – olvashatjuk a könyv ajánlásában, mely kissé különös módon nem a borítóra, hanem a regény, sőt a könyvészeti adatok felsorolása utáni lapra került. Márton tehát időzében az élet és halál közötti pillanatban időzik, hogy az átlépés megfoghatat-

lan percesését térré növesse (regénytérre), vagy még inkább, hogy elbeszélésében felfüggeszse az időt és a teret.

Afféle tudatfolyam-regénnyel van dolgunk – vélhetnénk –, erről azonban szó sincs, leginkább még egy elfolyt tudat regényének mondhatnánk. Am e fantasztikus világ létmódjára igazából csupán akkor volna érdemes rákérdeznünk, ha az – s a MENEDÉK hősének szívét benépesítő világ ilyen volt – megragadó, vonzó valamiképpen, s mindenekelőtt íróilag az, ha anyagot kínál képzeletünknek, s gondolkodni késztet az azon, mi is ez a világ voltaképpen, tehát ha jölöső olvasó/kritikusai fejtörést okoz. A TUDATALATTI MEGÁLLÓ föld alatti világa számomra azonban nem ilyen.

A MENEDÉK bravúrja részben abból származott, hogy ott minden a szív – egyfelől kiürült és elsziruposodott, másfelől viszont kiirt-hatatlanul eleven – szemantikai térben történt, úgyhogy e jelentések rávetültek a hős szívének különös és esetlegesnek látszó belvilágára. A halálnak azonban nincs ilyen nyilvánvalóan ambivalens jelentésköre, ilyen bensőségesen ismerős szemantikai tere. Egyáltalán, a halál nyelvi tere csaknem teljességgel üres, a halál talán legabsztraktabb fogalmunk. Benépesítésének mindazonáltal nagy költői hagyománya van, de Márton elbeszélésének világa mégis tökéletesen független az ismeretes pokloktól és halálbirodalmaktól. Felesleges volna bármilyen „kinti” vagy „benti” valóság felé tekintenünk összehasonlítáért, hiszen a valóság itt is helyben termelődik, akárcsak a MENEDÉK-ben. Annak lett csupán nagyobb a veszélye, hogy az írói világteremtésből éppen az olvasó marad ki. A hős, D. J. elgázolásáról csak az írás vége felé hallunk, a könyv egészéről való benyomásunk már csak ezért sem lehet oly áttetsző, ahogy az idézett – ugyancsak utólagos – ajánlásban előtünk áll.

Ez azonban némiképp természetes is, hiszen a fantasztikum világában tudásunk mindig utólagos, bizonyos értelemben a világon, tehát magán a történeten kívüli. Ez a tudás ugyanis azt jelenti, hogy mégsem vagyunk benne mindenestül a történetben, vagyis az író mindvégig látható marad az írás és a holtak világának peremén.

Az pedig, hogy Márton írói jelenléte ezúttal a korábbiaknál is szembetűnőbb, talán épp ama veszély tudatával van összefüggésben,

melynek fokozódására az előbb utaltam. A föld alatti hermetikus világ tehát az elbeszélésnek csupán egyik rétege. Világosan elkülönül ettől az a három, szigetszerűen beékelte történet, melyekben D. J., az anyja és menyasszonya nézőpontjából ismerkedhetünk meg a hős életének nagyjából ugyanazon mozzanataival.

Miképp kerülhet a hóst hónapokkal túlélők elbeszélése már ugyancsak a „síron túlról” a történet idejébe, értelmetlen volna firtatnunk, hisz mondtuk már: itt megszűnt az idő, ne is tessék keresni. S különben is igaz a van Mártonnak, „egy hullától még a formális logika legmegrogzottabb hívei sem vesznek rossz néven holmi következtetlenséget”. Bár a mondat a MENDEK-ből való, mostani könyvének föld alatti világára éppúgy érvényes, hiszen itt mindenki halott, legalábbis valami olyasféle.

A betételbeszélések funkciója tehát éppen az, hogy D. J. földi történetét adják elő, vagyis egy élet történetét ebben a haláltörténetben. Így itt van tér, és van idő, van korrupció és OTP-fiók is. Ezek a részek valóban szigeteket, szilárd pontokat jelentenek az olvasó számára, melyben megkapaszkodhat, végre saját prózai világának elemeire ismerhet ebben a cseppfolyós történetben. A segítség azonban túlságosan is szándékoltnak tűnik, az írói beavatkozás meglehetősen erőszakolt, hiszen a betételbeszélések és a föld alatti világ egymás mellé kerülése teljesen esetleges. A célra – az olvasó „informálására” – bármilyen történet megtenné, és a három elbeszélés olyan is. Stílusuk nem csupán a szöveg többi részétől üt el, hanem Márton egész eddigi prózájától. Meglepetés tehát – ha szomorú is – ez a fakó és érdektelen beszámoló, ezek az elhadart eseménysorok, melyeknek csakis *funkciójuk* van: az olvasó bevonása az írói világteremtésbe.

Erre azonban van más mód is, nevezetesen az olvasó megteremtése. Ez adja az írás harmadik rétegét. Márton ugyanis könyvében folyamatosan beszélget az olvasóval; megszólítja, kérdéseket intéz hozzá, s nem utolsósorban olvas gondolataiban.

Lehetséges volna, hogy minden eddigi fejtegetésem félreértés – merül fel a riadt kritikus kérdés –, hogy a könyv eddig érintetlen mozzanataiból kiindulva mindenestül átértelmezhető bírálatom? Hiszen Márton itt művészetének már érintett központi problémájára játszik rá, illetve ezzel a problémával játszik el:

hogyan és mennyiben közvetíthető ez az önmagába záruló írói világ?

Fogalmazzuk át ezt a kérdést úgy, hogy vajon hullá-e az író? Ez ugyanis a hullák következtelenségeiről ímént idézett gondolat értelmében a közvetítés problémájának radikális megoldását jelentené: a történet véglegesen önmagába záródna, nem lenne róla mondható, ámde nem is lenne rajta számon kérhető semmi. Az írói dilemma hasonlatos az élet és a halál közötti közvetítéshez, amelynek lehetetlenségét Epikurosz fogalmazta meg tömören: „Mikor mi vagyunk, a halál nem létezik, s midőn a halál van, mi nem létezünk.” Az író annyiban válik hasonlatossá a hullához, amennyiben az élet és halál kapcsolódása hasonló az író és olvasó viszonyához. A hely, ahol Márton éppen ezzel a gondolattal vet számot olvasóhoz szólva, nem más, mint Epikurosz gondolatának parafrázisa: „Megpróbálok elképzelni Önöket, akik beszéltek engem, s akiket az én szavaim tesznek megszólítottá... Minél határozottabb lesz az Önök létezése, annál halványabb és bizonytalanabb az enyém. Halvány reményünk, hogy egy-egy pillanatra találkozhatunk – bizonytalanságon innen, határozottságon túl.”

A szerző és olvasó ilyen egymást kizáró viszonya megkettőzi és értelmezi a történet tárgyát és terepét, az élet és halál közötti mezgyét. Vagyis magának a könyvnek a státusa – mint az író és olvasó közti köztes világé – válik hasonlatossá a történetéhez. Egymás képei lesznek. Márton ezzel meglepő és igen eredeti fordulatot adhat alvilág és álvilág, a halál más-világa és az írás mű-világa összekapcsolódásának, mely prózájának legfőbb ihletője.

E Márton írását megmentő s könyvének kiűntető érdekességet kínáló magyarázat után mondhatom-e, és mire alapozom azt, hogy mindez csupán felvillanó szép lehetőség marad, hogy az elbeszélés egészében sajnos mégsem ezt kapjuk, hogy mindenét összevetve épp a szerző sűrű felkúrtásokkal és kérdésekkel tarkított, kimódolt és érdektelen magánbeszéde az, ami a szöveg leginkább „első kötetes” stílusjegye. No meg az erőltetett szójátékok és az írás egészének némiképp fáradt szellemessége. Ez alól számomra csupán ama néhány oldal szárnyaló és megrendült, már-már patetikus komolytalansága jelent kivételt (az idézett helyen kívül), mely a gépek és műszerek dicsőségét zengi.

Vagy elkerülte volna figyelmünket az egész írás játékossága, a paródia, ami mindent visszájára fordít – így akár véleményünket is? Nem értjük e komolytalan komolyságot s ama filozófiai tréfa távlatait, mely a teremtett világ önkényét az olvasónak felkínált önkénnyel elensúlyozza, amely a világteremtő író szolipszizmusa mellé az olvasó képtelen szolipszizmusát rendeli? Meglehet. Ám ha mindent értenénk, mikor lehetne írásunknak vége?

(Vég-dal)

Így próbálgatva a különféle kritikai stratégiákat, lassan beleunok szavaim csiszolgatásába, abba, hogy a kívánatos arányra törekedjem megértés és bírálat között. Az egész kritikai egyensúlyozó művészetbe, hogy egyszerre legyen boncnok és szülész, bába és bakó. Belefáradva hát a gátak és gátlások kerülgetésébe, arra gondolok, dolgom tán akkor sem lehetne kínosabb, ha csak ugyanazzal a betűvel kezdődő szavakat írhatnék le, mondjuk. Lehet, még könnyítenek is valamit ezzel a képtelen megszorítással. S mintha szellemek szavára figyelnék csupán, írógépem e kissé *esztelen* szinopszist kopogja, mely egyszersmind a kritika végét jelenti:

„Szigorú szcientista szempontok szerint számot adni szapora szépírónk szösszenetéről szimpla szócséplés: szufflánk szállván, szisztematikus szövegelemzésünk szerpentünjének szurdékos szélein szükségszerűen szédelgésre szorítkozunk. Szétszabdalva szokásaink szövetét, szertelenül szűrt szóválogatás szülte szinopszis szusszanásnyi szabadságában szisztegem szemtelen szavaim szerzőnk szövegének színvonaláról. Számos – szakavatott szellemek szavatolta – szerzeményének sziporkázó szellemességével szemben, szóban forgó szubterrénus szeánszának színteretét szintetikus szóvirágok színesítük. Szerelmi szálak, szókratészi sziluettek, szeleburdi szójátékok szerfölött szándékoltan szülnének szolid szerkezetű, szóval, szinte szundítani szeretnék szavai szalmáján, szíves szépíró.”

Beck András

„ÉLŐKRŐL ROSSZAT VAGY SEMMIT”

Műbíráló

Hermann Burger: *Tractatus logico-suicidalis*
S. Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 1988.
195 oldal

Burgerre az utolsó könyve rávall: alighogy megjelent, végzett magával. Így nyer cáfolatot a fülszöveg, amely szerint „nem valósítja meg *lányját a szerző*”, és nem lesz utódja Heinrich von Kleistnak. „*Negatív utópja*” „*hitvallás, élet mellett*”, így a fül. Más az, ami a könyvből kiderül. „*Nincs természetes halál*” – mondja Burger. Általánosságban: aki mer, az nyer. Amit az olvasóra kiró e zárkózott költő s regényíró, hogy kísérek, amint öngyilkosságra készül, s indoklással a barkedv kiegészül. Nincsenek személyes motívumok, nincs lélek, mely vergődik vagy sajog (Burger, nem úgy, mint honfitársa, Fritz Zorn, ki jobb híján karcinómába iszkol, nem vár senkire, nála nincs Godot), nincs semmilyen konkrét kapaszkodó, csupán a metsző, hideg át tekintet, mely felvilágosít, és persze büntet. Önkéntes megszűnés az ideál. Ehhez tudományágot is kreál: totológia (magyarul haláltan), érvénybe lép a lét összmértékévé váltan. Fogalmi rendszere nem épp ledér: Suizidant több, mint Suizidár, előbbi végez magával, a perverz utóbbi öngyilkot éppen csak tervez. Legnagyobb rang a Suicidalist, halál malmában ő a molnár meg a liszt, mert ő tudományosan indokolja, mi dolog, ami őt nemlétebe tolja. Vagy nemlételet húzgál magához ő?

Ami ebben a könyvben meglepő, nem, hogy az öngyilkosság axióma, nem, hogy az élet átmeneti kóma, nem az, hogy nem születni volna jobb, nem az, hogy a Selbstmord nem pusztá jog, sokkal inkább erkölcsi kötelesség,

s túlélők a követ magukra vessék! – vagy még csak azt se! Vegetájanak! („Vitalmutogatók”, élő anakronizmusok, halállal üzletelnek.) Mindez érdekes. Hanem, ami meglep, hogy Burger munkája mennyire tág, kívülről látszik az egész világ benne, s ugyanakkor milyen beszűkült: egy lyuk körül keringett. Beleszédült.

Amiről csak a könyvben szó esik, mind öngyilkosságra vonatkozik. Ember által öngyilkos lesz a Glóbusz. Magzatöngyilkosság: spontán abortusz. Ősszel öngyilkos lesz a falevél. A szerző a tárgyhoz tartozni vél még sok mindent. Az eső meg a hó: víz öngyilkossága. Depresszió, mely szerző szerint rosszabb a halálnál, mindenféle körforgást ideszámlál.

Burger aforisztikusan tömör, lényegre (saját életére) tör. Ad receptet, van jó tanácsra gondja, „A stílus maga a halál” – aszondja. Gyors mérgeket vagy pisztolyt javasol, s közben az abszolútumig hatol. Abszolút persze csak a szuicídium: holtbiztos, életre-halálra szérum. Hisz’ nem egyéb, mint az öngyilkolás, amitől a halál is tönkrevás. A végződés végződése az Aktus, ekkor az ördög is hiába kapdos lelked után (a szerző lelkesül, és ne félj, olvasó, hogy belesül!): ördög az öngyilkos ajkára pillant, viszont a lélek végbelen át illan.

Burger talán a túlvilágba’ hisz? E ponton skeptikus, mondhatni, mísz. „Fluch Gott und stirb!” – „Légy Isten rákfénéje!” – s ami következik belőle: hogy a halál is csak egyfajta szerv, fejlődő testrészt, organikus keserv. „Az élet nem sok, ám ez mind, amink van” – idézi Freudot, és a szemé villant: „Sok a halál, de kevés, ami jut belőle”, tartama csak egy minut! Mennyi sok szép halál, és mind a másé! Így az öngyilkosság nem pazarlás-é? Az étellel nem szabad játszani, „de a halállal szabad játszani”.

Van a könyvben jó pár gondolat-ellés, és több találó megfigyellés,

ami a túlélőket illeti, s hogy mennyit ér az élők élete. Említést nyernek hiedelmek: hogy járnak, akik önnönseget ölnek. Öngyilkoláskor kitor a vihar, akasztott öngyilk’ nyakat kicsavar, öngyilkító főnről beszél a helvét, s levágja a holttest fejét vagy nyelvét (ne feledjük, hogy Burger svájci volt!), máshol folyóvízbe ropul a holt, így úszik el tette szégyene-gondja. Annak a fának elszárad a lombja, melyre valaki fölköti magát. Skóciában öngyilkos-koponyát használnak gyógyszerül a nyavalyatörésre. Ha sor kerül a temetésre (van, ahol ez szigorúan tilos!), úgy arccal lefelé fekszik az öngyilkos. S nemcsak az élet alá rejtett akna az öngyilkosság, de mesterség! Szakma! Hogy ne legyen a teória nyers, megtárgyaltaük néhány precedens. Búcsúbrifek vannak idézve Kleisttől, s hogy Trakl is, míg exitál, sokat lejszto. Werther mint ellenpélda van prezent: a koholmány hihetőbb, mint a szent. Az önpusztítás koszorúját kapja (a tüdővést, ha igaz, hívta) Kafka. Szerepel a szabadulóművész Houdini, kiben ügyesség és ész nem járt másként, mint öngyilkos-rugóra. Agyúhoz van bilincselve, s egy óra-mű szédületi két percen belül: ám Houdini addig megmenekül, s az elsülő fémcsövet simogatja, mint ejakuláló péniszt a szajha. „A halált választja riválisul”: ketrecből, víz alatt, bilincsből szabadul. Le van írva még sok ilyen mutatvány: a halál ráborul, fekete kaftán, de Houdini belőle kibújik, s megy a régi haláltól az ujg. „Ezer élet ezerszer kockáztatva!” Vakkélgnyúlásban halt meg az ebadta, nem akart halaszt’ni premiert: alibit az öngyilkosságra nyert.

Azt írja Burger, másokra nem tolja saját halálát, s hogy megindokolja, azzal éppen egyszerűvé teszi, s mint egyszerűnek élét elveszi. Tekinthező megváltásnak a műve,

melyben a szó halállal összenőve?
 Meghalhatott-e Burger más helyett?
 Vagy arról van-e szó, hogy épp ezt nem lehet?
 „A holtakat elárulják az élők”:
 a vád, az megvan, de hol van a vétek?
 A vétek megvan, de hol van a vád?
 Hagyd a követ, mert visszahullna rád!
 S ha csak azért dobod, hogy visszaessen,
 úgy öngyilkos leszel, de kétszeressen!
 Vigyázz: torzkép lesz a leleplezés!
 Konceptió per! Ítéld az ügyész!
 Talán a szerző nem élt? És nem élt túl?
 Végzava – „finis” – visszájára fordul,
 mivel a két fő kérdés nyitva áll.
 Minek az élet? Minek a halál?

Márton László

TRAKTOR TÉR ÉS UTAS ÜDÍTŐ

Békés Pál: *Törzsi viszonyok*
Szépirodalmi, 1990. 234 oldal, 58 Ft

Külsőre riasztó, kézbe még csak nem is kívánczoló könyv ez; ízléstelen borítója azokat az idöket idézi, amelyeket a novellák – a borítónál jobban megformált – többsége is, a hatvanas évek.

A negyvenhat írás nem rossz, de kiemelkedő teljesítmény helyett inkább a jó átlaghoz hasonlítható. Erényük épp annyi, mint hibájuk: a részletek kidolgozása mesteri, de az „egész” mégsem áll minden esetben tökéletesen össze. Ennek legfőbb okát az író maga is tudhatja: „Problémaérzékenységem elsősorú, a megoldás azonban többnyire sánta” – írja az EPERFÁ-ban. „Puhaszöke úszbajszom” ugyan nincs, mint a novellabeli kritikus költőtársnak, de a kijelentést a jelen kötet egy részére is helyénvalónak találom.

Békés Pál erőssége a mesélés tradicionális formájának, a történetmondásnak a felelevenítése, és a miniatürizálás, tömörítés. „Identitásdráma” helyett ő a cselekvésre koncentrált a rögzítés tényével megelégedve rövid történetekké alakítja gyermek-, serdülő- és ifjúkor számos emléktöredékét. Két részre és üzen-

hét ciklusra bontott kötetének alakjait – s legfőképpen önmagát – nem lelki folyamatok, hanem a hatvanas-hetvenes évek konkrét helyszínein játszódó mindennapos események, helyzetek révén mutatja be, mégpedig úgy, hogy a hétköznapit az észrevétlenségből kiemeli, és részleteiben felnagyítva hangsúlyozza. A GYERMEKJÁTÉKOK – az „akkoriban tanultam mindent” – novellái az öndokumentálás elsődleges céljával tipikus gyerekkori történetek lennének (az olvasmány- és filmélmények meghatározta vágyak és a Zsálya téren, valamint a jégpályán zajló valós élettények keresztvezésében), ha nem avatná némelyiket egyedivé „kordokumentum”-jellegük: a hatvanas évek úttörőmozgalma már egy-egy félmondatba sűrítve is a pártállam struktúrájának kicsinyített másaként jelenik meg. (A poénok időt nem állósága okán egy későbbi generáció szülötteként megjegyzem, hogy én már nem ittam Utas üdítőt, nem voltam a Traktor téren, veteránt, Vosztok-kitűzött sem láttam soha, és a pacstírtát is csak mint madarat ismerem.)

Az első rész novelláiban a tárgyhoz való viszony kapcsán támad csak némi zavar: nem mindig világos, hogy az írói szándék a gyermeki befogadás korlátaival akarja-e láttatni a világot, avagy a felnőtt utólagos értelmezése degradálja neveltségessé az akkori gondolatot. Emiatt olykor túlírtá, túlmagyarázottá, máskor meg a rábizott csöndnél is csendesebbé válnak az írások.

Az EDZŐMŰHELY sokkal egyenetlenebb novellákat tartalmaz. A szerkezet kevésbé feszes; az arányukban megnövekedett, kissé mesterkéltpárbeszédnek némelyike összetartó erő nélkül hull darabokra; a különös műgond nem a végeredményben, hanem a csattanóra való kihegyezés jól érzékelhető törekvésében van jelen. A formára való túlzott figyelés, az én indokolatlan felnagyítása és a témával szembeni kellő távolság hiánya direktté, a kimódoltság hitelteleenné, az álfkonfliktusok sterilizálják az egyes novellákat.

Mint az előző részben, itt is az abszurdba vagy a drámába hajló, fojtogatóan sűrű levegőjű, minden fölösleges jelzőtől és kiszólástól mentes életképek a sikerültebbek. Azok a titkokkal teli pillanatok, melyek már nem az egy-személyes „kirakódsi” nosztalgikus darabjai, „magántitkai”. Ilyenek a MICSODA ZENE és a

kötetet záró TANYA VILÁG. A „rehabilitált sztori” ezekben ötvöződik legtermészetesebben a kiszemelt problémával, a sorstragédiával.

Fülszövegében ezt írja Békés: „[...] amióta az egész ellőrött, a részlet a minden. Nem baj: az isten a részletekben lakik”. Majd hozzáteszi: „S persze az ördög is.”

Nem lenne feltétlenül szükséges mindig ördögűzésre törekednie!

Boldizsár Ildikó

VÉGZETES VÉGJÁTÉK

Vladimir Nabokov: *Végzetes végjáték* (Zuscsita Luzsina)

Európa, 1990. 222 oldal, 58 Ft

Hatvan év késéssel, de hát végre megérkezett Luzsin, a magányos szakzszeni „magyarba” is, ahogy pestiesen mondanánk – de sok örömet nem volt benne: lévén magam is sakkozó, amit ez a pálya tart vonzásában idestova fél évszázada. Természetesen ismerem a világirodalom többi sakk-homunculusát is – ez a szakmai ártalom jele –, de mindeddig csak Zweig Centovica borzolta föl az idegeimet: a sematikus ábrázolás és felületesség miatt. Most aztán kiderült, hogy az egész Zweig-kultusz – elődös, prekoncepcionált. Ráadásul egy orosz emigráns író jóvoltából, aki nemcsak hogy kitűnően gyakorolja az embegyűlölet technikáját, emellett amatőr sakkfeladványszerző is egyúttal. Szép kis keveréke a tehetségeknek: izgalmas téma.

Egyszóval, LUZSIN-VÉDELEM; a magyar fordítással kevésbé lehet egyetérteni, mert a cím-ben szereplő *végjáték* ilyen vonatkozásban erőltetett, jobb lett volna meghagyni az angol változatot: THE DEFENSE, ámbár így talán rejtélyesebbnek látszik a dolog.

Nabokov Luzsinja egyszerű kis antihős, egy örökös menekülő, aki elsőre a családjától idegenedik el, később a civil társadalomtól, hogy azután a teljes magánynak adja oda magát: a sakkozásnak, a hatvannégy kockás tengernek, ahol egymaga hajózhat minden korlátozás nélkül, a saját felelősségére. Ennek persze

megvannak a maga veszélyei, mert az egyedülét a legnagyobb jellemeket is tönkreteszi hosszabb távon. Luzsin mester tragédiája nem csupán az egyedül maradt antihős esete az ellenséges társadalomban, hanem az emigrációs lét bizonytalanságának a vitriolos kritikája is, a legilletékesebbtől, magától Nabokovtól, aki mentéskeresés nélkül bánik el Luzsinnal, de nem kíméli a környezetet sem: mindenki megkapja a magaét. A könyv szereplői: csupa kisszerű ördög, botlott felnőtt, tájékozódásra képtelen figura – talán az egy Valentyinov kivételével, aki úgy-ahogy képes megkapaszkodni a valószerűtlenül imbolygó háttérben. Nabokov belemar Luzsin családjába is: Luzsin apja egyenesen dosztojevszkiji figura, aki író lévén saját fiának halálát óhajtáná megírni egy életmű-igazoló kötetben. (Az embernek Rjepin képe jut az eszébe Iván cárról: jó kis asszociáció!) A hazudozó, öncsalásra beállt emigráció képtelen belátni, hogy milyen reménytelen életre vállalkoztak: egy kivétellel. Luzsin ugyanis elég tehetséges ahhoz, hogy belássa: nincs kiút; az időzavar, a lépések kényszerének egymásutánja a tétova Luzsint a végletes megoldásra ösztönzi, amelynek nehéz ellenállni, ha az ember orosz Hamletnek születik. (Gamlet – oroszul: mi magyarok mindig megmosolyogjuk: *Bity ili nye bity...* tudnám, hogy miért...??)

A könyv nyelvezete pompás: a nosztalgikus orosz próza élvezetes túlzásai, a figurák csehovi, tolsztoji, dosztojevszkiji manírjai nagyon szórakoztatók. Egyszóval: kellemes olvasmány, ha az ember eltekint a sakkvonatkozásoktól, amelyekben Nabokov meglepő tájékozatlanságot árul el, s helyenként bántón felületes. Mire gondolok? Az alapgondolatra, amely hibás.

Egy közepes sakkozó sem lesz pusztán sakkfenyegetésre öngyilkos. Nagyon is jól ismerem ezt a úpust: hogyne, ötven év gyakorlata, tapasztalata van mögöttem, mondom, kizárt dolog, és meg is magyarulom, hogy miért.

A sakkhoz magánya csak létszólagos: a sakkozáshoz ugyanis partner szükséges, ellenfél, ha úgy tetszik, mert az ember saját magával nem játszhat örökké. Ez unalmas és veszélyes is, sakkundorba csaphat át, csömört eredményez. Ha van egy kis esze az illető sakkozónak – és miért ne volna?! –, időnként még akkor is vállalkozik a megfelelő szintű összecsapásra,

ha különben végtelenen érzékeny a vereségekre, és önsajnálata még nem érte el azt a fokot, amelyben az önsajnálata már mentség is egyúttal, és langyos békévé oldja fel a legkomolyabb konfliktust is, ha mással nem, egy kis segédlettel: alkohol, nő, könyvek stb. Ez az állapot – magam is tapasztaltam – már olyan, mint a kibic lelkendezése, lelkesedése, kotnyeleskedése. Ez már jó, ezt senki ki nem kerülhető, ha igazán képes az önelemzésre. Ez a fajta önpszichológiai teszt sokkal egyszerűbb és könnyebb, mint bármely más pálya hasonló megpróbáltatása, ahol kibicnek lenni korántsem olyan felemelő érzés, és a dolog humora sem egyértelmű.

S ha az ember képes lesz kibicként hozzálátni saját dolgainak megítéléséhez – meg van mentve. Ki hallott öngyilkos kibicéről? Az egész a lehetetlenséggel határos, hiszen a kibicnek éppen azért kell túlélőnek lennie, hogy hivatását betöltsse, hogy kérve-kéretlenül kritizáljon, vagy csak egyszerűen kilendítse a holtpontról az ügyet. Kibic nélkül az egész nem ér semmit: ha nincs kibic, néző, kritikus – az egészet abba lehet hagyni.

A sakkozás nagyon hasonlít az élethez, azaz a lényeges különbséggel, hogy a sakkban nincsenek jóvátehető események, és a szabályok sem változnak napról napra vagy kurzusonként. Mindig van egy új játszma, egy új verseny, egy újabb kombináció: egyik parti tolja a másikat, egyik verseny követi a másikat, és mindig új ellenfelekkel mérhetjük össze erőnket a legtisztább körülmények között. Talán ez a legvonzóbb (a legtaszítóbb is?) a sakkozásban. Ha nyerünk – akkor elandalíthat bennünket a szellemi felsőbbrendűség érzete, begigazolja erőfeszítéseinket. S ha netán vesztenénk – akkor ott van az önsajnálata békéje, amely az újrakezdés reményét is felvillanthatja. Nemigen hiszem, hogy van még egy hasonló találmány, amely csak összehasonlítható is lehetne a sakkal. A sakk tökéletes: mi nem vagyunk azok.

Bilek István

FÉLIGAZSÁGOK ÖRÖME ÉS BOSSZÚSÁGA

Theodor Roszak: Az információ kultusza, avagy a számítógépek folklórja és a gondolkodás igaz művészete

Fordította Gieler Gyöngyi. A fordítást szakmailag ellenőrizte és a jegyzeteket írta Heltai Péter Európa, 1990. 406 oldal, 60 Ft

Öröm és bosszankodás ezt a könyvet olvasni. Öröm azért, mert megszólal egy olyan, az emberi értékek iránt lelkesen elkötelezett hang, ami térfelünkön manapság alig divatos, a kapitalizmus hatalmi és értékrendszerének olyan bírálata, amit az ellenkező előjelű korszak leáldozása nemcsak az amnézia birodalmába utalt, de majdnem úgy diszkriminál, mint ellenpárja a szocializmus kritikáját. Örömmel találkozunk az emberi kultúra hagyományos folytonosságát, a nevelés humán arculatát védő és a primitívvel fajuló technikai mámor veszes terjedése idején hangosan hirdető gondolatokkal. Öröm egy új, haladó racionalizmus megszólalása a gyűjtögető irracionálisusok járványában. Öröm olvasni egy röpiratot azok ellen a kisebbségükben jóindulatú, többségükben a profitéhségtől lihegő szélhámos fantaszták ellen, akik képzeletvilágunkat emberfeletti képességgel rendelkező automatákkal töltik meg, váltogatva ígérve földi paradicsomot és kozmikus poklot az állami döntéshozóknak, a naiv és elbutított népességnek, hogy minél több pénz áramoljon az éppen aktuálisnak kikiáltott feladat kutatásába, termékek gyártásába.

Eddig az öröm, de mielőtt a bosszúságra térnénk, áruljuk el, miről is van szó! Roszak, a hatvanas évek nagy lázadásainak fiatalja, az információs forradalmat veszi célba, mint a társadalom kapitalista rothasztásának újabb, ma legfeltűnőbb példázatát. A könyv váltogatva támadja az információ félig-meddig elvi jellegű fogalmait, a velük történő visszaéléseket és a számítógépes technika oktatási-nevelési felhasználásának, államigazgatási, katonai alkalmazásának módjait. Részben történeti utalásokkal, részben filozofikus színezetű eszmefuttatásokkal igyekszik rámutatni arra, hogy az információ objektvitása fétis, az egyre sza-

porodó információ egyre inkább elfedi a lényegyet, az eszmékben való gondolkodást, márpedig véleménye szerint az eszméknek elsőbbségük van az ember alkotóképes gondolkodásában. (Itt ugyan nem feledkeznek meg az eszmék káros és kóros kinövéséről sem, de ezt melléklajenségnak tekinti.) Az a véleménye, hogy a számítógép, bármily bonyolult műveletekre képes is, csak a fantáziátlan, kötött szabályok szerinti működést segíti és teszi általános érvényűvé. Erősen bírálja az információval kapcsolatos filozófiákat is, úgy véli, hogy ezekben összekeveredik a jelentés nélküli technikai megjelenés és a tartalmakat kifejező gondolati lényeg. Roszak példákkal mutatja meg, hogy milyen módon használták az új eszközök hatalmuk erősítésére a nagy monopóliumok, a befolyásos pénzügyi körök, az állam és ezen belül is a katonai szervezetek.

Különös figyelmet szentel az oktatásnak, az iskolai számítógépesítés nagy anyagi hasznot hajtó, de a nevelés alapfeladataitól távolító hatásának, annak, hogyan szegényíti az iskolát a nevelő kikapcsolása, a feladatok gépies jellege, hogyan veszi el a pénzt a valódi oktatási céloktól, hogyan irányítja a gyerekek figyelmét egyoldalú pályakeresés felé, hogyan szakítja meg a hagyományos és természetes nevelő-diák kapcsolatokat. Elemzi a legértelmesebb számítógépes oktatási kísérleteket, a Papert-féle LOGO-nak szép szándékaival szemben álló gyengéit.

Érdekes párhuzamot von a hatvanas évek alulról jövő, demokratikus szubkultúrájának üzleti vállalkozásokba torkolt szákcúci és a számítógépes társadalmi kezdeményezések, módszerkísérletek csődjei között, megmutatva, hogy a kapitalista gazdaság minden demokratikus mozgalmat integrál és kibelez.

Igazságok, féligazságok, rosszul értelmezett információk keveredése rontja el a jó szándékú könyvet. Roszak kutatásai eredményeként, tanulmányként szeretné elénk állítani gondolatait, ehelyett azonban sokszor csak újságrírói felületességgel összecsapott pamfletet kapunk. Néhol egy-egy nagy neküendülés után megemlíti ugyan, hogy a számítógép is lehet hasznos jószág, de világa az egyszerű adatfeldolgozó és szövegszerkesztő gépen nem terjed túl, filozófiaí ismeretanyaga is szegényes, sőt helyenként zavaros, ismeretei nagy részét népszerű folyóiratok pillanatnyi

hangulatokat tükröző cikkeiből veszi. Ez baj, hiszen a téma sokkal többet érdemel, jó és rossz oldalai egyaránt. Roszak gondolatait először azzal a tétissel kell szembesítenünk, hogy ez az új technológia feltartóztathatatlanul halad előre, átalakítja életünket, így tehát az a tendenciánk, hogy ezt az új életformát emberivé tegyük, nem pedig az, hogy egyszerűen elutasítsuk, és behunyjuk a szemünket a folyamat előtt. A számítógép ma életünk olyan, sokszor rejtett, de mindenütt jelen levő része lett, mint a villamos motor. Ma már minden orvosi diagnosztikai eszközben, ultrahang- és tomográf-készülékben, analizátorban, betegellenőrző, lélegeztetőkészülékben ott van: emberek millióinak élete függ ettől. Nélküle leállna a tömegközlekedés, a bankrendszer, de a gyárak többsége is. A mai ember életének lassan alig van olyan mozzanata, amely valahogy ne függne a számítógépek milliától, és ez nem az a luxus, amit a számítógépgyárak kényszerítettek az emberiségre, hanem éppoly visszafordíthatatlan nélkülözhetetenség, mint az autó, a villamos energia, a rádió, vagy akár, hogy egy ősi technológiai újítás példájával éljünk, a földművelés. Nem az a feladat, hogy ezt megállítsuk vagy csak szűdjük, hanem hogy, keresve a folyamat jó és rossz vonásait, igyekezzünk a jót erősíteni, a rosszat visszafogni.

Még a sokat szidott multinacionális óriásvállalatokkal is ez a helyzet. Roszak nem veszi észre, hogy az új impériumformák éppúgy történelmi szükséglet termékei, mint a régiek, történelmi hivatással, a maguk hatalmas, emberiséget átfogó rendszerbe illesztésével, hiszen Róma vagy az angol birodalom is – minden szörnyűség ellenére – világkultúrát teremtett, amely a birodalmat sokáig túlélte. Ezek az új birodalmak is változnak, a Roszak által leírt merev, központosított, uniformizált szerkezet a múlté, épp a számítógép-hálózatok fejlődésének hatására és analógiájára, egyre inkább decentralizáltan, önálló egységekre bontottan és emberközpontúan működnek.

Roszak pillanatszemplélete még nem látja azt a munkamódszer- és társadalomszerkezet-átalakító hatást, amit a számítás- és információs technológia, a technológiát a világ egészére kiterjesztő hálózatok létrehozhatnak. Az információ az embercsoportok együttműködésének eszköze, szervezője: minden forradalma, a beszédé, az írásé, a nyomtatásé rendkívüli

változásokat hozott. Ugyanígy volt ez a munkaeszközökkel, a kő- és fémszerszámokkal, a géppel, az energiafajták felhasználásával. Vajon mit szólnánk egy olyan pamflethez, amely a könyvnyomtatás terjedése idején azon siránkozna, hogy elvész a kézzel írt és festett kódex szépsége; elszakad a diák a tanárától, mivel immár nemcsak hallgatja, hanem olvassa is; haszonlesés vezérli a nyomdák, a könyvkiadók vállalkozóit, s a nyomtatott könyvek tévnyomat terjesztenek majd.

Nem erőssége a könyvnek az az eszme-futatás, ami az információfogalom, az adatok, tényeknek elfogadott állítások, a fogalmi gondolkodás, a logika, a nyelv kuszán kezelt kapcsolatairól szól. Ennek a témának az ókortól napjainkig hatalmas, nagy szakmai tudással összeállt és ilyet igénylő irodalma van, az újságírói vagy szenzációírói felületesség, a jellegzetes mozgalmi mindent rögtön jobban tudás itt sajnos diadalt ül, elrettentő például szolgál. Az elemzésbe azért nem fogunk itt bele, mert az sorról sorra terjedelmes, hivatkozásokkal telített fejezeteket kívánna.

A valóság gyorsan cáfol. Roszak például a könyv 199. oldalán Lovellt idézi azzal a nézetével kapcsolatban, hogy a kozmológia nagy kérdéseit nem a számítógépek, hanem a szerencsés véletlen felfedezések oldogadják meg, a számítógép csak kárára lenne ennek a folyamatnak. Nos, a világegyetemre való kitekintés egy nagyságrenddel való fantasztikus megnövelése a közelmúltban – többek között egy magyar kutató, Szalay Sándor részvételével – néhány rendkívül szellemes számítástechnikai alkalmazási megfontolás segítségével történt. Roszaknak azon is el kell gondolkodnia, hogy az utóbbi idők másik csillagászati szenzációja, a naprendszerünket végigkövető és már kívülről is szemlélő űrszonda minden lépése a konstrukciótól a képfeldolgozásig csak számítógépekkel volt lehetséges, sőt ez a lehetőség a lényeg a kísérletben. Sok más részletben lehetne még kötekedni, nem éri meg. A lényeg, a szerző jóindulatú szándéka, elsikkad, sőt visszajára fordulhat. Nem arról van szó, hogy szélhámosok és kegyetlen tókések egy újabb szörnyszülöttet hoztak létre, hanem arról, hogy a felelőtlen ígéretek, fantasztikus jövőléggömbök helyett szembe kell néznünk a világunkat, életünket lényegesen befolyásoló új munkavégző és kapcsolatteremtő technikák

veszélyeivel és áldásaival. Ez valóban kritikus és társadalmi felelősségű gondolkodást igényel, sőt cselekvést is: a haladás nem tartható vissza, a jó vagy rossz felhasználásának azonban előttünk állnak a változatai. Olyan világra kell törekednünk, amelyben nem a hatalmi csoportok gépi eszközeivel kormányzott ember, hanem az emberi célokra használt, embert szolgáló gép lesz az eredmény. Ennek a témának is jelentős, szakmailag jól megalapozott irodalma van, szép eredményekkel; azt kell megmutatni, hogy van ilyen változatunk is.

Egyet lehet érteni Roszakkal az emberi képességeket elérő és túlhaladó gépek fantasztikumának bírálatában. Sajnos ez a számítógéptudomány egyes kítűnő művelőit is megfertőzte. Az is igaz, hogy a nagy csinnadratták (így a japán ötödik generációs gép és annak amerikai folyományai) mögött kemény anyagi érdekek is állnak. Minden mai ismeretünk szerint az ember és a gép másképp működik, másban jobb. Vannak emberi teljesítmények, melyek gépi úton valószínűleg sohasem érhetőek el, és fordítva. Az ember nem tud az autó sebességével futni, de az autó mégsem emberpótlék. Új szimbiózis lehetőségei és reményei merülnek fel, a mai erőfeszítések már ebben az irányban összpontosulnak; némileg itt is túlhaladta Roszakot az idő.

Végül a fordításról. Ez sajnos még felülete-sebb, mint a könyv. Tele részben mosolyogni való (az amerikai cégnevek fordítása, sőt fordítása, még az IBM-é is), részben zavaró, részben bosszantó félrefogásokkal. Így lett a szabályozás, irányítás ellenőrzés, az autóipar önjáró technika. Szegény fordító a sokértelmű, jellegzetesen amerikai *hacker* szóval sem boldogul. A *computer* szóval sem tudok kibékülni, ebben a recenzióban is csak a fordítót idézve szerepelhetett! Egyetlen nyelvi leleményét dicsérhetjük: az *iciri-biticiri* gépeket.

Tehát: komoly dolgozathoz a jó szándék kevés. Ha a magyar olvasó a gazdag nemzetközi irodalom olvasása közben ezt a könyvet is átfutja, érdekes szociológiai jelenséggel találkozik, még némi öröme is telhet benne, ha azonban a dúsgazdag szennyirodalmi választékkal szemben álló igen szegény magyar nyelvű gondolati irodalomban csak ehhez jut hozzá, az már bosszantó.